

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

КОВТУН ВІТАЛІЙ ІВАНОВИЧ

**ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВНОГО
СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ:
КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ**

МОНОГРАФІЯ

Харків
«Фактор»
2014

УДК 342.3
ББК 67.400 (4 Укр)
К 56

Рекомендовано до друку вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 11 від 27 червня 2014 року)

Рецензенти:

В. О. Серьогін — доктор юридичних наук, доцент, начальник кафедри державно-правових дисциплін факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства та дізнання Харківського національного університету внутрішніх справ;

І. В. Яковюк — кандидат юридичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України

Ковтун В.І.

К 56 Гарантії державного суверенітету України: конституційні аспекти: монографія / В. І. Ковтун. — Х.: Фактор, 2014. — с. 216.

ISBN 978-966-180-616-9

Монографія присвячена комплексному дослідженню гарантій державного суверенітету України з урахуванням новітніх конституційно-правових ідей і тенденцій розвитку теорії і практики. Проаналізовано якісний і кількісний вплив глобалізації на розмивання суверенних прав національних держав, які раніше (від заснування Вестфальської системи — до середини ХХ століття) вважалися недоторканими. Надано класифікацію гарантій державного суверенітету (юридичні, військові, економічні та міжнародно-правові), визначення їх додаткових — нормативної та інституційної складових.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів вищих юридичних навчальних закладів, юристів-правників

УДК 342.3
ББК 67.400 (4 Укр)

ISBN 978-966-180-616-9

© Ковтун В.І.
© ТОВ «Видавничий будинок «Фактор», 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ЙОГО ГАРАНТІЙ	6
§ 1. Категорія «суверенітет», її характеристика в конституційному праві	6
§ 2. Співвідношення народного (національного) і державного суверенітету	23
§ 3. Суверенні права сучасної демократичної держави	52
§ 4. Державний суверенітет в аспекті посилення глобалізаційних та інтеграційних процесів	79
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАРАНТІЙ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В ОКРЕМИХ НАПРЯМКАХ	100
§ 1. Юридичні гарантії державного суверенітету та їх відображення в конституційному праві України	100
§ 2. Військові гарантії державного суверенітету: інституційний аспект	115
§ 3. Конституційно-правові засади економічних гарантій державного суверенітету	137
§ 4. Дипломатичні (міжнародно-правові) гарантії державного суверенітету: конституційно-правовий аспект	167
ВИСНОВКИ	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	188

ПЕРЕДМОВА

*Отечество славлю, которое есть,
но трижды — которое будет!*

Вл. Маяковский «Хорошо»¹

*Ми всі різні, але всі ми єдині,
бо є громадянами однієї суверенної,
незалежної і неподільної України.
Ми повинні зробити все можливе,
щоб не позбавити наших нащадків
цього безцінного скарбу²*

В умовах глобалізації та розвитку європейських інтеграційних процесів особливого значення набуває дослідження такого політико-правового явища, як державний суверенітет. Суверенітет на сучасному етапі державотворення залишається невід’ємною характеристикою державної політики у її внутрішньому та міжнародному аспектах. Він продовжує відігравати ключову роль в архітектоніці політичної карти світу, отже не дивно, що здійснення суверенних прав молодого Українською державою вимагає нових підходів, оновленого сприйняття і розуміння його змісту.

Суверенітет Української держави забезпечується не лише формально-юридичним закріпленням даної категорії на конституційному рівні, але й ефективним гарантуванням суве-

¹ Сила поезії В. Маяковського у цьому творі була спрямована на вираження щирої любові до комуністичної Вітчизни, але вирваний з контексту рядок може бути застосований і до сучасної Української держави.

² Постанова Верховної Ради України «Про Меморандум порозуміння й миру» від 20 травня 2014 року № 1280-VII.

ренного стану державної влади економічними, військовими, дипломатичними та іншими засобами і ресурсами. Суверенітет України базується на потужній економічній основі, тому утвердження України як суверенної держави передбачає широкий комплекс відповідних матеріально-фінансових та організаційних заходів.

Вагомий внесок у розробку проблематики державного суверенітету зробили такі вітчизняні зарубіжні вчені-конституціоналісти як: С. А. Авак'ян, В. Г. Аненкова, Ю. Г. Барабаш, Ю. О. Волошин, Н. Б. Пастухова, О. В. Скрипнюк, О. Ю. Тодика, Ю. М. Тодика, Н. Уолкер, Я. Хасебе, А. Шайо, В. М. Шаповал, І. В. Яковюк та ін. Цими та іншими науковцями досліджувалися і продовжують досліджуватися різні грані державного суверенітету, а також механізм його гарантій. При цьому гарантії державного суверенітету розглядаються як окрема комплексна система, що включає у себе засоби, процедури та принципи забезпечення єдності (неподільності), верховенства і незалежності державної влади.

Суттєві зміни в сучасному розумінні політико-юридичного змісту державного суверенітету впливають сьогодні не лише на науково-теоретичні уявлення про суверенітет, але й на сприйняття цієї категорії європейськими органами конституційної юрисдикції. Що ж стосується незалежної України, то комплексного дослідження гарантій державного суверенітету в конституційно-правовому аспекті проведено досі не було.

Все це доводить необхідність ґрунтовного оновлення українських конституційно-правових уявлень про державний суверенітет, зумовлює концептуально нові підходи до розуміння його змісту та засобів (механізму) гарантування.

РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ЙОГО ГАРАНТІЙ

§ 1. КАТЕГОРІЯ «СУВЕРЕНІТЕТ», ЇЇ ХАРАКТЕРИСТИКА В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

За вдалим висловом Ч. Кукатаса, «Суверенітет — річ неоднозначна. Його, як правило, важко виявити, тому що він не існує у безпосередній формі, не будучи втілений в конкретній особі, органі чи інституті»¹.

«Релятивізм концепції суверенітету — важлива риса конституціоналізму нашого часу», — зазначає вчений-конституціоналіст К. Сантьяго².

Кожну категорію слід розглядати крізь призму конкретних суспільно-політичних умов, у яких вона виникла, та явищ, які відображає. Категорія суверенітет є однією з фундаментальних категорій у конституційному праві.

Питання визначення суверенітету вже давно знаходиться в орбіті вивчення вчених-конституціоналістів, філософів, соціологів та політологів.

¹ Кукатас Ч. *Либеральный архипелаг: теория разнообразия и свободы* / Ч. Кукатас; пер. с англ. Н. Эдельмана под научн. ред. А. В. Куряева. — М.: Мысль, 2011. — С. 59.

² Сантьяго К. О. *Конституционное право в собственном контексте: культурная сфера конституционализма* / К. О. Сантьяго // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ. — 2012. — № 1. — С. 63.*

Одним із невирішених питань є відсутність однозначного розуміння цієї категорії. При цьому система ознак суверенітету є більш-менш узгоджена в науці.

Зазначену проблематику досліджували такі вчені, як С. А. Авакьян, Ю. Г. Барабаш, Ю. О. Волошин, В. Д. Гапотій, В. В. Горюнов, М. І. Грач'ов, М. М. Марченко, О. О. Мойсеев, Л. Р. Наливайко, Н. Б. Пастухова, А. І. Порфірьев, С. Г. Серьогіна, Ю. М. Тодика, О. Ю. Тодика, М. В. Цвік, В. М. Шаповал, Г. М. Федущак-Паславська, І. В. Яковюк, а також зарубіжні вчені Д. Валадес, І. Валлерштайн, Р. Валон, Ю. Габермас, О. Гьофе, Б. Жувенель, Ж. Мере, А. Шайо, К. Шмитт та інші.

По-перше, суверенітет тісно пов'язаний з поняттям «влада» як з реальною здатністю суб'єкта проводити свою волю в політиці¹. По-друге, деякими авторами не без підстави виділяються такі ознаки, як єдність та невідчужуваність суверенітету². По-третє, елементом суверенного характеру влади є незалежність³. При цьому слід зазначити, що незалежність повинна розглядатися не буквально (навіть чи можна собі уявити повністю незалежних один від одного суб'єктів соціальних відносин), а як можливість приймати самостійне рішення, причому, як правило, у політико-правовій сфері. По-четверте, суверенітет характеризується верховенством влади⁴. Власне термін «суверенітет» походить від латинського слова «*supergaetas*», що перейшло у старофранцузьке *sovereins*, тобто «верховний».

Тобто **державний суверенітет найчастіше розу-**

¹ *Философский энциклопедический словарь / под. ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева — М. : Сов. энциклопедия, 1983. — С. 644.*

² *Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. — Х. : Факт, 2000. — С. 223.*

³ *Марченко М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. — 2003. — № 1. — С. 194.*

⁴ *Федорова М. М. Суверенитет как политико-философская категория современности / М. М. Федорова // Демократия и суверенитет: многообразие исторического опыта. — М. : Идея-Пресс, 2010. — С. 137.*

міють як верховенство, єдність та неподільність державної влади. Це означає, що державна влада стоїть над всіма іншими видами і формами влади на території, яка знаходиться під її юрисдикцією.

Якщо вдатися до історичного аспекту, необхідно вказати, що теорія суверенітету мала політичний характер, перед тим як отримати юридичне втілення. Ось як характеризує теоретичний розвиток концепції суверенітету Б. Жувенель : «Теорія божественного суверенітету привела до абсолютної монархії, теорія народного суверенітету веде спочатку до суверенітету парламенту, а в кінцевому підсумку — до плебісцитарного абсолютизму»¹.

Одним з основоположників введення цього поняття був італійський державознавець — Н. Макіавеллі. У своїй відомій праці він стверджує, що в основі суверенітету лежить абсолютна автономність політики. Суверенітет (влада) — це насамперед принцип політичної автономії. Ось чому політика має осмислюватись як самодостатнє явище — адже вона виражає сама себе. У своїх межах суверенна держава має власні правила і структури, свої внутрішні закони. Політика нової доби не може мати в основі свого існування ні Бога, ні природи, тому що вона є виключно людським явищем. Відтак суверенітет, як його утверджує Макіавеллі, — це новітній принцип світської політики².

Проте визнанням родоначальником теорії суверенітету є Ж.Боден, який у своїй книзі надав таку дефініцію: «Суверенітет — абсолютна та верховна влада. Суверен — той, хто є не в плані власного блага, а в плані держави, *respublica*»³.

Ідею Ж. Бодена конкретизував та розвинув нідер-

¹ Жувенель де Бертран. *Власть. Естественная история ее возрастания* / Бертран де Жувенель; пер. с франц. В. П. Гайдамака. — М. : Мысль, 2011. — С. 55.

² Макиавелли Н. *Государь. Рассуждения о первой декаде Гита Ливия* / Н. Макиавелли; пер. с итал. Г. Муравьевой. — СПб. : Азбукаклассика, 2007. — С. 63.

³ Боден Ж. *Шесть трактатов о республике* / В кн.: *История политических и правовых учений*. — М., 1995. — С. 180.

ландський правознавець Гуго Гроцій. У своїй головній праці «Про право війни і миру» він закріпив засади теорії державного суверенітету Нового часу. За його концепцією, «ознакою держави є її верховенство (суверенітет), що означає те, що її дії не підпорядковані іншій владі й неможуть бути нею скасовані. Держава — це досконалий союз вільних людей, укладений заради дотримання права й загальної користі».

Ідею абсолютного суверенітету сприйняли і розвивали інші мислителі. Так, англійський юрист Блекстон вважав, що в Англії абсолютний суверенітет належить парламенту, наділеному деспотичною владою. Руссо стверджував, що абсолютний суверенітет належить народу, який володіє невідчужуваною владою. Абсолютний суверенітет монарха визнавав Гегель. Надалі ідея абсолютного суверенітету, як несумісна з міжнародним правом, була відкинута більшістю вчених. На позиції заперечення цієї концепції стояла й радянська правова наука.

На юридичну сутність категорії «суверенітет» чи не вперше звернув увагу французький конституціоналіст Л. Дюгі, який зазначав, що суверенітет — це неформальна юридична категорія, наділена чітким владним змістом, здатним організувати населення, підпорядковувати одну державу іншій. Суверенітет органічно включає категорію території. Територія, держава-нація — це нерозривно пов'язані категорії, що історично сформувалися. Колективність може бути державою тільки тоді, коли вона існує на території з певними межами, відзначав Л. Дюгі. А значення суверенітету, на його думку, уособлювалося з вищою владою, яка забезпечена внутрішнім правопорядком¹. «Суверенітет — є здатність виняткового правового самовизначення. Тому тільки суверенна держава може — в межах встановлених, або визнаних нею самою

¹ Дюгі Л. *Соціальне право, індивідуальне право и преобразование государства* / Л. Дюгі. — М.: Изд. М. Н. Ключко, 1909. — С. 146.

правових меж — абсолютно вільно нормувати зміст своєї компетенції» — зазначав Г. Еллінек¹.

Карл Шмитт визначав політичний аспект суверенітету: це не монополія на владу, не монополія на примус, але це статус головної і вищої земної інстанції у відповідних територіальних межах, інстанції, яка приймає кінцеве та остаточне рішення².

Починаючи з гетьманської доби, ідеї державності стають основною темою праць українських мислителів і державних діячів, та починає складатися розуміння необхідності досягнення верховенства й незалежності влади. Ідеологів української державності початку ХХ ст. В. К. Липинського, М. І. Міхновського, С. С. Дністрянського, Д. І. Донцова хвилюють питання самостійності та незалежності української держави, утвердження української нації, української ідеї³.

Нажаль, відсутність в Україні розвинутих національних вчень про державний суверенітет та дієвої еліти позбавило національне державотворення міцного правового підґрунття⁴, в умовах боротьби це питання висувалось на другий план⁵.

Російський державознавець М. І. Палієнко розумів суверенітет як такий, що має особливу юридичну природу володіння, яка є необхідним критерієм розмежування держави та інших

¹ Еллінек Г. *Общее учение о государстве* / Г. Еллінек. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — С. 460.

² Шмитт К. *Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до протектарской классовой борьбы* / К. Шмитт. — СПб. : Наука, 2005. — С. 45.

³ Куял І. А. *Розвиток вчення про суверенітет в українській та російській конституційно-правовій думці дорадянського періоду* / І. А. Куял // *Часопис Київського університету права*. — 2011. — № 1. — С. 87.

⁴ Сіваш О. М. *Розвиток українськими і російськими юристами міжнародниками вчення про державний суверенітет (XVIII — початок ХХ ст.)* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. М. Сіваш ; Нац. юрид. акад. України ім. Яр. Мудрого. — Х., 2010. — С. 15.

⁵ Федущак-Паславська Г. М. *Політико-правова ідея суверенітету державної влади та її реалізація в державотворенні України* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. М. Федущак-Паславська ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2000. — С. 11.

публічно-правових союзів і сфери володіння кожної держави як суб'єкта суверенної влади в межах своєї території від сфери влади інших держав¹. На думку А. С. Яценко, суверенна влада як ознака держави – це влада, що самовизначається, влада вища, яка сама визначає свою юридичну компетенцію та має право над межами своєї компетенції².

У радянські часи існувала класова-пролетарська концепція, в тому числі й у визначенні суверенітету³. Категорію трактували як якісну особливість держави, що виражається у повновладді політично панівного класу, в незалежному здійсненні ним своєї внутрішньої та зовнішньої політики⁴.

Сучасні автори розглядають суверенітет з різних аспектів, так Н. І. Грачов з юридичної точки зору визнає суверенітет як поняття, яке стверджує необхідність існування в державно-організованому суспільстві певної вищої, останньої інстанції, яка володіє монопольним правом та обов'язком прийняття остаточних рішень по встановленому колу питань, при цьому самостійність та слідування власним інтересам дозволяє цьому суспільству бути внутрішньо впорядкованим та організованим, а державі – незалежною⁵.

Міжнародно-правовий підхід використав О. О. Мойсєєв, стверджуючи, що суверенітет виступає основоположним еле-

¹ Палиєнко Н. И. *Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и ее правовое значение* / Н. И. Палиєнко. – Ярославль, 1903. – Тип. губ. правл., 1903. – С. 566.

² Яценко А. С. *Теория федерализма: опыт синтетической теории права и государства* / А. С. Яценко. – Юрьев : тип. К. Маттисена, 1912. – С. 196.

³ Манелис Б.Л. *Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях* / Б. Л. Манелис – Ташкент, 1964. – 305 с.; Шевцов В.С. *Национальный суверенитет (проблема теории методологии)* / В. С. Шевцов – М.: Изд. Юридическая литература, 1978. – 230 с.; Шевцов В.С. *Суверенитет советского государства*. / В. С. Шевцов – М.: Изд. Юридическая литература, 1972. – 263 с.

⁴ *Общая теория государства и права* / Отв. ред. Д.А. Керимов, А.И. Королев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1961. – С. 67.

⁵ Грачев Н.И. *Происхождение суверенитета: верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества: монография* / Н. И. Грачев. – М.: ИКД «Зеркало-М», 2009. – С. 98.

ментом побудови сучасної системи міжнародного публічного права, як політико-правова якість дозволяє незалежній державі в межах своєї території вільно обирати політичну форму державного устрою, встановлювати внутрішньодержавне управління; видавати закони; здійснювати своє територіальне верховенство через реалізацію юрисдикції; а також вступати у відносини з іншими державами¹.

На думку Т. В. Кашаніна, суверенітет — це властивість держави самостійно й незалежно від влади інших держав здійснювати свої функції на своїй території і за її межами. Інакше суверенітет можна визначити як невідпорядкованість будь-кому².

Досліджуючи еволюцію теоретичних та політичних трактувань суверенітету, М. В. Ільїн визначає як системну характеристику існування держав та їх середовище в умовах модернізації (сучасного розвитку), яка забезпечується за рахунок формування множинних контрапунктів визнання владних авторитетів один одного та актуалізації свого панування, з одного боку, а також ще однієї мережі множинних контрапунктів наділення відповідних авторитетів владою та її наступного (рефлексивного) делегування, з другого боку³. Цей підхід дозволяє не розглядати суверенітет як речовий факт та не ототожнювати суверенітет тільки з нацією-державою чи здійсненням влади.

Відомий вчений Г. Соренсен стверджує, що складовими елементами суверенітету є «чітко визначена територія, стабільне населення та державна влада, що володіє конституційною незалежністю і діє в рамках міжнародного товариства держав»⁴.

¹ Моисеев А.А. *Суверенитет государства в международном праве* / А. А. Моисеев. — М.: «Восток — Запад», 2009. — С. 43.

² *Основы российского права: учебник для вузов* / под. ред. Т. В. Кашанина, А. В. Кацанина — М. : Изд. НОРМА, 2000. — С. 77.

³ *Суверенитет. Трансформация понятий и практик* / подред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшова—М.: МГИМО, 2007. — С. 8.

⁴ Sorensen G. *Sovereignty: Change and Continuity in a Fundamental Institution* / G. Sorensen // *Political Studies*.— 1999. XLVII. — P. 590.

Н. Уолкер пропонує дещо інший підхід, можна сказати, що суверенітет концентрує у собі три найбільш істотні риси сучасної держави: внутрішню узгодженість, зовнішню незалежність та верховенство права¹.

Суверенітет в конституційному праві як одна з передумов формування держави в цілому, як один із наслідків закріплення конституційного устрою держави потребує нормативного визнання та забезпечення на конституційному рівні. Категорія «суверенітет» є ключовою у розумінні сутності держави, його основних змістовних аспектів, вона фактично закладає базис цього політико-правового явища. Принцип суверенітету є основою легітимності влади на чітко встановленій території та наріжним каменем конституційного ладу України.

У понятті суверенітету важливо виділяти два аспекти — формально-юридичний та фактичний. Перший необхідно розглядати як своєрідну політико-правову форму державного суверенітету, як явище, а другий — як його матеріальний зміст.

Використання такого підходу, коли державний суверенітет розглядається диференційовано, дає змогу уникнути суперечливих суджень².

Поряд з цією класифікацією категорія «суверенітет» має внутрішній та зовнішній аспекти. З погляду внутрішнього аспекту держава є сувереном, і це говорить про те, що вона має абсолютну владу приймати рішення в останній інстанції. Вона є хазяїном (*maitre*), що визначає свою організацію й прийняття своїх рішень. Усі інші об'єднання й усі фізичні особи підкоряються державі. З погляду зовнішнього аспекту суверенітет держави полягає у її незалежності стосовно

¹ Walker N. *Late Sovereignty in the European Union* / N. Walker // *European Journal of International Relations*. — 2005. — P. 277.

² Волошин Ю. О. *Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти* / Ю. О. Волошин; за ред. М. О. Баймуратова. — К. : Логос, 2010. — С. 472.

будь-якої іншої влади. З огляду на існування інших суверенних держав, не можна розглядати зовнішній суверенітет як абсолютне та виключне право приймати рішення в останній інстанції. Зовнішній суверенітет держави в дійсності обмежений зобов'язаннями поважати суверенітет інших держав. Держава, отже, повинна дотримуватися норм міжнародного права, які своєю метою мають повагу до суверенітету інших членів міжнародного співтовариства. Суверенітет служив би символом беззаконня (*arbitraire*), якщо би він не був обмежений правом. Отже, доктрина насамперед висуває тезу про самообмеження держави правом¹.

Взагалі всі спроби відділити один аспект суверенітету від іншого, допустити можливість визнання одного зовнішнього (Л. Дюгі) або внутрішнього (Ле Фюр) суверенітету держави є невиправданими.

Держава, яка володіє одним внутрішнім або одним зовнішнім аспектом суверенітету, не є суверенною, це може бути протекторат або конфедерація, яка не може розглядатися як держава.

Звернений усередину держави суверенітет припускає, що в рамках своїх кордонів (які, проте, повинні бути чітко визначені та легітимізовані на рівні міждержавної системи) держава має право проводити будь-яку політику, яку вважає розумною, приймати будь-які закони, які вважає необхідними, і при цьому ніхто — ні окремі індивіди, ні групи, ні внутрішньодержавні структури — не вправі відмовитися від їх виконання. Навпаки, суверенітет, звернений назовні, припускає, що ніяка інша держава не має права претендувати — ні прямо, ні опосередковано — на повноваження цієї держави [здійснювані нею] в межах власних кордонів, оскільки така спроба означала б замах на її суверенітет. Зрозуміло, і колишні державні утворення прагнули до на-

¹ Жаке Ж.П. Конституционное право и политические институты: учеб. пособие / Ж.П. Жаке. — М. : Юрист, 2002. — С. 40.

буття всієї повноти влади в своїх межах, але «суверенітет» передбачає ще й визнання правомочності таких вимог кожного, хто входить до міждержавної системи держав, з боку інших. Таким чином, суверенітет в сучасному світі передбачає взаємність¹.

Зовнішніми атрибутами державного суверенітету, як відомо, закріпленими у різних аспектах держави, є: герб, гімн, прапор та столиця держави. Також поділяємо точку зору, згідно з якою до цього переліку необхідно вносити державну мову, за винятком, коли офіційною мовою є мова колишньої метрополії².

Внутрішня сторона державного суверенітету проявляється у можливості держави розпоряджатися своєю територією та ресурсами, а також примушувати громадян і всіх інших осіб, які перебувають на її території, до виконання існуючих в ній законів. Зовнішня сторона державного суверенітету полягає у забезпеченні територіальної цілісності держави, невтручанні у її справи зовнішніх політичних сил, можливості держави проводити самостійну і незалежну політику³.

Карден Ле Брет, висловлював ідею у формулі, яка вважалася фактично аксіомою: «Суверенітет такий же неподільний як точка в геометрії»⁴. Цей влучний вислів є практичним втіленням багатьох сучасних конституційних підходів.

Наше дослідження буде неповним, якщо не проаналізувати принцип парламентського суверенітету — доктрину, відповідно до якої у Великобританії, наприклад, вважається,

¹ Валлерстайн И. *Конец знакомого мира: Социология XXI века* / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева; Центр исследований постиндустриального общества. — М.: Логос, 2003. — С. 84.

² Ткаченко Є. В. *Конституційно-правове регулювання мовних відносин: монографія* / Є. В. Ткаченко. — Харків: Видавництво «ФІНН», 2010. — С. 55.

³ Шляхтун П. П. *Конституційне право: словник термінів* / П. П. Шляхтун. — К.: Либідь, 2005. — С. 502.

⁴ Costa P. *The Rule of Law. History, Theory and Criticism* / P. Costa and D. Zolo. — Dordrecht : Published by Springer, 2007. — P. 56.

що парламент має необмежені повноваження в сфері законотворчості¹.

Суверенітет парламенту означає, що парламент стоїть над законом у тому розумінні, що депутати можуть змінити будь-який закон, який ухвалили їх попередники. Але парадоксальним чином він перебуває над законом, лише будучи сам підлеглим закону — закону його внутрішньої процедури. Щоб корпоративний орган міг приймати закони, він повинен підкорятися законам, які визначають, за яких умов закон вважається прийнятим.

Г. Кельзен стверджує: «Парламент є виразником народу так само, як, відповідно до монархічної теорії, особистість суверена (монарха) або призначені їм особи є «виразником» народу в цілому або держави».

Воля парламенту займає місце волі «суверенного народу», інституціональне існування якої передбачається. Доктрина народного суверенітету слугує усього лише «тотемною маскою». Для Кельзена демократичний парламентаризм означає загальне виборче право, існування багатоманітності партій, принцип прийняття рішень більшістю голосів і суперечливий залишок класичної ідеї представництва — систему виборів відповідно до схеми пропорційного представництва².

Очевидно, що доктрина суверенітету парламенту в її традиційній формі зазнає все більшого тиску. Найбільш яскраво і наочно це явище демонструє членство Великобританії в Європейському Союзі, а також усвідомлення того, що існують більш фундаментальні закони, які можуть обмежувати парламентський суверенітет³. Як ми бачимо,

¹ Фуллер Лон Л. *Мораль права* / Лон А. Фуллер; под ред. А. Куряева. — М.: ПРИСЭН, 2007. — С. 138.

² Дзолло Д. *Демократия и сложность: реалистический подход* / Д. Дзолло; пер. с англ. А. А. Калинина. — М.: Изд. дом гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2010. — С. 163.

³ Уайт Р. *Разделение властей и верховенство законодательной власти* / Р. Уайт // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ— М., 2012. — № 2. — С. 21.*

європейське право нині має у Великобританії фактичне верховенство, а судді приєднуються до роздумів вчених-юристів щодо переоцінки самої доктрини суверенітету Парламенту. Таким чином, теорія, зрештою, можливо, відобразить сучасну реальність, яка характеризується тим, що британський Парламент більше не володіє абсолютною владою, а діє в межах пан'європейської структури, верховенство якої є ціною членства в Союзі¹. У питаннях, які стосуються безпосередньо визначення прав людини, теорія парламентського суверенітету піддається критиці, хоча продовжує залишатися основним принципом².

Закономірним підсумком розвитку політичної системи стала заміна принципу парламентського суверенітету на суверенітет народу. Як відмічає О. О. Булаков: «Виникнення принципу та ідеї суверенітету народу обумовило новий зміст парламентаризму, а саме: верховна влада належить не парламенту, а народу, парламентська влада в цьому випадку лише уповноважена, акцидентна влада, бо народ є суверенний, а парламент тільки втілює народний суверенітет, не вносячи при цьому змін в об'єкт прав суверенності»³.

Парламентаризм виконав роль своєрідного передвісника народного суверенітету, що остаточно склався не так давно, але цим його функціональне наповнення не вичерпується.

Зрозуміло, що в тій мірі, в якій членство в ЄС зачіпає питання суверенітету та незалежності, правові документи, що включають ці поняття, розглядаються як перешкода інтеграції або, принаймні, як предмет заклопотаності сторін.

¹ *Эллиот М. Великобритания: суверенитет Парламента под угрозой / М. Эллиот // Сравнительное Конституционное Обозрение. — 2006. — № 1 (54). — С. 18.*

² *Alison L. Young Parliamentary sovereignty and the human rights Act / L. Young Alison — Oxford: Hart Publishing, 2009. — P. 155.*

³ *Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія / Ю. Г. Барабаш. — Х. : Право, 2008. — С. 87.*

Увага до них посилена тому, що вони відображають основоположні принципи, на яких будується держава.

У багатьох країнах ще не згас громадський ентузіазм на підтримку національної незалежності держави, чий суверенітет був нещодавно визнаний або відновлений. Прослідковується обмежений характер тих конституційних поправок, які покликані адаптувати конституційний лад східноєвропейських держав до стандартів ЄС. Заклопотаність державним суверенітетом як основою незалежності кидається в очі при порівнянні з текстами західноєвропейських конституцій, в яких це питання або зовсім не зафіксовано, або прописано не чітко. Натомість, використовується (вказується) виключно принцип «незалежності», саме тому виникає потреба в конституційно-правовому аналізі цієї категорії.

Укорінені відмінності між суверенітетом та незалежністю в Центральній і Східній Європі пов'язані певним історичним корінням, на відміну від Західної Європи, де більш ніж півстолітня інтеграція в ЄС позбавила розходження щодо цього змісту. Як відомо, у Європі були укладені Потсдамська та Ялтинські угоди, що встановлювали певні сфери впливу Радянської держави після Другої світової війни. Країни протягом тривалого часу перебували в умовах тоталітарного комуністичного режиму, який чинив вплив на їх культурне, економічне та суспільне життя. У випадку з Центральною та Південно-Східною Європою СРСР контролював де-факто їх внутрішній суверенітет (зміст законотворчої діяльності), у той час як формально вони зберігали незалежність (зовнішній суверенітет).

Так, румунська конституція проголошує, що Румунія є суверенною, незалежною, єдиною та неподільною державою, в якій національний суверенітет належить румунському народу, що здійснює його через свої представницькі органи та шляхом референдуму. Поправки до Конституції стосовно

національного та незалежного характеру держави не допускаються¹.

Доречно відмітити, що у Конституції Португалії проводиться поділ між вказаними принципами. Так, в ст. 1 та 3 закріплюється принцип суверенної Республіки та єдності й неподільності суверенітету, що належить народу, який здійснює його у формах, передбачених Конституцією. У свою чергу ч.1 ст. 7 передбачає принцип національної незалежності, яким керується Португалія у міжнародних відносинах. Матеріальні межі перегляду Конституції (саме таку назву має ст. 288) містить норму, відповідно до якої закони повинні поважати національну незалежність та єдність держави. Тобто тим самим встановлюються гарантії на прояв саме зовнішнього суверенітету.

Конституційно укорінені відмінності між суверенітетом та незалежністю пояснюють, чому конституційна теорія держав дозволяє часткове делегування суверенних прав (компетенції або внутрішній суверенітет) до ЄС, у той час як незалежність (прояв зовнішнього суверенітету) зберігають за собою.

У порівнянні з іншими європейськими державами, положення, що стосуються суверенітету, є предметом численних гарантій та їх зміна є досить складною, у більшості країн вимагає широкого консенсусу на референдумі. Ця конституційна основа залишає сильний відбиток на країнах-кандидатах.

Зазначають, що головними показниками суверенітету

¹ Тут і далі використовуються тексти конституцій зарубіжних країн за таким джерелами: Конституции государств Европы: В 3-х т. / Ин-т законодательства и сравнит. правоведения при Правительстве РФ / Л. А. Окуньков (общ. ред. и вступ. ст.). – М.: Норма, 2001. – Т. 1. – 818 с.; Т. 2. – 838 с.; Т. 3. – 790 с.; Конституции зарубежных государств : Учеб.пособие / [сост. проф. В. В. Маклаков]. – 4-е изд., перераб. и доп. – М : Волтерс Клувер, 2003. – 624 с.; Конституции зарубежных стран / [сост. В. Н. Дубовин]. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 448 с.; Конституции стран СНГ и Балтии : Учеб. пособие / [сост. Г. Н. Андреева]. – М. : Юрист, 1999. – 640 с.; Конституцій нових держав Європи та Азії / [Упоряд. С. Головатий].– К. : Укр. Правн. Фундація : Вид-во «Право», 1996. – 544 с.; Constitution finder [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://confinder.richmond.edu/country.php>.

держав всередині ЄС є їх незалежність, формальна рівність і право вето, реалізовані у вищому органі влади ЄС, тобто Раді міністрів¹.

На думку А. Джеймса, центральне місце в теорії суверенітету посідає правовий акт держави — національна конституція, при цьому він визначає суверенітет як «конституційну незалежність»². Якщо одна держава відповідно до своєї конституції займає підпорядковане положення відносно другої держави, у цьому випадку йдеться про залежність території у міжнародно-правовому аспекті. Якщо ж держава за своєю конституцією незалежна, враховуючи внутрішній та зовнішній аспекти, значить, вона має все необхідне для повноправної участі у «міжнародному житті». Ми підтримуємо позицію, згідно з якою важливим елементом суверенітету є незалежність влади держави від влади інших держав та інших суб'єктів міжнародного співтовариства.

Враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок, що незалежність є однією з головних ознак суверенітету, для конституційного права це зовнішній суверенітет — тобто право вільно здійснювати повний діапазон державної влади на міжнародній арені. Визнання держави як незалежної обов'язково передбачає, що на країну не розповсюджується жодна інша влада, ззовні.

Тому незалежність та самостійність як головні властивості суверенітету притаманні державі також і в контексті захисту та реалізації прав і свобод людини і громадянина, та як правило, мають конституційне закріплення в національних правових системах³.

¹ Шохин А. Н. *Взаимодействие бизнеса и власти в Европейском Союзе* / А. Н. Шохин. — Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — С. 10.

² James A. A. *Sovereign Statehood : The Basis of International Society* / A. A. James. — Sydney, 1986. — P. 16.

³ Романова Л. М. *Национальный суверенитет в условиях глобализации: институционально-правовой анализ: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02* / Л. М. Романова ; Ростов-н/Д., 2009. — С. 23.

Існуючі відмінності між поняттями *суверенітету* і *незалежності* країн Центральної та Східної Європи є історично виправданими і політично детермінованими. Що ж стосується країн Західної Європи, то їх інтеграція в Євросоюз майже знищила різницю між даними поняттями. Європейський конституціоналізм дозволяє делегування суверенних прав (частини компетенції, внутрішнього суверенітету) від держав-членів до Європейського Союзу. Що ж стосується *незалежності* (як прояву зовнішнього суверенітету), то цю якість європейські країни поки що зберігають за собою.

Як вказує Л.Р. Наливайко, незалежність України у зовнішніх зв'язках знаходить свій прояв в її самостійності при здійсненні зовнішніх функцій, визначенні зовнішньої політики¹.

Можна навести категоричний вислів Ю. Габермаса, що суверенна лише та держава, яка може всередині себе підтримувати спокій і порядок, а зовні де-факто захищати свої межі. У внутрішніх справах вона повинна вміло придушувати конкуруючі прояви сили, а в міжнародних стверджувати себе як рівноправного конкурента².

У зв'язку зі спробами прийняття так званої «Конституції ЄС» у 2005 й 2008 рр. та формуванням міжнародного конституційного права процес вдосконалення національних доктрин співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права зазнав подальшого розвитку.

Наприклад, отримують поширення доктрина обмеження суверенітету та передачі суверенних прав у Франції; «новий підхід» Х'юстона та Маршалла до доктрини парламентського суверенітету, конструктивна теорія та теорія самообмеження парламентського суверенітету у Великій Британії, адаптовані правила тлумачення колізій між нормами національного та міжнародного

¹ Наливайко Л. Р. *Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія* / Л. Р. Наливайко. — Х. : Право, 2009. — С. 108.

² Габермас Ю. *Залучення іншого. Студії з політичної теорії* / Ю. Габермас. — Львів : Астролябія, 2006. — С. 160.

права у Данії та ін. Саме в цьому напрямку прокладають дорогу до нового світового порядку, складається нова модель і новий зміст суверенітету¹. З'являються так звані постсуверенні або ті, що втрачають свою суверенність держави². Чи взагалі описують нову еру існування світопорядку та «кінець суверенітету»³.

Але все ж таки треба нагадати, що конституційний лад визначається через сукупність таких взаємопов'язаних категорій, як: проголошення державного суверенітету (включаючи назву, характеристику держави); розкриття суверенітету як властивості вищої влади при верховенстві федерального закону на всій території країни, визначення меж державної влади, народовладдя, включаючи визначення народу як носія суверенітету і єдиного джерела державної влади, правові принципи безпосереднього народовладдя, гарантії народного представництва і передбачених Конституцією виборів, право на опір тиранії та узурпації влади⁴.

Необхідно зазначити, що суверенітет є важливим атрибутом конституційного устрою сучасної держави. Саме тому він потребує чіткого нормативного визначення та забезпечення гарантіями на найвищому юридичному рівні. Категорія суверенітету є ключовою для розуміння сутності держави, вона закладає базис державності як політико-правового явища. А тому державний суверенітет є основою легітимності органів державної влади і держави в цілому. Положеннями Конституції України принцип суверенітету був зафіксований як основа для українського народу і держави Україна.

¹ Кравчук І. В. *Гармонізація національних правових систем з правом ЄС* / І. В. Кравчук. – К. : Слово, 2005. – С. 80.

² Пастухова Н. Б. *Суверенитет и федеративная организация Российского государства в условиях глобализации: конституционно-правовые аспекты: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02* / Н. Б. Пастухова; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2010. – С. 31.

³ Camilleri A. *The End of Sovereignty? The Politics of a Shrinking and Fragmenting World* / A. Camilleri, J. Falk–Aldershot, 1992. – P. 23.

⁴ Румянцев О. Г. *Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы)* : монография / О. Г. Румянцев. – М. : Изд. Юрист, 1994. – С. 219.

§ 2. СПІВВІДНОШЕННЯ НАРОДНОГО (НАЦІОНАЛЬНОГО) ТА ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

У юридичній літературі та нормативних актах широкого вжитку набули такі терміни, як «народний суверенітет», «національний суверенітет» та «державний суверенітет».

Доволі цікавим є те, що всі перераховані терміни характеризують лише різні сторони феномена «суверенітет», що виступає як їх системо-утворюючий початок або сутність, що розуміється у філософії як «внутрішній зміст предмета, що виражається в єдності всіх різноманітних і суперечливих форм його буття»¹. Якщо врахувати, що в понятті суверенітету в концентрованому вигляді виражена природа влади, то стає зрозумілим місце й роль відповідних суб'єктів у політико-правовій системі.

Поряд із принципами «державного інтересу», «державного суверенітету» з'являється ідея «загальної волі народу». Основою положенням доктрини народного суверенітету вважається Ж.-Ж. Руссо. Розглядаючи суверенітет як «загальну волю народу»², Руссо виділяє три складові народного суверенітету: невідчужуваність, неподільність та верховенство. Демократія, за Ж.-Ж. Руссо, характеризується як неподільна й невід'ємна суверенність народу, а тому справжня демократія може бути лише прямою.

Виходячи із цих властивостей суверенітету, Руссо виводив положення про те, що «суверен може діяти лише при народних зборах», і тому не тільки абсолютна монархія є обмеженням народного суверенітету, але й верховна влада парламенту. Так, на думку Руссо, англійський народ «вільний виключно під

¹ *Философский энциклопедический словарь / под ред. Л. Ф. Ильичева, П. Н. Федосеева. — М. : Сов. энциклопедия, 1983. — С. 586.*

² *Руссо Ж.-Ж. Суспільна угода, демократія і представництво / Ж.-Ж. Руссо // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 240.*

час виборів членів парламенту; як тільки депутати обрані, він стає рабом, він — ніщо»¹. Ідеї народного суверенітету Руссо майже в чистому вигляді знайшли своє юридичне втілення в яacobінській Декларації прав людини і громадянина. У ст. 25 документа проголошувалося, що «суверенітет ґрунтується на волі народу; він єдиний, неподільний та невідчужуваний». Під «суверенним народом» у Конституції 1793 року, складовою якої була Декларація, розумілася «сукупність всіх французьких громадян» (ст. 7). Передбачалася участь усього населення країни у здійсненні державного керування.

Таким чином, яacobінська конституція являла собою найбільш радикальну юридичну модель реалізації доктрини Руссо про «народний суверенітет». Разом з тим поняття «народ» і «загальна воля» в розумінні Руссо не могли бути «працюючими» категоріями. У цьому зв'язку, починаючи із французької Декларації прав людини і громадянина 1789 року, на зміну переважаючому в політико-правовій думці принципу «державного інтересу» приходять все-таки не принцип «загальної волі» Руссо, а «принцип верховенства нації». Політико-правова концепція державного суверенітету змінюється на концепцію «національного суверенітету». У Французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року проголошувалося, що «джерело суверенітету ґрунтується, власне кажучи, у нації. Жодна корпорація, жоден індивід не можуть мати у своєму розпорядженні владу, що не виходить явно із цього джерела» (ст. 3). Це положення закріплювалося та розкривалося у Конституції Французької Республіки 1791 року: «Суверенітет належить нації: він єдиний, неподільний, невідчужуваний й невід'ємний».

Отже, прогресуючим на той час став закріплений на конституційному рівні принцип «національного суверенітету», що сформувався як політико-правова доктрина після революції. Теорія «національного суверенітету» відповідала

¹ Руссо Ж.-Ж. Трактати / Ж.-Ж. Руссо. — М., 1969. — С. 170.

прагненням ліберальної буржуазії, що бажала будувати владу на виборах, а також представництві.

Разом з тим французькі юристи А. Демішель та М. Пікемаль вважають, що термін «національний суверенітет» був винайдений лише для того, щоб «уникнути вживання точного й чіткого терміна «народний суверенітет», і нюанс цей, на їхню думку, «не зводиться до простої гри слів». Вони висловлюють наступне зауваження з цього приводу: «Якщо суверенітет належить народу, то всі громадяни у своїй сукупності наділені частиною цього суверенітету, що припускає загальне виборче право. Якщо ж сувереном є нація — абстрактна юридична особа, чие існування не залежить від складових його індивідів, — то нація може за своїм розсудом довірити певному колу осіб право формувати національне представництво, інакше кажучи, стає юридично можливим введення обмеженого виборчого права». Далі автори вказують: «Поняття національного суверенітету, таким чином, являло собою теоретичний бар'єр, зведений проти загального виборчого права»¹. Було зазначено, що з принципу національного суверенітету випливає право французького громадянина звертатися до авторитетних судових органів своєї держави так, як це визначено законом і в запропонованих їм формах².

З вищевикладеного можна зробити висновок про те, що в конституційних актах Французької республіки 1789-1795 років (за винятком актів якобінської республіки) національний суверенітет розглядався у двох аспектах: формально-юридичному та фактичному.

У формально-юридичному аспекті під національним суверенітетом розглядається єдина, неподільна, невідчужувана невід'ємна влада організованої в державі сукупності всіх

¹ Демішель А. *Институты и власть во Франции* / А. Демішель, Ф. Демішель, М. Пікемаль — М. : Прогресс, 1977. — С. 212.

² Люшер Ф. *Конституционная защита прав и свобод личности* / Ф. Люшер — М. : Прогресс - Универс, 1993. — С. 18.

громадян. У цьому аспекті, на думку теоретика національного суверенітету А. Есмена, «суверенітет у цього народу належить всім націям, як цілому, і не може належати кому-небудь крім неї»¹. За словами М. Оріу, ідея націй розглядається як «корпоративна й органічна концепція, що включає принцип порядку» і, у свою чергу, протиставиться ідеї народу, як колективу, «у якому змішані всі верстви й класи й у якому немає порядку...»². Фактично під національним суверенітетом розуміється верховна, державна влада, яка затверджує свої економічні та політичні права³.

Таким чином, для сформованої національної (моноетнічної) держави, якою була Франція, проблема національного суверенітету полягала у внутрішньому співвідношенні влади народу та державної влади. Це була проблема не міжетнічних протиріч, а проблема пануючого стану (класу) і народу, під яким розумілося все інше населення. Пануючий стан розглядався як нація, конституційована в державу. І в цьому сенсі справедливим виглядає зауваження, що теорію національного суверенітету «можна розглядати як різновид теорії державного суверенітету»⁴. «З виникненням національних держав, — пише у зв'язку з цим Б. Л. Манеліс, — суверенітет виступає в них як єдність національного і державного суверенітету»⁵.

«Національний суверенітет є політико-правова властивість нації (народу), в силу якого вона шляхом вільного волевиявлення самостійно визначає свій політичний статус і здійснює

¹ Эсмен А. *Общие основания конституционного права: монография* / А. Эсмен; под ред. В.Ф.Дерюжинского. — СПб. : Тип. Б.М. Вольфа, 1909. — С.174.

² Ориу М. *Основы публичного права* / М. Ориу; пер. с фр. — М. : Изд-во Коммунист.акад., 1929. — С.310.

³ Порфирьев А. И. *Национальный суверенитет в правовой природе российского федерализма: монография* / А. И. Порфирьев. — М. : Книгодел, 2009. — С. 88.

⁴ Шаповал В. М. *Поняття держави і суверенітету в конституційному праві* / В. М. Шаповал // *Вісник Конституційного Суду України*. — 2003. — № 1. — С. 78

⁵ Манеліс Б. Л. *Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях* / Б. Л. Манеліс ; отв. ред. А. И. Ишанов. — Ташкент : Изд-во «Наука» Узб. ССР, 1964. — С. 205.

свій економічний, соціальний і культурний розвиток на основі невід'ємного права кожного народу на самовизначення, аж до відокремлення та утворення національної держави, так само як і свободи об'єднання з іншими націями на добровільних і рівноправних засадах у будь-яких державних формах з метою забезпечення її прогресивного розвитку»¹.

Згодом національний суверенітет почали сприймати як політико-правову властивість нації (народу), в силу якої державно організований народ самостійно визначає свій політичний статус і здійснює економічний, соціальний і культурний розвиток на основі невід'ємного права на самовизначення (аж до відокремлення і утворення власної держави). Слід підкреслити, що національний суверенітет не заперечує можливості об'єднання народу (нації) з іншими народами (націями) на добровільних і рівноправних засадах у будь-яких формах з метою забезпечення свого прогресивного розвитку².

Необхідно звернути увагу на сучасне трактування категорії «державний суверенітет» у публічно-правових науках. Так, державний суверенітет виступає як визнана народом (легітимна), зовні непохідна, постійна, юридично необмежена верховна влада держави, що володіє універсальними повноваженнями на управління державою в цілому, концентруючи у своїх руках монопольне право на прийняття остаточних рішень з усіх важливих питань загальнодержавного (загальнонаціонального) значення. З організаційно-правової точки зору верховна влада являє собою найбільш високий ступінь, останню інстанцію в ієрархічній системі організації державної влади, найвищий владний центр у державі, наділений правом приймати остаточні рішення з такого кола питань, самостійне вирішення яких дозволяє існувати державі

¹ Шевцов В. С. *Национальный суверенитет советского государства* / В. С. Шевцов. — М. : Юрид. литература, 1979. — С. 3.

² Шевцов В. С. *Национальный суверенитет советского государства* / В. С. Шевцов. — М. : Юрид. литература, 1979. — С. 301.

як незалежній політичній і культурній цілісності¹. Тож саме верховна влада є реальним, фактичним вираженням суверенітету держави як основної гарантії досягнення її внутрішніх і зовнішніх цілей.

Найчастіше ця категорія вживається у розумінні «визначальної і невід’ємної якості державної влади², яка засвідчує верховенство держави на своїй території та її незалежність у міждержавних відносинах»³. При цьому підкреслюється безпосередній зв’язок державного суверенітету із народним суверенітетом: «суверенітет держави впливає із суверенітету державно-організованого народу й означає ... не сукупність важливих владних повноважень, а особливу природу даного політичного утворення». З цього приводу М. М. Марченко зазначає, що «в тріаді «суспільство — держава — державна влада» первинною ланкою є «народний суверенітет», що асоціюється, як правило, з «народовладдям», «народоправством»... вторинним — «державний суверенітет», як похідна властивість чи явище від «народного суверенітету». Окрім цього, російський науковець цілком слушно наголошує на тому, що «носієм державного суверенітету, а разом з тим і «володарем» суверенних прав та обов’язків є не державна влада або конкретний державний орган, а виступає саме держава»⁴.

Проте, на відміну від державного інтересу, яким просякнуте поняття державного суверенітету, основу народного і національного суверенітету становить ідея загальної волі нації, народу.

¹ *Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми: монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — Х.: Право, 2010. — С. 43.*

² *Руссо Ж.-Ж. Суспільна угода, демократія і представництво / Ж.-Ж. Руссо // Демократія: антологія / упоряд. О. Проценко. — К.: Смолоскип, 2005. — С. 243.*

³ *Карашук В. В. Державний суверенітет: підходи до класифікації та рівні дослідження / В. В. Карашук // Держава і право. — 2006. — Вип. 34. — С. 65.*

⁴ *Марченко М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. — 2003. — № 1. — С. 194.*

Народний суверенітет на пострадянському просторі дедалі більше виявляється як політико-правова властивість народу, яка виражається в його верховенстві й повновладді. Суверенітет Українського народу, народів інших пострадянських держав втілюється в конституційно-правових інститутах, у реальній практиці народовладдя. Народний суверенітет в конституційно-правовому аспекті — це фактичне верховенство народу в його політико-правовому вираженні. Будучи закріпленим в конституціях, він визначає демократичний вектор суспільного розвитку, необхідність врахування думки народу при вирішенні кардинальних проблем розвитку держави і суспільства¹.

Існує думка, що за демократичної форми державності народний суверенітет переходить в нову формальну якість — державний. Такий стан досягається через легітимацію влади².

Треба згадати позицію вченого-конституціоналіста В. В. Речицького, згідно з якою ідея первинності (пріоритетності) народного суверенітету перед державним суверенітетом є генетичним коренем розподілення політичної активності, яка в конституційному сенсі поділяється на державну політичну активність та політичну активність громадянського суспільства³.

У зв'язку з цим Л. Фрідман зауважує, що це потребує більш жорсткого і діючого права, яке б поширювалося на всі країни. Ресурси, розташовані усередині державних кордонів, і гігантський паркан, названий «державним суверенітетом», огорожує їх від більшості іноземців. Дедалі більше людей розуміють, що це неприпустимо. Тому й необхідне жорстке і діюче право. По суті, Л. Фрідман ставить питання, що дер-

¹ Годика О.Ю. *Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства : монографія* / О. Ю. Годика. — Х. : Право, 2007. — С. 141.

² Шитілов Л. М. *Народовладдя як основа демократичної держави* / Л. М. Шитілов — Х. : Видавництво «ФІНН», 2009. — С. 181.

³ Речицький В. В. *Політичний предмет конституції* / В. В. Речицький — Київ: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2012. — С. 84.

жавний суверенітет є перешкодою для вирішення глобальних проблем людства¹. Але з такою позицією важко погодитись, оскільки, руйнуючи суверенітет держави, знищується її народний суверенітет, право народу самостійно вирішувати свою долю.

Народний суверенітет є переконанням, що легітимність держави існує з волі або за згодою її народу, який є джерелом влади².

Як стверджує Ж. М. Пустовіт, народний суверенітет слід розглядати як природне право народу самостійно розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний і конституційний лад, який відповідає його волі³.

Здійснення народовладдя має як позитивні, так і негативні наслідки, неоднозначні для народовладдя та євроінтеграційних процесів. Усе це вимагає наукового аналізу, дослідження народовладдя з урахуванням нових внутрішніх і зовнішніх політико-правових та інших факторів⁴.

На думку Ю.М. Тодика, співвідношення між народним суверенітетом і державним виявляється в тому, що суверенітет народу є первинним, але в повсякденному житті він реалізується через державний, оскільки державні інституції, сформовані на легітимній основі згідно з народним волевиявленням, функціонують у постійному режимі, а народ через механізм виборів передає свою владу державі на певний строк. Через цей механізм відбувається легітимація влади від одного суб'єкта — народу до іншого — держави і формуються орга-

¹ Friedman L. M. *Frehon: the coming global legal order* / L. M. Friedman // *Stanford J. of international Law*. 2001. — № 2. — P. 360.

² Волянська Г. М. *Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.02* / Г. М. Волянська. — К., 1995. — С. 15.

³ Пустовіт Ж. М. *Концепція суверенітету народу в Конституції України* / Ж. М. Пустовіт // *Бюлетень Міністерства юстиції України*. — 2008. — № 4. — С. 18.

⁴ Тодика О. Ю. *Народовластие в условиях глобализации: монография* / О. Ю. Тодика. — Х. : Право, 2005 — С. 19.

ни державного представництва¹. Існує думка, що народний, державний та національний суверенітет можна розуміти як властивість, принцип та право відповідно².

Співвідношення та взаємозв'язок народного і державного суверенітету проявляються й через функції народовладдя. У літературі виділяють такі базові його функції, як установча, контрольна, державно-організуюча. Установча функція виявляється у суверенному праві народу встановлювати та скасовувати конституцію і тим самим регламентувати організацію і функціонування різних гілок державної влади. Через механізм виборів здійснюється передача на певний строк, а водночас і легітимація влади — від одного суб'єкта — народу іншому суб'єкту — державі, формуються органи народного представництва. Суттєве значення має поінформованість народу щодо здійснення делегованої влади та здатності її переделегування в разі втрати легітимності діючою державною владою. Визначені функції характерні як для прямої, так і для представницької форм здійснення народовладдя³.

Співвідношення державного та народного суверенітету можна розглядати як взаємозалежні. Люди можуть встановлювати «правила співіснування» самостійно або через своїх представників, що утворюють вищий орган у цій галузі, хоча і побічно, через контроль тих, хто управляє від їх імені (вибори).

Обидві форми суверенітету можуть розглядатися у негативному аспекті. Так, наприклад, державний суверенітет може перешкодити гуманітарній інтервенції проти деспотичних режимів, а, в свою чергу, народний суверенітет може призвести до утворення тиранічної більшості. Як результат, вони

¹ Тодика Ю.М. *Основи конституційного ладу України: монографія* / Ю. М. Тодика. — Х. : Факт, 1999. — С. 48.

² *Государственный суверенитет vs. право наций на самоопределение: сб. науч. ст.* / Гос. ун-т — Высшая школа экономики; отв. ред. А.Л. Рябикин; ред.-сост. Г.В. Лукьянов. — М.: Изд. Дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. — С. 12.

³ Тодика О. Ю. *Народовластие в условиях глобализации: монография* / О. Ю. Тодика — Х. : Право, 2005 — С. 145.

повинні бути обмежені у правовому полі, як конституційними так і міжнародними механізмами.

До того ж, процес виникнення демократичного суверенного народу не відбувається одномоментно, при здобутті власної державності. Це складний шлях оволодіння необхідними знаннями та періодичного захисту ключових цінностей. Абсолютно слушною з цього приводу є думка німецького дослідника Г. Франкенберга про те, що демократичний народний суверенітет має дві складові, емпіричну та нормативну, причому остання складається з обов'язку та права вчитися. Саме з останнього постулату у західному конституціоналізмі виникла теорія «суверена, що навчається». Тому навряд чи можна погодитись із думкою видатних французьких конституціоналістів Ж. Веделя та Ф. Люшера, що суверенний народ може переглянути будь-які питання конституційного ладу, в тому числі й вихідну засаду французького конституціоналізму, яка набула характер недоторканної цінності, – наприклад, республіканську форму правління (ч. 5 ст. 89 Конституції Франції)¹.

По мірі розвитку конституційних держав, виникає і зміцнюється ідея народовладдя. Там, де народ є сувереном – тобто джерелом державної влади, проста конституційна держава стає демократичною конституційною державою.

Для того щоб нація не являла собою небезпеки для інших націй та для світового співтовариства в цілому, вона повинна бути оформлена в республіку – і в цьому, мабуть, і полягає найважливіша причина, що спонукає Габермаса виступати на користь конституційного патріотизму².

Категорично висловлювався К. Шмітт: «Народ як власник установчої влади не може обмежувати себе та вправі в будь-

¹ Барабаш Ю. Г. Установча влада українського народу як конституційний феномен / Ю. Г. Барабаш // *Право України. Юридичний журнал* – 2009. – № 11. – С. 74.

² *Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й.и др./пер. с нем. Мироновой Д., Погорельской С. – М.: Современныетради, 2005. – С. 320.*

який час встановити необхідну для себе конституцію. Яка є основним законом не тому, що вона не може бути змінена волею народу та незалежна від неї, а тому що всі органи, які діють від імені держави, нічого не можуть змінювати в цій конституції, на основі якої засновуються їх повноваження. Це справедливо і по відношенню до звичайного законодавства»¹.

Жоден народ не визнавав влади за її силу; він хотів вірити в її легітимність та в її божественність. Жодна влада не задовольнялася однією тільки силою; вона потребувала, щоб її визнавали легітимною та божественною².

Люди встановили межі влади, протиставили їй силу свого опору. Проголосивши народ сувереном та не будучи здатним зробити так, щоб цей суверен управляв самим собою, вони вклали його суверенітет у право руйнувати, оновлювати правління, як це йому подобається³.

У тій мірі, у якій ідея суверенітету сприймалася в Америці, її інтерпретували в тому розумінні, що носієм суверенітету є «народ». Але за винятком поодиноких моментів, таких як вибори законодавчих зборів або ратифікація конституції, народу не доводилося реалізовувати свою суверенність. Влада розподілялася між безліччю органів, кожний з яких указував на народ як на джерело своєї влади, але жоден не мав можливості продемонструвати, що він більш народний, чим інші. Народний суверенітет — настільки ж мрячне поняття, як і поняття божественного права. Глас народу так само важко вловити, як і глас Божий. Це, таким чином, сховане, пасивне та кінцеве, а не позитивне й активне джерело влади⁴.

¹ Шмитт К. *Диктатура: от истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы* / К. Шмитт ; пер. с нем. Ю. Ю. Коринца ; под ред. Д. В. Складнева. — СПб. : Наука, 2006. — С. 158.

² Гизо Ф. *Политическая философия: о суверенитете* / Ф. Гизо // *Суверенитет. Сборник* / сост. : Н. Гараджа. — М. : Изд. «Европа», 2006. — С. 239.

³ Там само — С. 257.

⁴ Хантингтон С. *Политический порядок в меняющихся обществах* / С. Хантингтон. — М. : Прогресс-Традиция, 2004. — С. 119.

Народ ніколи не буває єдиний у своїх цілях, через різні інтереси його соціальних груп, тому відрізнити реалізацію суверенітету народу від егоїстичних прагнень до влади досвідчених демагогів часто буває дуже важко, юридичні принципи тут допомагають зовсім мало. Звідси виняткова важливість правової деталізації принципу народного суверенітету, створення надійних гарантій для реалізації цього принципу в житті¹.

Ідея демократичної установчої влади, первинної влади суверенного народу самостійно визначати власну політичну долю становить ядро сучасного вчення про конституцію. Звідси випливає, що в умовах конституційної демократії народ в особі активних громадян проявляється на політичній арені у двох якостях: з однієї сторони, він — творець конституції, який установлює форму держави, ціннісний порядок та інституційну структуру, з іншої — виборчий корпус, який надає повноваження певним особам на здійснення публічних функцій, тобто формує склад державних органів, які виступають офіційними представниками загального блага та справедливості².

Принциповим є питання про конституційно-правовий вимір концепту «народ» та «нація». Останнім часом значно посилилась увага науковців до питання про правосуб'єктність Українського народу, особливо в контексті проведення конституційної реформи. Разом з тим, мабуть, через цілковиту зрозумілість, належним об'єктом наукових досліджень не є питання про конституційно-правовий зміст категорії «нація» та її співвідношення з іншою супутньою до неї «народ». Однак ця на перший погляд суто теоретико-методологічна проблематика має вихід на практичну площину

¹ Конституционное право Российской Федерации / под ред. М. В. Баглай. — М. : Норма, 2007. — 84 с.

² Близнашки Г. Конституционализм и демократия / Г. Близнашки // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ. — М., 2012. — № 2. — С. 59.

ну, насамперед, з точки зору правової політики у сфері утвердження та гарантування народного та національного суверенітетів¹.

М. Ш. Шарифов доходить висновку, що суверенність нації відсутня, у зв'язку з наступними аргументами: по-перше, вона не в змозі забезпечити загальне самоврядування, по-друге, нація не правомочна самостійно визначати власний правовий статус та, по-третє, нація не є суб'єктом, який покликаний забезпечити публічний порядок².

У більшості сучасних країн, в порядку здійснення установчої влади «народу» або «нації» існують формальні конституційні рамки, які встановлюють чітке обмеження державної влади. Конституційні рамки забезпечують вимірювання внутрішньої узгодженості Основного Закону. При такому підході суверенітет розуміється як вираження офіційної влади, яка існує відносно між формою інституційних повноважень, встановлених на «вищому рівні», та суб'єктами цієї влади (тобто громадянами).

Побудова державності українського народу на демократичних основах можлива тільки при забезпеченні народовладдя, прав і свобод людини і громадянина. При цьому слід враховувати, що народ не може вважатися суверенним, коли особистість не володіє реально гарантованими законом основними правами і свободами, коли громадяни не виконують покладені на них обов'язки³.

Отже, не якась метафізика «народу», а загальновизнані в конституціях й у міжнародному праві процедури дають нам

¹ Барабаш Ю. Г. Вироблення дотринальних підходів у науці конституційного права як одна з умов ефективності конституційної реформи / Ю. Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2009 — №11.— С. 37.

² Шарифов М.Ш. Теоретические проблемы определения содержания и соотношения народного и государственного суверенитета / М. Ш. Шарифов // Труды института государства и права Российской академии наук. — 2009. — № 2. — С. 16.

³ Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія / Ю. М. Тодика. — Харків: Факт, 2000. — С. 138.

належні докази екзистенції народу. На яких саме основах базується почуття спільної приналежності народу, що конституює себе як суб'єкт права, не має значення¹.

Загалом, конституції визнають, що суверенітет має своїм джерелом народ, і в цьому випадку органи влади виконують функції, що впливають з повноважень власника суверенітету. Коли органи влади здійснюють повноваження представника, їх дії приписують суверену, тому що вони відбуваються від його імені. Серед цих дій є й акції політичного контролю.

Проблема в тому, наскільки широко треба розуміти представництво і чи можна дійти до крайньої точки: заборонити здійснення контролю. Недарма з іронією говорять, що «народ — це істота, природа якої чудово чинить опір законодавцю»².

Згідно з французькою моделлю *Etatdedroit* суверенітет поєднується з нормативною перевагою парламенту, який є виразником народного суверенітету³. Проте парламент не є владою установчою (утворюючою): він тільки представляє одну із «засновницьких» влад. Отже, його функціонування повинне бути обмежене та перебувати підконтролем, що у свою чергу передбачає чітке розмежування між конституційними та звичайними законами.

Майже в усіх науково-теоретичних дослідженнях у галузі конституційного права та теорії держави і права ми знаходимо положення, яке фіксує за референдумами та виборами статус основних інститутів безпосередньої демократії. Справедлива теза М. В. Цвіка, що вибори створюють первісну легітимацію державної влади, тобто її відповідність суспільним ідеалам.

¹ Кревельд Мартин ван Расцвет и упадок государства / Мартин ван Кревельд; пер. с англ. подред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. — М.: ИРИСЭН, 2006. — С. 108.

² Валадес Д. Контроль над властью / Д. Валадес. — М.: Идея-Пресс, 2006. — С. 128.

³ Costa P. *The Rule of Law. History, Theory and Criticism* / P. Costa and D. Zolo. — Springer, 2007. — P. 121.

Наступна легітимація забезпечується шляхом періодичної перевірки відповідності суспільній думці результатів діяльності державної влади¹.

Зокрема, референдум доволі часто визначається не лише як інститут прямого народовладдя, а ще як механізм найповнішої реалізації суверенітету народу чи як «важливий державно-правовий інститут, що реалізує суверенітет народу»².

Розглядаючи до питання про вибір оптимальної форми участі народу у прийнятті конституційних поправок, додамо декілька тез про використання інституту референдуму для вирішення такого завдання. Існують відомі приклади із зарубіжної практики, коли референдум служив надійним інструментом демократичного реформування Основного Закону. Однак не слід ідеалізувати цю форму безпосередньої демократії з точки зору її можливостей з конструктивного вирішення важливих державних питань³.

Представницька система, яка не співвідносилася б з народним суверенітетом, перетворилася б на автократію, у тому сенсі, що здійснювана влада здавалося б, походить з автономного рішення. Поняття суверенітету і представництва містять антиномію, яка може бути подолана тільки завдяки традиційному розумінню обох понять, яким ми зобов'язані одному з найбільших досягнень розуму — конституціоналізму. Тільки з виникненням конституціоналізму стало можливим розв'язати парадокс влади. Де Вега стверджує, що установча влада (типовий вираз народного суверенітету) «необмежена не тільки в змісті своєї волі, а й у формах свого здійснення». Абсолютно вірно. Парадокс полягає в наступному: до того

¹ *Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка / уряд. О. В. Петришин.* — Х. : Право, 2010. — С. 137.

² Француз А. Й. *Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: Концептуальний та нормативний аналіз / А. Й. Француз.* — К. : Логос, 2006. — С. 228.

³ Барабаш Ю. Г. *Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія / Ю. Г. Барабаш.* — Х. : Право, 2008. — С. 169.

як діяти в якості установчої влади, суверенітет існує, але не проявляється, а як тільки він проявився, він обов'язково встановлює для себе обмеження. Найбільш значним з таких обмежень в конституціоналізмі є представницька система¹.

Однак чи є воля більшості на референдумі й справді найкращим вираженням суверенітету? Можливо також, що розробники конституції і не прагнули спиратися на народний суверенітет, оскільки цього все одно було б недостатньо для виправдання недостатньої легітимності процедури прийняття конституції. Творці французької Конституції 1946 р. прагнули до максимальної легітимації: установчі національні збори лише розробили проект, який був запропонований для всенародного голосування. Проект провалився. Новий проект нових Національних зборів отримав лише відносно більшість голосів, фактично його не підтримали майже дві третини французів, оскільки 31% голосуючих утрималися. Нова конституція вважалася легітимним вираженням народного суверенітету, але чи того хотів суверенний народ? Після конституційної кризи в 1958 р. народ рішуче відмовився від свого суверенного породження. Ймовірно, немає такої «функціональної» конституції, яка влаштувала б абсолютну більшість нації. Однак при тому, що жодна партія не здатна привернути увагу більшості виборців до якогось одного тексту, народ цілком може жити в умовах конституціоналізму, якою би «нав'язаною» не здавалася конституція².

А. Токвіль зазначав: «Ви вважаєте, що народ здатен висловити обґрунтовану думку з цього важкого питання та уникнути закладених у ньому пасток, тоді як навіть спеціалісти відчують сумніви?».

¹ Валадес Д. *Контроль над властью* / Д. Валадес; пер. с испанского А. Автономова. — М.: Идея-Пресс, 2006. — С. 39.

² Шайо А. *Самоограничение власти (краткий курс конституционализма)* / А. Шайо; пер. с венг. — М.: Юрист, 2001. — С. 29.

Питання відносно безпосереднього народовладдя було охарактеризоване філософом Карлом Ясперсом, як становище в ФРН, де народ є суверенним тільки на словах та він не приймає жодної участі в винесенні рішень. Кардинальні питання, що визначають долю країни, вирішуються без народу. Народ змушений миритися з тим, що його усувають від відповідальності і він часто навіть не знає, що приймаються якісь рішення і в чому вони полягають. В основі державної структури лежить страх перед народом, недовіра народу. Його суверенність поширюється лише на читання газет, дотримання правил вуличного руху і просиджування перед екранами телевізорів¹.

Але демократичний принцип надає кожному громадянину рівне з іншими громадянами право брати участь у суспільно важливих справах, у прийнятті значимих для всього суспільства рішень і зводить ці права воедино в образі народу-суверена².

Щодо вступу до Європейського Союзу жодного разу народне волевиявлення країн-учасниць не створювало негативного ухвалення рішення. Не став й виключенням референдум, проведений 22 січня 2012 року, який відбувся у Хорватії (67,3% громадян Хорватії висловилися за євроінтеграцію). Тепер склад Європейського союзу збільшиться до 28 країн-членів³.

Конституційна практика інших держав свідчить про наявність протилежних тенденцій розвитку участі народу у визначенні механізму реалізації своїх прав. Так, прийняття рішень без безпосередньої участі народу, мається на увазі референдум, запровадили в Угорщині. Конституція Угорщини, а саме ч. 3 ст. 8 указує, що на всенародному референдумі не можуть розглядатися такі питання: а) внесення поправок

¹ Ясперс К. Призрак толпы / К. Ясперс. – М.: Алгоритм, 2007. – С. 272.

² Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др./пер. с нем. Д. Мироновой, С. Погорельской. – М.: Современный тетради, 2005. – С.133.

³ Обзор конституционных новостей (январь-февраль 2012) // Сравнительное конституционное обозрение. – 2012. – № 1. – С. 12.

до Конституції; б) статут про державний бюджет та його реалізацію, центральні податки, збори та митні збори, а також зміст статутів про центральні місцеві податки; в) зміст законів, пов'язаних з виборами членів парламенту, представників місцевих органів та мерів, а також членів Європейського парламенту; г) зобов'язання, що впливають з міжнародних договорів; д) кадрові питання, що входять в компетенцію парламенту; е) оголошення стану війни та надзвичайного стану; є) загальна амністія¹.

Цікавим є факт, що 23 грудня 2011 року Союзні Збори (двопалатний парламент) Швейцарської Конфедерації після перевірки матеріалів у рамках громадської ініціативи «За зміцнення прав народу в сфері зовнішньої політики — договір держави перед народом — «Für die Stärkung der Volksrechte in der Aussenpolitik (Staatsverträge vors Volk!)» та ознайомлення з посланням Національної ради (нижня палата парламенту) від 1 жовтня 2010 року винесли на народне обговорення текст змін абз.1 ст. 140 Конституції Швейцарії. Передбачається, що перелік питань, за якими призначається обов'язковий референдум, буде доповнено новим пунктом «d» такого змісту:

«На голосування народу та кантонів виносяться:

d. міжнародно-правові договори:

а) що потребують різнобічної правової уніфікації у важливих областях;

б) спричиняють у майбутньому зміну правового поля Швейцарії у важливих областях;

с) тягнуть передачу компетентності з питань судової практики у важливих областях іноземним та / або міжнародним інституціям;

д) вимагають одноразово витрат більш ніж 1 млрд. франків або сприяють новим витратам більш ніж на 100 млн. франків».

¹ Конституція Угорщини у редакції http://ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_Венгрии — Заголовок з екрана.

Союзні Збори Швейцарської Конфедерації рекомендували своїм громадянам відмовитися від підтримки цих змін до Конституції на референдумі¹.

За глибоким переконанням, народ як володар всієї повноти влади не може бути позбавлений права вирішувати те чи інше питання. Однак вибір способу розв'язання повинен визначатися чинним конституційним ладом. Іншими словами, певне питання може бути вирішене сувереном безпосередньо на референдумі або ж від його імені представницьким органом, тобто парламентом².

Наприклад, до механізму вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом, може бути залучений парламент як загальнонаціональний представницький орган, що покликаний виражати настрої та інтереси виборців. Подібного роду рішення не повинні прийматись в обхід інституції, яка має виключне право виступати від імені усього народу. Також вважаємо, що якщо в стінах парламенту питання ратифікації угоди знайде підтримку кваліфікованої більшості у кількості, що свідчатиме про наявність консенсусу щодо відповідного інтеграційного процесу (наприклад, 2/3 від конституційного складу Верховної Ради), то проведення референдуму можна визнати необов'язковим.

Данський досвід (непідтримання політики політичної партії на референдумі народом) переконує нас, що на сьогоднішній момент існує розходження між виборами та референдумом як двома інститутами безпосередньої демократії. Розходження виявляється в тому, що незважаючи на значний рівень підтримки громадянами тієї чи іншої політичної сили на парламентських виборах, вона у багатьох випад-

¹ *Обзор конституционных новостей (январь — февраль 2012) // Сравнительное конституционное обозрение. — № 1. — 2012. — С.14*

² *Барабаш Ю. Г. Вопросы непосредственной демократии в теории и практике конституционного права Украины / Ю. Г. Барабаш // Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине: сб. науч. тр. — Харьков: Право, 2012. — С. 44.*

ках не може розраховувати на аналогічну підтримку при проведенні референдуму, ініційованого цією політичною силою. Виборці із ключових питань подальшого розвитку державності в багатьох ситуаціях мають свою власну позицію, що часто не збігається з позицією партії, яку вони підтримують. І причин для цього може бути безліч. Найбільш прозаїчною є слабке усвідомлення значення та змісту схвалюваного на референдумі рішення. Як це, наприклад, мало місце на вже згадуваному нами референдумі в Ірландії в 2008 р. з приводу ратифікації Лісабонської угоди. Багато з тих, хто взяв участь у цьому плебісциті, не приховували того факту, що не розуміють, про що йдеться у цій угоді, а також того, що навіть не читали її. Серед інших причин аналітики називають зростання недовіри до політичних лідерів¹.

Доцільною може бути процедура, вказана у правовій позиції Конституційного Суду Литви. Так, визнається можливість депутатів Сейму, щодо питань пов'язаних з відносинами всередині ЄС, на власний розсуд приймати рішення, тобто без участі народу (референдарного залучення). Поряд з цим, орган конституційної юрисдикції надав можливість на вимогу 50 депутатів або ж 10% народу призначити референдум². Тобто вказане право надається депутатам на власний розсуд або ж у разі незгоди з винесеним рішенням народ вправі ініціювати референдум самостійно. Без контролю влада була б незрозумілою і неприйнятною; без контролю вища влада перейшла б до посадової особи або посадових осіб органів влади, перетворилася на те, що радянська теорія права назвала б «державним суверенітетом»; без контролю конституціоналізм

¹ Барабаш Ю. Г. Референдум як спосіб вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом / Ю. Г. Барабаш // Вісник академії правових наук. – 2008. – № 3 (56). – С. 106.

² Ruling of Constitutional Court of the Republic of Latvia № 2008-35-01, 7.04.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm>

не мав би фундаменту і тому правова держава втратила б дійсність та позитивність¹.

Роль конституційних судів може вписуватися в традиційну перспективу підсилення потужності права, призначеного регулювати виявлення народного суверенітету². Цікавою видається теза Ю. Габермаса, згідно з якою поняття народного суверенітету зводиться до визначення правової автономії у встановленні своїх власних законів, яка може бути реалізована тільки за допомогою деякої демократичної процедури дискурсивного характеру³.

При вступі до міждержавного об'єднання або передачі суверенних прав конституційна практика країн свідчить про можливість використання як референдарного процесу при безпосередній участі народу, так і парламентського способу ухвалення вищезначеного питання.

Виробилася конституційна доктрина щодо процесу *державного владарювання* при вступі країн до міждержавних об'єднань. Найбільш типовим тут нині вважається використання референдуму. Загалом, пряме народне волевиявлення не створює перешкод для європейського інтеграційного процесу. На підтвердження цієї тези слугують багато прикладів, зокрема, на референдум 22 січня 2012 року у Хорватії.

Що ж стосується інших каналів вираження настроїв та інтересів народу з питань міждержавної інтеграції/дезінтеграції, то тут типовим способом волевиявлення залишається парламент. Прикладом тут може служити досвід Литви, яка дозволяє депутатам сейму ухвалювати на власний розсуд рішення, пов'язані з політикою Литви в рамках Євросоюзу.

¹ Валадес Д. *Контроль над властью* / Д. Валадес. — М. : Идея-Пресс, 2006. — С. 42.

² Розанвалон П. *Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність* / П. Розанвалон. — К. : Києво-Могилянська академія, 2009. — 287 с.

³ Габермас Ю. *Залучення іншого: Студії з політичної теорії* / Ю. Габермас; Переклав з німецької Андрій Дахій; науковий редактор Борис Поляруш. — Львів : Астролябія, 2006. — 416 с.

Паралельно в Литві зберігається можливість використання також загальнонаціонального референдуму за ініціативи 50 депутатів сейму або не менш ніж 10% виборців країни.

Сучасна наука намагається синтезувати юридичний і політологічний підходи, виходячи з того, що народний суверенітет не абсолютний — він передбачає представництво, а представництво реалізується, як правило, в рамках еліт, тому зміст демократії зводиться до конкуренції елітних груп¹.

Про співвідношення безпосередньої та представницької демократії при розв'язанні важливих державних питань, зокрема й пов'язаних із делегуванням суверенних прав. На сьогодні абсолютно незрозуміла норма ст. 73 Конституції про обов'язковість референдуму щодо зміни території України (при тому, щост. 73 закріплює «територіальну цілісність» однією з трьох недоторканих конституційних цінностей), позбавлення парламенту і Президента права призначати ініціативний референдум блокує інститут референдуму.

Ці неузгодженості буде залагоджено тільки після коректив Основного Закону в результаті абсолютно відкритого та максимально легітимного конституційного реформування².

Суто з юридичної точки зору конкретні проблеми, пов'язані з представництвом, відсутні: принцип народного суверенітету закріплений в Конституції і він повинен дотримуватися. У рамках же політологічного підходу можна дійти до висновку, що цей принцип ніде не реалізований. Крім того, теорія еліт і принцип олігархії діють у всіх державах, тому принцип народного суверенітету не може бути реалізований в чистому вигляді ніде.

¹ Медушевский О. Н. *Параметры измерения современной российской демократии: народовластие, многопартийность, конкуренция* / О. Н. Медушевский // *Сравнительное конституционное обозрение*. — № 6(85). — 2011. — С. 175.

² Барабаш Ю. Г. *Конституційно-правові механізми захисту державного суверенітету України* / Ю. Г. Барабаш // *Вісник НАН України*, 2011. — № 6. — С. 5

О. Н. Медушевский поставив питання про сутність народного суверенітету. По-перше, він, безумовно, є цінністю та основою всякого демократичного і політичного устрою. По-друге, ця категорія є фундаментальним принципом, фундаментальною конституційною нормою, але при цьому народний суверенітет — це і правило поведінки. Однак, зазначив О.Н. Медушевский, населення країни не керується положеннями, закріпленими в Конституції, ні як цінністю, ні як принципом. Як цінність і як принцип він ніким не заперечується, але він не діє. Більше того, народний суверенітет як правило поведінки критикується і з доктринальної точки зору.

У зв'язку з цим О. Н. Медушевский виділив три основні проблеми:

1) протиріччя представницької і безпосередньої демократії: сучасні реалії ще раз доводять, що народний суверенітет, представницька влада і режим особистої влади аж ніяк не виключають один одного; 2) невизначеність, пов'язана із здійсненням представництва: характером такого представництва, нормами і правилами представництва, представництвом окремих соціальних груп; 3) відмінність юридичного та політологічного підходів до проблем подібного характеру¹.

Так, Ю. Г. Барабаш, розглядаючи питання про взаємозв'язк форми безпосередньої демократії із діяльністю представницьких установ в аспекті вирішення таких важливих питань, як суверенні права Української держави, виокремлює такі проблемні аспекти.

По-перше, нечіткість конституційної ідеології референдарної демократії, яка може бути виправлена шляхом відповідної корекції приписів Основного Закону. Найбільш оптимальним

¹ Медушевский О. Н. Параметры измерения современной российской демократии: народовластие, многопартийность, конкуренция / О. Н. Медушевский // Сравнительное конституционное обозрение. — № 6 (85). — 2011. — С. 175.

слід визнати варіант факультативності референдуму, насамперед, у разі вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом. Факультативність означає його обов'язкове застосування в разі відсутності консенсусу в стінах парламенту з приводу таких питань. По-друге, незадовільний рівень політико-правової культури як у переважної більшості політиків, так і у виборців. Апелювання до референдарного способу з боку провідних політичних сил виникає кожного разу, коли вони втрачають бажання домовлятися та бажають отримати більшу електоральну підтримку. Третьою причиною слід визнати низьку політичну мобільність переважної більшості електорату. Це призводить до підміни понять, коли за народну ініціативу в багатьох випадках видаються бажання опозиційних політичних сил, які не здатні досягти бажаних рішень парламентським шляхом чи, як вже наголошувалось раніш, збільшити свою електоральну підтримку перед черговими виборами¹.

Очевидною є необхідність посилення гарантій реалізації принципу безпосередньої демократії. Посиленню значення саме цієї форми народовладдя може слугувати впровадження на конституційному рівні інституту народної законодавчої ініціативи. Схожий інститут діє у таких країнах, як Швейцарія, Іспанія, Бразилія і полягає в тому, що певна визначена на рівні Конституції кількість громадян (для прикладу, у Швейцарії це 50 тисяч) може подати до парламенту законопроект, обов'язковий для розгляду.

Таке право народу, цілком імовірно, може стати предметом регулювання і нашої Конституції, до того ж внести положення про це право можна і в розділ III, присвячений інститутам безпосередньої демократії, і в розділ IV, в якому,

¹ Барабаш Ю. Г. *Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету* / Ю. Г. Барабаш // *матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Харків, 27 березня 2009 р.* / редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковлюк, Г. В. Чапала. — Х.: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2009. — С. 147.

крім статусних питань Верховної Ради, регламентується також законотворчий процес, у тому числі і перераховуються суб'єкти законодавчої ініціативи¹.

Таким чином, подібне вирішення питань з прийняттям Конституції дасть змогу врівноважити всі окреслені нами позитивні та негативні сторони застосування різних форм оновлення конституційного ладу (безпосередньо парламентом, на референдумі без участі парламенту тощо), надасть механізму конституційного реформування найбільш легітимного характеру. Проте знову-таки при подальшій конституційній ревізії слід ще раз звернути увагу на формулювання конституційної правосуб'єктності Українського народу, аби чітко визначити його конституційні можливості щодо подолання кризових явищ у державі та суспільстві².

Фундаментальні принципи рівності й процесуальної чинності неправомірно тлумачать як обмеження народного суверенітету. Це фальшива антитеза, котра стимулює протиставлення імперативів «народного суверенітету» та «судового активізму»³. Отже, принципово важливим є питання, як розуміти ідею народного суверенітету: в якому сенсі конституція належить народу та визначається ним і на чому ґрунтується лояльність громадян до Основного Закону?

Необхідно зауважити, що відображення носія (носіїв) суверенітету в конституційних документах зміцнює суверенітет держави в цілому, легітимізує органи влади як у внутрішніх справах, так і на міжнародній арені. Можна

¹ Тацій В. Я. *Право визначати і змінювати конституційний лад належить винятково народові України* / В. Я. Тацій // *Голос України*. 3 липня 2012 р. — № 118 (5368). — С. 22.

² Барабаш Ю. Г. *Конституційна реформа і стабільність конституційного ладу: конфліктологічно-правовий аналіз системного взаємозв'язку* / Ю. Г. Барабаш // *Право України*. — 2012. — № 1-2. — С. 95.

³ Алан Т. Р. С. *Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права* / Т. Р. С. Алан. — К. : Видавничий дім «Кисєво-Могиллянська академія», 2008. — С. 305.

стверджувати, що чим вище вплив і сильніше апеляції до конституції (або конституційних актів) у суспільстві, тим ефективніше виконуються демократичні процедури, міцніше державність¹.

Маємо ситуацію, коли Український народ як суверен, який має завжди існувати в стані єдиного цілого зі спільними й усталеними ціннісними настановами, змушений жити в умовах протиставлення однієї частини української нації іншій, представленій корінними народами та національними меншинами. При цьому, якщо відносно останніх двох суб'єктів держава має сприяти лише розвитку їх самобутності, то відносно української нації перелік державних обов'язків є дещо ширшим: завданням держави є також сприяння консолідації української нації².

Варто зазначити, що легітимність конституційного ладу визначається усвідомленням народом його базових цінностей і, що не менш важливо, — сприйняттям громадянами цих цінностей як життєвих орієнтирів.

І на цьому шляху вкрай важливо, щоб народ відчував свою причетність до зміни конституційного ладу, яка відбувається за участі Асамблеї. До речі, це чітко відповідає гарантіям принципу народовладдя, зафіксованим у чинній Конституції: «Право визначати та змінювати конституційний лад належить винятково народові України (ч.3 ст. 5 Конституції України)³.

Закріплення в ст. 5 Конституції України ідеї народовладдя як принципу конституційного ладу має працювати на забезпечення прав людини і громадянина. Демократія стає фікцією,

¹ Суверенитет. Трансформація понять і практик / под. ред. М. В. Ільїна, І. В. Кудряшова. — М. : МГИМО, 2007. — С. 102.

² Барабаш Ю. Г. Установча влада українського народу як конституційний феномен / Ю. Г. Барабаш // Право України. Юридичний журнал. — 2009. — № 11. — С. 75.

³ Тацій В. Я. Право визначати і змінювати конституційний лад належить винятково народові України / В. Я. Тацій // Голос України, 3 липня 2012 р. — № 118 (5368). — С. 21.

якщо вона не спрямована на реалізацію добробуту народу, кожної особистості¹.

Саме тому ідея народного суверенітету знайшла відображення у всіх офіційних та авторських проектах нової Конституції України. Конституювання та реалізація правового статусу народу самим безпосереднім чином виходить на цілий ряд найгостріших проблем суспільного розвитку та державного будівництва України на сучасному етапі².

Для реального здійснення конституційного ідеалу суверенітету народу і народовладдя необхідно: по-перше, законодавче забезпечення відповідно до загальносвітових стандартів прав громадян на проведення та участь у референдумах з особливо важливих для життя народу питань; по-друге, проведення вільних та чесних виборів без використання адміністративного пресингу на виборців, без маніпулювання суспільною свідомістю через засоби масової інформації; по-третє, функціонування органів публічної влади та їх посадових осіб в ім'я «загального блага», соціальної справедливості, забезпечення інтересів усіх верств населення, кожного індивіда³.

Треба відмітити, що принцип народного суверенітету закріплений не тільки республіканськими конституціями, а й більшістю діючих монархічних основних законів (Бельгія, Іспанія та ін.). У Конституції Іспанії в ч. 2 ст. 1 міститься чітке визначення: «Носієм національного суверенітету є іспанський народ, джерело державної влади».

Такі самі норми ми знаходимо й у Конституції Словаччини: «Державна влада походить від громадян, які здійснюють її безпосередньо або ж через обраних представників» (ч. 1 ст. 2),

¹ Годика О. Ю. *Народовластия в условиях глобализации* / О. Ю. Годика. — Х. : Право, 2005 — С. 19.

² Годика Ю. Н. *Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія* / Ю. Н. Годика. — Харків : Факт, 2000. — С. 138.

³ Витрук Н. В. *Народний суверенитет и народовластие в контексте модернизации российского общества* / Н. В. Витрук // *Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине: сб. науч. тр.* — Х. : Право, 2012. — С. 16.

Конституції Франції: «Національний суверенітет належить народові, який здійснює його через своїх представників та шляхом референдуму. Жодна частина народу, жодна окрема особа не можуть привласнити собі його реалізацію» (ч. 1, ч. 2 ст. 3), Конституції Вірменії: «Влада в Республіці Вірменія належить народу. Власну владу народ здійснює шляхом вільних виборів, референдумів, а також через передбачені Конституцією державні органи, органи місцевого самоврядування та посадових осіб» (ч. 1 ст. 2), Конституції Болгарії: «Вся державна влада належить народу. Вона безпосередньо ним реалізується через органи, передбачені Конституцією» (ч. 2 ст. 1). Так, у Конституції України (ч. 2 ст. 5) зазначається: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування». У ст. 2 Конституції Македонії зазначається: «В Республіці Македонія суверенітет походить від громадян і належить громадянам. Громадяни Республіки Македонія реалізують владу через демократично обраних представників, шляхом референдуму та інших форм безпосереднього волевиявлення».

Доцільно звернути увагу на досвід зарубіжних країн при реформуванні Основного Закону України. Так, Конституція Колумбії та деякі інші латиноамериканські конституції по-новому втілюють концепцію установчої влади як влади споконвічної та відновлюють класичне розуміння народного суверенітету. По-перше, вони не створюють конституційного «розриву» (rupture), а тільки мирні переходи, обґрунтовані єдиною інтерпретацією раніше існуючої конституційної законності. По-друге, вони припускають існування прямих установчих актів (народної ініціативи за допомогою референдуму) й тим самим «ассамблеаризм» виборця, якого вони розглядають як єдину владу, яка має первинний (оригінальний) та необмежений характер. Й, по-третє, володіючи владою

асамблей, виборець має можливість конкурувати, здійснюючи акти редагування та конституційного схвалення¹.

У будь-якому разі слід визнати, що проблема конституювання механізму ухвалення рішень, що стосуються державного суверенітету, має знайти якнайшвидше своє вирішення з огляду на серйозне посилення інтеграційних процесів у світі та широке залучення до них України².

Народовладдя не можна обмежувати механізмом здійснення волі народу тільки у сфері політичних відносин, а влада народу повинна поширюватися і на інші сфери соціальної практики. Це має пряме відношення і до реалізації приватного інтересу. При цьому конституційне законодавство стоїть на варті як загальних, так і приватних інтересів. Така модель конституційної регламентації в багатьох пострадянських державах, на наш погляд, оптимальна і відповідає демократичному вектору їх розвитку.

При цьому співвідношення між народним суверенітетом і суверенітетом держави проявляється у тому, що хоча суверенітет народу (нації) є первинним, у повсякденному житті від реалізується за посередництвом державного суверенітету. Адже саме державні органи і посадові особи, будучи обрані або сформовані на демократичній легітимній основі, функціонують у повсякденному безперервному режимі.

Окремі політичні питання мають вирішуватись народом-сувереном безпосередньо на референдумі, інші — проходити через парламентську процедуру. Важливо також пам'ятати про те, що будь-яка органічна конституція не дозволяє навіть суверенному народові втручатися у автономну сферу невідчуванних (абсолютних) прав і свобод індивіда.

¹ Ногера Фернандес А. Колумбийская Конституция 1991 г. как начало нового конституционализма в Латинской Америке / А. Ногера-Фернандес, М. Криадо де Диего // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ. — М., 2012. — № 2. — С. 61.

² Барабаш Ю. Г. Референдум як спосіб вирішення питань, пов'язаних із державним суверенітетом / Ю. Г. Барабаш // Вісник академії правових наук. — 2008. — № 3 (56). — С. 106.

У сучасних умовах державний і народний суверенітети мають підлягати правовим обмеженням на конституційному та міжнародно-правовому рівнях.

Що ж стосується аналізу можливих негативних наслідків від абсолютизації державного і народного суверенітету, то у першому випадку йдеться про можливість перешкоджання цієї причини гуманітарним інтервенціям проти деспотичних політичних режимів, а у другому — про ризик встановлення тиранії більшості або диктатуру плебісциту.

Доцільне використання французької моделі правової держави (*Etatdedroit*), у якій державний суверенітет поєднується із політичними прерогативами парламенту як виразника народних інтересів. З іншого боку, парламент не можна вважати *первинною, установчою* владою. Його діяльність повинна здійснюватись в чітко окреслених законом межах і перебувати під постійним конституційним контролем.

§ 3. СУВЕРЕННІ ПРАВА СУЧАСНОЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ДЕРЖАВИ

Не викликає сумніву, що будь-яка суверенна держава володіє універсальною компетенцією та обсягом повноважень. Як правило, державна влада в межах національного законодавства та міжнародного права самостійно встановлює предмети свого відання, виконує встановлений нею самою обсяг функцій.

Слід відмітити значний доробок вітчизняних та зарубіжних вчених з питання суверенних прав сучасної демократичної держави. Разом з тим, наробки радянської державно-правової науки слід сприймати з огляду на ідеологічне підґрунття, яке існувало в той час.

Насамперед, варто відзначити позицію Й. Д. Левіна, відповідно до якої, конкретний перелік суверенних прав не є постійним, раз і назавжди наданим, а визначається функціями держави на певній історичній стадії розвитку суспільства, змінюючись у міру того, як змінюється склад функцій держави¹. Схожої думки дотримувався й С. М. Равин, який стверджував, що конкретний зміст державного суверенітету «у кожному випадку визначається класовою природою, інтересами й завданнями конкретної держави»².

З урахуванням цієї позиції представляється не випадковим те, що А. А. Іванов називає правоздатність держави (щоправда, у рамках цивільно-правового дослідження) цільовою, що випливає з головного завдання органів влади — діяти в інтересах усього суспільства. У зв'язку із цим, навіть вступаючи в цивільний обіг, держава повинна додержуватися свого «призначення», яке установлене Конституцією й іншими законами³.

Таким чином, можна зробити висновок, що обсяг і перелік суверенних прав залежить не тільки від політичних обставин, але й від потреб народу в певний історичний момент. Не може бути якогось універсального й заздалегідь встановленого для всіх держав переліку суверенних прав. Одна або інша держава залежно від конкретних обставин може актуалізувати ті права, які необхідні для виконання її функцій у конкретній історичній ситуації.

Перелік суверенних прав, які можуть бути актуалізовані державою, — необмежений. Одним з елементів змісту конструкції державного суверенітету є принципова невичерпність суверенних прав. Іншими словами, за своїм потенційним

¹ Левин И. Д. *Суверенитет* / И. Д. Левин ; предисл. д.ю.н., проф. С.А. Авакьяна. СПб.:Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003.— С. 81.

² Равин С. М. *Суцність советского государственного права* / С. М. Равин.— Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1963.— С. 43.

³ *Гражданское право. Учебник.* /Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект. — 1997. — С.172.

юридичним змістом суверенітет держави невичерпний і дає народу окремої держави широку волю для «творення» в процесі розвитку власної державності.

Однак невичерпність суверенних прав не слід підмінювати їхньою абсолютністю, як це іноді робиться. Так, на думку В. А. Дорогіна, суверенна державна влада не має правових обмежень, вона може прийняти будь-яке рішення, яке вважає за необхідне¹.

Нормативне закріплення положення про повноту суверенних прав у змісті їхньої невичерпності можна зустріти в Декларації ООН 1970 р. про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, де зазначено, що кожна держава користується правами, що властиві повному суверенітету.

Очевидно, що під повним суверенітетом у зазначеній Декларації розуміється саме невичерпність суверенних прав. При цьому повнота (невичерпність) суверенних прав розглядається в Декларації в контексті принципу суверенної рівності держав, а конкретніше — як елемент даного принципу.

Як писав В. С. Шевцов, «суверенні права держави у своїй повноті забезпечують такий якісний стан державної влади, що характеризує властивий їй суверенітет»². З огляду на це не зовсім обґрунтовано говорити про те, що в цьому випадку кількість переходить у якість, оскільки кінцевого числа суверенних прав бути не може.

Таким чином, невичерпність суверенних прав властива тільки суверенній державі. Як писав Й. Д. Левин, суверенітет створює презумпцію повноти державних прав, повновладдя й незалежності держави³.

¹ Дорогин В. А. *Суверенитет в советском государственном праве* / В. А. Дорогин. — М., 1948. — С. 55.

² Шевцов В. С. *Суверенитет советского государства* / В. С. Шевцов. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 263.

³ Левин И. Д. *Суверенитет* / И. Д. Левин ; Ассоциация Юридический центр. — науч. изд. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. — С. 373.

Цей вислів варто визнати досить точним, тому що наявність у держави суверенітету одночасно свідчить про те, що його суверенні права невичерпні й не вимагають санкціонування з будь-якої сторони.

Іншими словами, невичерпність суверенних прав не вимагає доказів, якщо встановлено, що держава має суверенітет. Такий зв'язок між суверенітетом і суверенними правами дозволяє говорити про презумпцію невичерпності суверенних прав відносно суверенної держави.

У будь-якій державі суверенні права визначаються її природою (у соціалістичній державі зміст суверенних прав визначався її класовою природою, її призначенням)¹.

Підсумовуючи вищевикладене, ми робимо висновок, що суверенні права — це невичерпні права, якими володіє суверен (народ), сфера здійснення яких може бути обмежена, але тільки в тому обсязі, який він вважається для себе доцільним та необхідним, у межах передбачених Конституцією. Державні права — це передані сувереном (народом) державі, через передбачені процедури Основним Законом права (можливості) щодо здійснення управління в межах чітко визначеної території (держави).

Сучасні підходи дозволяють на теоретичному рівні розглядати співвідношення суверенітету та суверенних прав за допомогою категорій «частина» і «ціле», де під частиною розуміють суверенні права, а як ціле розглядають суверенітет держави, який включає складові — суверенні права².

Діалектичний зв'язок суверенітету держави та його суверенних прав як зв'язок «сутності» та «явища», як зазначає Н. А. Ефремова, що у випадку обмеження (чи самообмеження, поступки і т.п.) державних прав, тим самим не можливе

¹ Пастухова Н. Б. *Суверенитет и федеративная организация российского государства в условиях глобализации: конституционно-правовые аспекты: дис. ... д-ра юр. наук 12.00.02 / Н. Б. Пастухова, Москва. — 2010. — С. 44.*

² *Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми: монографія / за ред. Ю.П. Битяка, І.В. Яковюка. — Х. : Право, 2010. — С. 117.*

й обмеження (у тій чи іншій мірі) державного суверенітету¹. Саме за допомогою суверенних прав традиційно розкривається внутрішній і зовнішній аспект суверенітету.

Замість словосполучення «суверенні права» О. О. Моисеев використовує більш точні, на його думку, словосполучення «права, властиві суверенітету держави» або «державні права», «права держави»². За його визначенням, державні права — це сукупність легітимних можливостей державної влади, тоді як суверенітет — невід’ємна якість незалежної держави, яка володіє територіальним верховенством³.

Суверенітет не може визначатися через сукупність прав чи повноважень держави, а розглядається як ознака «певного положення держави в динамічному процесі історії, вираження певних функціональних відносин». Наприклад, монополія на легітимне застосування сили в межах власної території, контроль над кордонами держави, формально вільний вибір зовнішньополітичної лінії, визнання незалежності іншими державами.

Спірною є позиція, що внутрішні справи держави, в які ніхто не втручається і які регулюються виключно національним правом та звичаями, звужуються, а міжнародне або певного співтовариства (колективної участі) право розширюється⁴.

Фактично суверенітет, звичайно ж, «не складається з прав» та не може бути зведений тільки до них. У понятті суверенітету і його реальному, практичному втіленні зосереджені всі самі різні елементи і напрями державно-владної діяльності.

¹ Ефремова Н. А. *Международная экономическая интеграция и суверенитет государства* / Н. А. Ефремова — *Государство и право*, 2011, № 6. — С. 62.

² Моисеев А.А. *Суверенитет государства в международном праве* / А. А. Моисеев. — М.: «Восток — Запад», 2009. — С. 84.

³ Там само. — С. 85.

⁴ Ильин М. В. *Суверенитет. Трансформация понятий и практик: монография* / под. ред. М. В. Ильина, Н. В. Кудряшовой. — М.: МГИМО — Университет, 2008. — С. 119.

У ньому акумулюється і вся сукупність прав, якими можуть користуватися суб'єкти суверенної влади та діяльності¹.

Суверенні права — це необхідні для існування і розвитку держави правові можливості, які визнаються невід'ємними, мають бути загальними і рівними для кожної країни, якими вона наділяє себе своєю волею².

Виокремлюють такі риси суверенних прав: 1) суверенні права є складовою державного суверенітету; 2) вони характеризуються як природні, оскільки пов'язані з фактом існування держави; 3) є загальними і рівними для кожної держави; 4) перелік суверенних прав і їх зміст обумовлені відповідним етапом державно-правового розвитку; 5) вони є невід'ємними, оскільки ніким державі не даровані, а тому не можуть бути відібрані в неї³.

Суверенітет держави не слід зводити лише до переліку прав, якими наділена державна влада. Він реалізується за допомогою використання державними органами своїх повноважень. Перелік повноважень органів державної влади не є постійним, а визначається функціями держави на даній історичній стадії розвитку суспільства, змінюючись у міру того, як змінюється склад функцій держави⁴.

Питання про те, якими саме суверенними правами може володіти держава, є найбільш обговорюваним у літературі. Родоначальник категорії «суверенітет» Ж. Боден, враховуючи історичні особливості свого часу, означив певний пере-

¹ Грачев Н. И. *Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства: основные закономерности и тенденции развития* / Н. И. Грачев. — М.: Издательство Книгодел, 2009. — С. 93.

² *Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми: монографія* / за ред. Ю.П. Битяка, Г.В. Яковюка. — Х.: Право, 2010. — С. 141.

³ Байдін Ю. В. *Державний суверенітет і його межі в умовах європейської інтеграції (питання теорії): автореф. дис. ... канд. юр. наук : 12.00.01* / Ю. В. Байдін; Нац. унів. «Юр. акад. Укр. імені Яр. Мудрого». — Х., 2012. — С. 7.

⁴ Пастухова Н. Б. *Суверенитет и федеративная организация Российского государства в условиях глобализации: конституционно-правовые аспекты: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.02* / Н. Б. Пастухова; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. — М., 2010. — С. 25.

лік суверенних прав. Так, вчений виділяв такі суверенні права держави, як: 1) право видавати закони, обов'язкові для всіх і кожного; 2) право оголошувати війну й укладати мир; 3) право призначати вищих посадових осіб; 4) право суду та останньої інстанції; 5) право на вірність і покору; 6) право помилування; 7) право чеканити монету; 8) право стягувати податки¹.

Перелік суверенних прав змінювався в залежності від багатьох факторів протягом історії існування держави.

Досить кинути побіжний погляд на ті області, в яких скоротилися суверенні повноваження держав на сучасному етапі. Звертає увагу на певні сфери М. В. Ільїн: право розробляти, зберігати і носити ті чи інші види зброї; встановлювати мита й податки, а також визначати їх розміри; забороняти ввезення та вивезення товарів (капіталів) та певні види діяльності; використовувати природні ресурси; створювати певні види промислових виробництв; друкувати гроші; брати позики; встановлювати правила утримання ув'язнених; обмежувати політичні свободи, фундаментальні правила виборів (їх проведення) та виборчих цензів, а також ще маса інших важливих речей перестали визначатися тільки бажаннями самої держави².

На обсяг суверенітету держави істотно впливають багато факторів: а) права та свободи людини і громадянина, що обмежують межі дії держави; б) наявність екологічних, економічних, гуманітарних та інших загальнопланетарних проблем, які можуть бути вирішені тільки при солідарній участі багатьох або всіх держав світового співтовариства. До факторів, що обмежують державний суверенітет, належать: а) поява все більш нових міжнародних і регіональних співтовариств

¹ Боден Ж. *Шість трактатів о республике* // Ж. Боден // в кн.: *История политических и правовых учений*. — М., 1995. — С. 180.

² Ільїн М. В. *Суверенітет. Трансформація понять і практик: монографія* / под. ред. М. В. Ільїна, І. В. Кудряшової. — М.: МГИМО — Университет, 2008. — С. 118.

держав, яким держава — член цих спільнот — передає (делегує) частину своїх суверенних прав, б) формування транснаціонального законодавства, в) глобальні ринкові структури в особі транснаціональних корпорацій і фінансово-промислових груп, вони діють на міжнародній арені з мінімальними обмеженнями¹.

М. І. Грачов виділяє декілька груп суверенних прав (серед виключної правомочності верховної влади): 1) правомочності з управління державою в цілому; 2) правомочності з визначення статусу всіх суб'єктів правових відносин та контролю за його дотриманням; 3) правомочності з представництва держави всередині та поза межами держави, забезпечення його внутрішньої політики і зовнішньої безпеки².

Як зазначає В.Д. Гапотій, до суверенних прав держави слід віднести: право законотворчості, право визначати правовий статус особи, право збору податків, право формування державного бюджету, право державної власності, право на зовнішньоекономічну діяльність, право застосування примусу, право забезпечення національної безпеки, право формування і розвитку загальнодержавної ідеології, право на інформацію³.

Існує думка, що основними суверенними правами з числа «внутрішніх» прав є права щодо прийняття і зміни конституційного та іншого законодавства, застосування правового примусу, володіння збройними силами, стягування податків, прийняття надзвичайних заходів, розпорядження своєю територією та ресурсами, встановлення системи державної влади і власного громадянства. Так, до числа основних

¹ Тодика О. Ю. *Народовластие в условиях глобализации: монография / под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН Украины — Харьков: Право, 2005 — С. 120.*

² Грачев Н. И. *Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства: основные закономерности и тенденции развития / Н. И. Грачев. — М.: Издательство Книгодел, 2009. — С. 93.*

³ Гапотій В. Д. *Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Д. Гапотій; Нац. Ун-т внутр. справ. — Х., 2005. — С. 3.*

суверенних «зовнішніх» прав належать: укладення міжнародних договорів та угод; участь в міжнародних організаціях; вирішення питань війни та миру; здійснення діяльності у виключній економічній зоні, а також на континентальному шельфі; розповсюдження юрисдикції відносно громадян, що знаходяться за межами державної території¹.

Суверенні права складають той необхідний мінімум правомочності, без якого не може існувати жодна держава, що вважає себе суверенною².

Наступні зміни «каталогу» суверенних прав, його розширення здійснювалися чинним конституційним законодавством держав. Ці зміни відображали роль держави в її верховенстві в регулюванні та контролі різних галузей і сфер суспільного життя. Тому багато питань, такі як пенсії, допомоги, містобудування, забезпечення житлом, охорона навколишнього середовища, поліпшення санітарних умов, землекористування, природні ресурси і т. д., які 70 – 100 років тому не вважалися основними завданнями державної влади, вже тільки в силу ускладнення і професіоналізації управлінської праці стали розглядатися в якості належного об'єкта державних турбот. Зрозуміло, не всі питання, вирішення яких належить за конституційним законодавством сучасної держави до відання вищих державних органів або виборчого корпусу (як одного з інститутів верховної влади), можуть бути віднесені до суверенної правомочності. Виключна компетенція держави (верховної влади держави) — це поняття ширше, ніж система (сума) його суверенних прав³.

Окреме місце посідають суверенні права держави, пов'язані

¹ Горюнов В. В. *Суверенитет Российской Федерации (сущность, содержание, гарантии)* : автореф. дисс. ... кандидата юридических наук : 12.00.02 / В. В. Горюнов, Екатеринбург, 2007. — С. 7.

² Грачев Н. И. *Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства: основные закономерности и тенденции развития* / Н. И. Грачев. — М. : Издательство Книгодел, 2009. — С. 92.

³ Грачев Н. И. *Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства: основные закономерности и тенденции развития* / Н. И. Грачев. — М. : Издательство Книгодел, 2009. — С. 91.

з розпорядженням природними ресурсами та здійсненням економічної діяльності. Доцільно буде їх розглянути у розділі 2.2. на прикладі України та іноземних країн.

Конституції ряду держав містять положення, які стосуються специфіки реалізації суверенних прав у зв'язку зі входженням країни до міждержавного об'єднання.

Так, наприклад, Основний Закон ФРН визначає місце німецької держави в міжнародному співтоваристві та програмує її поведінку в зовнішніх зносинах. Основний Закон містить положення про визнання мирних відносин з іншими державами (див. абз. 12 і наст.); визначає Федеративну Республіку Німеччина як «відкриту» та «орієнтовану на норми міжнародного права» державу (див. абз. 18 та наст.), прихильну (європейській) інтеграції, також як таку, що сприяє інтеграції та конкретизує інтеграцію (див. абз. 21 і наст.). Оскільки «внутрішні» й «зовнішні» повноваження не піддаються чіткому розмежуванню (що підтверджується досвідом формулювання застережень, які забороняють втручання у внутрішні справи суверенних держав чи інтервенції), остільки розробка курсу зовнішньої політики відображається також на правовій ситуації у «внутрішньодержавній» сфері¹.

У ст. 11 Конституції Італії визнана можливість обмеження суверенітету на умовах рівності з іншими державами в тій мірі, наскільки це може бути необхідне для підтримки миру і справедливості між націями. Обмеження суверенітету передбачено на користь міжнародних організацій, які мають схожі цілі.

Дещо по-іншому вирішується питання конституційного забезпечення міждержавної інтеграції стосовно деяких «нових держав-членів»² Європейського Союзу.

¹ *Международное право (перевод с немецкого) / под. ред. В. Г. Витцум. — М. : Волтер Клуверт. — 2011. — С. 114.*

² *Маються на увазі такі країни, як Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія, Литва, Кіпр, Мальта, які приєдналися до ЄС у 2004 році (п'ятий етап розширення).*

Так, Основний Закон Польщі не містить спеціального розділу для врегулювання відносин з Європейським Союзом. Застосовується так зване «європейське застереження» (Europe Clause)¹.

Згідно з ч.1 ст. 90 Конституції Польщі у деяких справах Республіка Польща може на підставі міжнародного договору передати міжнародній організації або міжнародному органу компетенцію органів державної влади. При цьому у зазначеному положенні не використовується термін «суверенітет». Можна припустити, що причиною неуточнення означеного поняття є підкреслення факту, що вступ до ЄС і не позбавляє, і не обмежує Польщу у реалізації її суверенітету. У контексті статті поняття «передача» слід розуміти як дозвіл міжнародній організації приймати рішення у конкретно визначених межах повноважень. Так, при вступі до міждержавних об'єднань держави не передають останнім свій суверенітет, йдеться лише про передачу відповідних суверенних прав, наділення міждержавних об'єднань (їх наднаціональних органів) певними повноваженнями².

Якщо звернути увагу на чеське «європейське застереження», зафіксоване у Конституції, то воно є майже аналогічним. Так, ч. 1 ст. 10 а передбачає, що: «Міжнародна угода може передбачати передачу деяких повноважень органів Чеської Республіки до міжнародної організації чи установи». Як ми бачимо, про категорію «суверенітет» і у вказаному Основному Законі не згадується.

На думку угорського конституціоналіста А. Шайо, в тій мірі, в якій членство в ЄС зачіпає питання суверенітету та незалежності, правові документи, що включають ці по-

¹ Шайо А. Вступление в ЕС и его влияния на конституционный строй новых членов / А. Шайо // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2007. – №1 (46). – С.3.

² Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: монографія / Ю. О. Волошин. – К. : Логос, 2010. – С. 384.

няття, розглядаються як перешкода інтеграції або, принаймні, як предмет заклопотаності сторін. Існування посиленої уваги до них полягає в тому, що в цих нормах відображені основоположні принципи, зі зрозумілих причин населення національних держав, чий суверенітет був нещодавно визнаний або відновлений, дуже чутливо ставиться до питань незалежності¹.

Так, при ратифікації Лісабонського договору всередині держави відбувалися дуже жваві дискусії серед політикуму. Їх зміст обумовлений фундаментальними змінами в процесі європейської інтеграції, який має велике значення для європейських інститутів, що знаходяться поза демократичним контролем громадян Чехії. Знову ж таки, як і у Франції, визначальну роль відіграв орган конституційної юрисдикції. Зважаючи на складність та важливість рішення, Конституційний суд Чехії фактично уникнув прямої відповіді на питання щодо обмеження суверенітету, вивівши при цьому нову теорію суверенітету: загальний суверенітет Європейського союзу та Чеської Республіки (а також інших держав-членів).

А саме, Конституційний суд Чехії стосовно суверенітету констатував наступне: «Європейський союз зробив крок вперед, перш за все, в концепції об'єднаного — «злитого» — суверенітету (складеного суверенітету) і вже сьогодні формує своєрідну структуру SUI GENERIS, яку важко віднести до якоїсь класичної категорії теорії держави. Йдеться більше про лінгвістичне питання, чи можна процес інтеграції називати «втратою» частини суверенітету, тобто повноважень, або більше підходить, наприклад, «передача, надання» частини повноважень суверена. Може виглядати парадоксальним те, що ключовим проявом суверенітету держави є можливість

¹ Шайо А. Вступление в ЕС и его влияния на конституционный строй новых членов / А. Шайо // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. — 2007. — №1 (46). — С. 3.

ним (його частиною) розпоряджатися, тобто певні повноваження передавати тимчасово або на постійній основі»¹.

Слушною є позиція українського вченого Ю. О. Волошина, який вважає що вступ держави до будь-яких міждержавних об'єднань не означає ні втрати, ні обмеження, ні звуження їх суверенітету навіть у тих випадках, коли держава зливається з іншою, утворює складне державне утворення. На його думку, відбувається реалізація суверенітету: держава свідомо та самостійно йде на створення нових компетенційних (наднаціональних) структур, в яких її територія, населення, влада отримують більш сприятливі та якісно нові умови для подальшого розвитку².

Однак, у згаданому рішенні Конституційний суд Чехії підкреслив, що в нововведеннях, започаткованих у Лісабонському договорі, чітко прописана можливість виходу держави з ЄС, і для цього створено навіть відповідний процесуальний механізм. Тобто, якщо держави мають можливість повернути свої повноваження назад, вони залишаються «господарями договорів»³.

Конституційний Суд підсумовує: «... передача певних повноважень держави, яка виходить з вільної волі суверена, і при якій надалі виконання цих повноважень буде відбуватися за участю держави заздалегідь узгодженим, контрольованим способом, не є ослабленням її суверенітету. Навпаки, це може в своєму кінцевому результаті означати посилення його позиції в загальному розвитку інтегрованої цілісності»⁴.

Можна констатувати, що у конституційному праві визнається концепція передачі суверенних прав. Але якщо в тео-

¹ Ústavní soud – 2008/11/26 – Pl. ЇS 19/08, par. 104 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.concourt.cz/clanek/internetcs>.

² Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: проблеми теорії і практики: монографія / Ю. О. Волошин. – К.: Логос, 2010. – С. 383.

³ Ústavní soud – 2008/11/26 – Pl. ЇS 19/08, par. 106 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.concourt.cz/clanek/internetcs>.

⁴ Там само.

ретичному аспекті вказані права застосовувалися переважно по відношенню до сфери державного, федеративного устрою (для позначення повноважень держави, суб'єкта федерації, які здійснюються ним самостійно і незалежно від інших держав, міжнародних організацій, а також організацій всередині країни)¹, то, з огляду на зміст сучасних конституцій суверенні права можуть бути передані іншим державам та/або міжнародним організаціям/міжнародним співтовариствам, та ця передача не може бути витлумачена як позбавлення суверенітету. Отже, держави вільно погоджуються здійснювати суверенні права певним чином чи утриматися від їх реалізації.

Базуючись на вищезазначеній позиції, можна стверджувати, що країни ЄС зберігають свій суверенітет відповідно до інтеграційних договорів. А сама організація складається із суверенних держав певного регіону, які передали суверенні права у конкретно визначених межах. Держави-члени залишаються суверенними, незважаючи на масштаб та природу передачі вказаних прав.

Подальшими напрямками розвідки у зазначеній сфері вважаємо дослідження питань щодо необхідності країнам-кандидатам ЄС гарантування у своїх Конституціях умов, порядку делегування та шляхів повернення суверенних прав, — для уникнення «тривалого процесу» при вступі держави до об'єднання наднаціонального характеру.

Нарешті, необхідно зауважити, що відображення носія (носіїв) суверенітету в конституційних документах зміцнює суверенітет держави в цілому, легітимізує органи влади як у внутрішніх справах, так і на міжнародній арені. Можна стверджувати, що чим вище вплив і сильніше апеляції до конституції (або конституційних актів) у суспільстві, тим ефективніше виконуються демократичні процедури, стійкіше державність.

¹ Конституционное право. Энциклопедический словарь / Под ред. С. А. Авакьян. — М. : Норма, 2001. — С. 565.

Взаємодіючи з іншими державами та міжнародними організаціями, країна змушена допускати зовнішній вплив на розв'язання внутрішньодержавних проблем. При цьому вона узгоджує свої позиції з позиціями інших учасників міждержавного спілкування, але це не означає обмеження суверенітету, адже держава в цьому разі добровільно погоджується обмежити свої права шляхом укладання відповідних договорів. Якщо держава сама визначає вид суверенних прав, які підлягають делегуванню наднаціональній організації або обмеженню, і ступінь обмеження, то такий договір буде виступати формою реалізації державного суверенітету. І лише у випадку, коли державі намагаються нав'язати критерії відбору питань внутрішнього життя, на які будуть впливати інші суб'єкти міжнародного спілкування, може йтися про порушення суверенітету¹.

Членство держави в ЄС не позбавляє її суверенітету і не обмежує його як такий, оскільки національні уряди обмежують себе не в суверенітеті і навіть не в суверенних правах, а лише в праві реалізації останніх. Євросоюз перебирає на себе реалізацію тих суверенних прав, здійснення яких, на думку держав-членів, на наднаціональному рівні є більш ефективним, аніж на національному. Обсяг суверенних прав, у праві реалізації яких національні уряди обмежили себе, може змінюватися як у напрямку розширення їх числа, так і звуження, відповідно до рішення держав-членів ЄС. У цілому існування Європейського Союзу передбачає збереження суверенітету його членів, без чого поняття «наднаціональна організація» втрачає сенс. Всупереч побоюванню держав — «втрати суверенітет через делегування повноважень інтеграційному об'єднанню» — саме концепцію наднаціональної

¹ Яковюк І. В. *Державний суверенітет в умовах наднаціональної організації влади* / І. В. Яковюк // *Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції: матеріали міжнар. наук. семінар.* — Х. : Право, 2008. — С. 18.

організації влади було покладено в основу інтеграції. Це пояснюється бажанням держав-членів використати можливості наддержавних механізмів для досягнення цілей і вирішення завдань, які постали перед національними урядами в повенний період¹.

Так, обмежено суверенітет держав-членів Європейського Союзу на користь наднаціональних (наддержавних) органів влади на європейському рівні, уповноважених видавати обов'язкові приписи як для самих держав та їх органів, так і для їхніх громадян і юридичних осіб.

В особливо важливих політичних сферах, таких як зовнішні відносини, оборонна, податкова політика, а також соціальний захист, законодавча компетенція залишається у держав-членів, якщо вони в подальшому не побажають перенести її на рівень ЄС².

«Ніколи ще в минулому, — констатував прем'єр-міністр Бельгії Г. Верховстадт, — стільки країн добровільно не поступалися частиною свого суверенітету заради миру і процвітання»³.

У зв'язку з цим широке коло експертів, зокрема Генеральний директор Юридичної служби Ради Європейського Союзу Ж.-К. Піріс, вже сьогодні кваліфікують ЄС як «частково федеративний Союз» («Союз *partiellement Federale*»), що не є при цьому повноцінною державою.

Активна залученість кожної держави-члена ЄС з правом вирішального голосу (все рідше з правом вето) у процес вироблення та прийняття рішень на європейському рівні дозволяє багатьом фахівцям говорити про спільне здійснення

¹ Якименко Х. С. Відображення ідеї наднаціональності в історії європейської інтеграції / Х. С. Якименко // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2008. — № 1 (52). — С. 261.

² Шохин А. Н. Взаимодействие бизнеса и власти в Европейском Союзе / А. Н. Шохин, Е. А. Королёв ; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — С. 9.

³ *Verh of stadit Guy Les Etats — Unisd'Europe Bruxelles, LucPire, 2006 — P. 13.*

державного суверенітету в рамках ЄС і навіть про злиття суверенітетів окремих країн Європейського Союзу в комплексний «європейський суверенітет»¹.

Таким чином, у конституційному праві визнається концепція обмеження суверенітету або суверенних прав. Проте, таке обмеження означає лише те, що держави вільно погоджуються здійснювати суверенітет (або права, що випливають з нього) певним чином або погодилися частково не здійснювати їх. Обмеження можуть бути застосовані до інших держав та/або міжнародних організацій/міжнародного співтовариств. Такі обмеження не може бути витлумачено як позбавлення суверенітету.

Не можна погодитися з думкою В. В. Іванова, що держава, якщо вона обмежена у правах чи самообмежує себе, не суверенна, у неї немає суверенітету, вона не суверен. Неминучий вступ до міжнародного (міждержавного) спілкування – укладання договорів, участь у діяльності міжнародних організацій и тощо – автоматично веде до обмеження суверенітету, обов'язків перед іншими суверенами, які теж обмежують свій суверенітет, тобто призводить до «десуверенізації»².

Існує також зовнішній аргумент на користь тези, що незважаючи ні на які обмеження, держави-члени ЄС зберігають свій суверенітет. Відповідно до інтеграційних договорів, така організація складається із суверенних держав даного регіону, які делегували повноваження щодо певних питань. Таким чином, держави залишаються суверенними незважаючи на передачу повноважень до організації, навіть якщо такі повноваження розрізняються за своїм масштабом та природою.

Суверенне право вільного виходу зі складу Європейського

¹ *Кашкин С. Ю. Европейский Союз: акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями. / С. Ю. Кашкин. – М. : ИНФРА-М, 2010. – С. 34.*

² *Иванов В. В. Теория государства / В. В. Иванов. – М. : Территория будущего, 2010. – С. 37.*

Союзу жодна країна-член на сьогодні не використала, а потрапити до нього багато бажаючих.

Досить жваво це питання було розглянуто Конституційним Судом у Латвії. У зв'язку зі встановленням строку виходу з ЄС у два роки, заявники вказували, що держава-член буде мати ще обов'язки і не вказано спосіб та ступень самостійності у майбутньому. Своїм рішенням орган конституційної юрисдикції вказав на непорушність права виходу¹.

Конституційні документи, за їх наявності, є складовою суверенітету будь-якої нації. Вони формують і підкріплюють незалежність держави як у внутрішніх справах, так і на міжнародній арені. Конституції, по суті, є компонентом легітимації держави-нації та її владних інститутів. Владні інститути, здійснюючи свої повноваження в межах певної території, найчастіше діють від імені держави або народу. Правомочність і порядок таких дій описані в Основному Законі країни та інших елементах законодавчої бази. Таким чином, серед інших важливих функцій конституційні документи визначають носія верховної влади та легітимізують право на її здійснення.

Важливо враховувати ту обставину, що компетенція Європейських співтовариств є похідною від компетенції держав-членів, які погодилися делегувати частину своїх суверенних прав цьому наднаціональному утворенню. І хоча з утворенням Європейського союзу обсяг компетенції значно розширився, а повноваженнями з усіх предметів ведення володіє зложена за півстоліття система інститутів, компетенції Союзу і Співтовариств в конкретних областях значно розходяться.

Прийняття конституцій суб'єктами федерації не є свідченням їх суверенітету — сам по собі факт входження в федеративний союз означає відмову від основних суверенних прав (в галузі оборони, фінансів, зовнішніх відносин). Тому

¹ *Ruling of Constitutional Court of the Republic of Latvia № 2008-35-01, 7.04.2009* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm>

конституційна теорія та практика в федеративних державах не розглядає суб'єкти федерації як суверенні держави і не визнає право їх виходу з федерації, а конституції цього їй не закріплюють¹.

Взагалі, як стверджує Стенлі Хоффман, свобода дій суверенної держави на світовій арені повинна бути по ряду аспектів обмежена та піддана моніторингу й контролю з боку міжнародного співтовариства, так само як і абсолютна влада суверена — будь то монарх або народ — в межах держави повинна обмежуватися, обумовлюється тими чи іншими обставинами та має бути завжди підвітною².

На сьогодні європейське об'єднання не може розглядати принцип державного суверенітету як недоторкану річ. Спостерігається тенденція до зменшення обсягу суверенних повноважень, а з іншого боку — поширення націоналізму, прагнення навіть малих народів (кількісна характеристика) сформувати власну державу та набути суверенних прав. Націоналізм посилюється тому, що слабшають держави як системи³.

Такий підхід не враховує той факт, що більшість сучасних держав є не тільки суверенними, але й правовими державами (напр., ст. 1 Конституції України). Отже, у своїй діяльності державні органи ґрунтуються на положеннях Конституції та прийнятих відповідно до неї актах законодавства. Інакше кажучи, конкретний орган державної влади може здійснювати тільки ті владні повноваження, які закріплені за ним відповідно до законодавства. У зв'язку із цим правильно говорити про те, що обсяг діяльності держави має абсолютно чіткі межі, установлені нормами права.

¹ *Конституционное право Российской Федерации : учеб. для вузов / М. В. Багдай. — 6-е изд., изм. и доп. — М. : Норма, 2007. — С. 189.*

² *Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах 21 века / Центр исследований постиндустриального общества; Вступ. статья В.Л. Илюземцева. — М. : Издательство «Европа», 2010. — С. 293.*

³ *Суверенитет. Трансформация понятий и практик: монография / под. ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой — М. : МГИМО — Университет, 2008. — 228 с.*

Підсумовуючи вищевикладене, ми робимо висновок, що суверенні права держави — це невичерпні права, якими володіє суверенна держава, сфера здійснення яких може бути обмежена, але тільки в тому обсязі, який держава вважає для себе доцільним та необхідним, враховуючи конституційні вимоги.

Проблема суверенітету, в тому числі питання, чи призводить передача державної компетенції міжнародній організації до обмеження суверенітету, чи навпаки — є одним із проявів суверенітету держави у добу глобалізації, є на сьогодні найбільш дискусійним, а питання про суверенітет стає болючим для розвитку інтеграційного процесу у Європі¹.

Верховна Рада України в Законі України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи» підтвердила відданість України «ідеалам та принципам, які є спільним надбанням європейських народів» — саме цей аргумент використав у мотивувальній частині Конституційний Суд України в одному зі своїх рішень (справа про смертну кару)².

Ця викладена позиція Суду вважається нам цілком обґрунтованою стосовно до української дійсності, яка виводиться із конституційної доктрини.

Окремого дослідження, на думку Р. Шутса, потребує обсяг юрисдикційного контролю, який будуть мати національні суди після вступу в силу рішення про приєднання до подібних міжнародних організацій. Конституційний Суд, так само як й багато вчених, встановлює відмінність між тим, чи повинен

¹ Мещерякова О. М. *Наднаціональність в праві Європейського Союзу и проблема суверенитета: авторефер. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10* / О. М. Мещерякова; М., 2010. — С. 28.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) // *Вісник Конституційного Суду України*. — 2000. — № 1. — С. 16-21.

Союз здійснювати компетенцію, і як саме це слід робити¹.

Розглядаючи питання про перевірку конституційності юридичних норм, що втілюють в собі результати важливих економічних, соціальних, політичних рішень, Конституційний Суд повинен давати їм оцінку з урахуванням перш за все конституційних принципів, часом уточнюючи чи навіть змінюючи уявлення про них. Таким чином, Конституційний Суд виявляється не просто причетним до конституційної політики, а й є її активним учасником².

У випадку конституційного судочинства відбувається трансформація від норми до принципу, що звичайно призводить до звинувачень на адресу конституційних судів у здійсненні неконтрольованого «суддівського активізму» та судової правотворчості³. Тобто характеристика взаємовідносин судової влади з іншими гілками влади (наскільки судді мають право втручатися в законодавчі та виконавчі повноваження, анулюючи акти відповідних структур, здійснюючи вплив на нормотворчу діяльність останніх, у тому числі шляхом формулювання правових позицій, які не можуть бути подолані нормотворцем, а також, в якій мірі виявлений судами зміст тих чи інших конституційних положень визначає їх подальше розуміння та використання державними органами)⁴. Протилежним принципом є «суддівська стриманість», яка передбачає самообмеження судів при вирішенні конфліктів, які виникають у тій самій сфері⁵.

¹ Шутс Р. *Субсидиарність после Лиссабона: укрепление гарантий федерализма* / Р. Шутс // *Социальные и гуманитарные науки*. М., 2011. — №1. — С. 138.

² Гаджиев Г. А. *Экономическая конституция* / Г. А. Гаджиев // *Конституционный вестник*. — №1 (19). — 2008. — С. 253.

³ Шевчук С. В. *Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис....д-ра наук: 12.00.01* / С. В. Шевчук. ; К., 2009. — С. 18.

⁴ Евсеев А. П. *Верховный Суд Соединенного Королевства: становление: монография* / А. П. Евсеев. — Х. : Юрайт, 2014. — С. 49.

⁵ Голдобина З. *Судебный активизм в контексте американской политической доктрины* / З. Голдобина // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2012. — №1. — С. 163.

Проаналізувавши рішення Європейських Конституційних Судів щодо ратифікації Лісабонської угоди, можна дійти висновку, що ці принципи застосовуються по-різному у питаннях, пов'язаних з передачею суверенних прав. Як приклад, органи конституційної юрисдикції країн Західної Європи більш стримано підходять до вирішення зазначених питань. Саме так виглядає позиція Федерального Суду Німеччини. Принцип суддівського активізму, який в свою чергу, притаманний судовим органам країн Східної Європи, проявляється у правових підходах суду до «процесу соціальних перетворень, оскільки законодавча та виконавча влада не знає, як краще піклуватися про прогрес та соціальний розвиток»¹. Як приклад можна привести рішення Чеського Конституційного Суду відносно ратифікації Лісабонської Угоди.

З плином деякого часу питання вибору принципу (суддівський активізм / суддівська стриманість) може постати перед Конституційним Судом України. Тому ми як прихильники більш ліберальних поглядів вважаємо доцільним обрати активну позицію в цьому вельми делікатному питанні. Як говорив У. Черчилль: «Я — прихильник доцільних заходів, продиктованих моментом. Я хотів би бачити своїх сучасників забезпеченими і щасливішими. Якщо моя діяльність в цьому напрямку виявиться, проти очікування, корисною і нащадкам, що ж, тим краще. Але я ні за що не пожертвую щастям мого покоління заради принципів, нехай найблагородніших, і заради істини, нехай найвищої».

Делеговані повноваження настільки посилили законодавчу владу ЄС, що, за відомостями німецької газети Die Zeit, близько 70% усього національного законодавства Німеччини формується під впливом законодавства ЄС. Економічна палата Австрії (ЕПА) стверджує, що понад 80% австрійського

¹ Шевчук С. В. Концепція «суддівського активізму» у контексті судової працотворчості / С. В. Шевчук // Аналітика. — 2008. — № 7-8 (74). — С. 54.

економічного законодавства зумовлюється законодавчими положеннями ЄС¹.

Тому держави вважають за необхідне встановити надійні конституційно-правові механізми, за допомогою яких забезпечується їх державний суверенітет.

У літературі під конституційно-правовими механізмами розуміють конституційні положення, що допускають легітимне делегування суверенних повноважень на користь «комунітарних» установ і дозволяють останнім діяти від імені всіх держав-членів².

Взагалі, для конституційного тлумачення типовим є шлях «від норми до принципу», що іноді призводить до звинувачень конституційних судів у неконтрольованій правотворчості («суддівському активізму»). Конкуруючою тенденцією є нині «суддівська стриманість» — прояв свідомого самообмеження конституційних судів при ухваленні ними рішень з політичним контекстом. На основі аналізу даних двох тенденцій можна зробити висновок про те, що органи конституційної юрисдикції країн Західної Європи частіше проявляють *суддівську стриманість*. Навпаки, явище *суддівського активізму* є більш типовим для конституційних судів країн Східної та Центральної Європи, де законодавча і виконавча гілки влади ще не завжди готові брати на себе всю повноту конституційної відповідальності.

Після розгляду суверенних прав держави, їх сучасної інтерпретації та розширення каталогу доцільно буде на основі аналізу Конституції України розкрити суверенні права народу. З них до основних належать:

1) право визначати і змінювати конституційний лад (ст. 5). Право законотворчості народ делегує парламенту, але визначати основні засади суспільного життя, структуру державного

¹ Шохин А. Н. *Взаимодействие бизнеса и власти в Европейском Союзе* / А. Н. Шохин, Е. А. Королёв ; Гос. ун-т — Высшая школа экономики. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — С. 8.

² Николаи А. *Конституционные механизмы Дании и Швеции, лежащие в основе легитимности Европейского Союза* / А. Николаи // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2005. — № 1 (50). — С. 145.

механізму та основні принципи його функціонування повинен він сам. У зв'язку з цим задля реального забезпечення реалізації суверенітету народу необхідно, щоб Конституція та деякі інші конституційні закони (наприклад, закони про вибори народних депутатів та президента) обов'язково виносились на референдум з попереднім всенародним обговоренням, оскільки народ самостійно повинен визначати базові підвалини свого політико-правового існування та давати згоду на їх зміну; «Конституція — акт не уряду, а народу, який формує свій уряд», — зазначали Т. Пейн, А. Гамільтон, Д. Медісон, Д. Джей¹.

У французькій правовій літературі розрізняються первісна засновницька (установча) влада, тобто яка розробляє конституцію повністю, якщо така не діє в державі, і похідна, тобто яка змінює вже діючу конституцію. Первісна засновницька влада може здійснюватися при утворенні нової держави, наприклад, після надання незалежності колонії; при утворенні федеративної держави, що об'єднує кілька вже існуючих держав або членів конфедерації (наприклад, в США в 1787 р. на Філадельфійському конгресі було прийнято чинну Конституцію); або, нарешті, коли колишній режим був повалений в результаті державного перевороту, або революції та необхідно замінити його (останнє траплялося у Франції в 1814, в 1830, в 1848, в 1870 рр., в Росії в 1917 р.)²;

2) право формування складу органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яке реалізується шляхом виборів;

3) право змінювати територію власної держави. Аналіз тексту статті 73 Основного Закону свідчить про те, що це право належить тільки народові України;

¹ Сантияго К. О. Конституционное право в собственном контексте: культурная сфера конституционализма / К. О. Сантияго // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН, ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведе-ния. — М., 2012. — № 1. — С. 59.

² Набли Б. Нестабильность в пятой республике / Б. Набли, Ж. Сюттер // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН, ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. Правоведения. — М., 2011. — № 2. — С. 39.

4) право на володіння, користування і розпорядження національним багатством, до якого слід віднести землю, надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах власної території, економічний та науково-технічний потенціал народу;

5) право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації(ст. 39). У порівнянні деякі конституції мають норму, яка передбачає право на повстання, як конституційно гарантовану можливість громадян.

Право на спротив, як і будь-яке право, носить підпорядкований та умовний характер. Воно не є внутрішньо властивим ніякій волі, колективній чи іншій¹.

Томас Джефферсон наполягав на тому, що народ володіє верховним суверенітетом та зберігає за собою право переглядати форму правління, може змінювати владу в державі. Для політичного здоров'я країни, на його думку, було цілком необхідним періодичне повторення революцій, вплив яких на розвиток суспільства Джефферсон порівнював з позитивними наслідками буревія у світі фізичних явищ². Головне — щоб посилення на думки батька-засновника Конституції США не передувало подіям, відтвореним у кінострічці «Особистий допит»³ режисера Сінді Люміт.

¹ Гизо Ф. *Политическая философия: о суверенитете* / Ф. Гизо // *Суверенитет. Сборник* / сост. : Н. Гараджа. — М. : Изд. «Европа», 2006. — С. 257.

² Джефферсон Томас. *Автобиография; Заметки о штате Виргиния* / Т. Джефферсон. — М. : Наука, 1990. — 315 с.

³ У кінострічці піднімаються питання співвідношення дотримання прав людини і боротьби з міжнародним тероризмом. У Пекіні арештована молода американка, аспірантка Лінда, тільки тому, що в її дисертації знайшли цитату Томаса Джефферсона (*Дерево свободи потрібно поливати час від часу кров'ю патріотів і тиранів, це для нього природне добриво.*), яку спецслужби приймають за критичне висловлювання на адресу китайського уряду. В Америці заарештовано студента-мусульманина Шарифа через те, що в його закордонному паспорті занадто багато штамтів держав з «поганою» репутацією: Росія, Ізраїль, Лівія, а також у дисертації є посилання на те саме висловлювання. Обидва затриманих щиро не розуміють, за що їх затримали. Обох — по різні сторони планети — допитують і «пресингують» за однаковим сценарієм: вони «потенційні терористи»...

Наразі право народу на повстання є класичним інститутом євроатлантичної конституційної культури. Демократичне повстання прямо передбачається ст. 20 Основного Закону ФРН (поправка 1968 р.), що закріплює право німецьких громадян чинити опір будь-кому, хто наважиться посягнути на демократичний лад, якщо інші засоби неможливо буде використати.

У ст. 23 Конституції Чехії (1992) стверджується, що громадяни мають право на спротив посяганням на демократичні принципи прав людини та основні свободи, встановлені Хартією, якщо діяльність конституційних органів або активне застосування правових норм виявиться неможливим. У ст. 120 Конституції Греції (1975) дотримання Конституції довіряється патріотизму греків, правомочних і зобов'язаних чинити будь-який опір намаганням скасувати конституцію насильницькими методами.

Конституцією Словаччини (1991) в ст. 32 встановлюється: «Якщо діяльність конституційних органів або застосування правових норм стане неможливим, то кожен громадянин має право надати спротив всім, хто буде зазіхати на демократичне функціонування прав людини і основних свобод, викладених у цій Конституції».

У ст. 43 Конституції Аргентини (в редакції 2008 р.) закріплюється: «Кожен має право вживати адекватні й негайні захисні дії кожного разу, як тільки стане неможливим застосувати необхідні судові заходи проти будь-якої дії чи бездіяльності з боку влади або приватних осіб, які реально чи потенційно, необґрунтовано або незаконно зможуть заподіювати шкоду, обмежувати, порушувати чи погрожувати правам і гарантіям, визнаним цією Конституцією, законом або договором». Право на спротив насильницькій зміні демократичного ладу міститься також у ст. 54 Конституції Естонії (1992) і ст. 3 Конституції Литви (1992).

Доцільним буде згадати слова П. Фессандена: «народ, який знаходиться у збудженому та знервованому стані під впливом

пристрастей та упереджень, нітрохи не краще дикого звіра»¹.

Необхідно зазначити, що на шляху реалізації суверенних прав у сфері міжнародних відносин і встановлення безпосередніх зовнішньо-політичних зв'язків на міжнародній арені, Україна, як доводить І. Мельникова, зіткнулася із серйозними проблемами як внутрішнього характеру (обмеженими можливостями економічної бази, валютно-фінансовими негараздами, відсутністю власного досвіду в сучасних дво- і багатосторонніх міжнародних відносинах, опором певних політичних сил та нових політичних еліт), так і зовнішнього (негативними наслідками ізоляції від загальноєвропейських структур та сталими стереотипами у міжнародній сфері щодо оцінки України виключно як однієї з республік колишнього СРСР)².

Як зазначає О. В. Щербанюк, повновладдя народу відображається в комплексі конституційно оформлених та забезпечених суверенних прав.³

Необхідно вказати, що суверенні права держави є похідними від суверенних прав народу (суверенітет народу — суверенітет держави), які різняться можливістю відсутності чіткого закріплення в нормативних актах, а також спонтанністю втілення та реалізації.

Тобто, суверенні права — ценовичерпні права, якими володіє суверенна держава, сферу здійснення яких може бути обмежено лише в обсязі, на який суверен (в особі народу або уповноваженого державного органу) добровільно погодиться.

Щодо тлумачення суверенних прав держави органами конституційної юрисдикції (конституційними судами), ви-

¹ Речицький В. В. *Політичний предмет конституції* / В. В. Речицький. — Київ: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2012. — С. 189.

² Мельникова І. *Україна на міжнародній арені* / І. Мельникова // *Україна в європейських міжнародних відносинах*. — К. : НАНУ, Ін-т історії, 1998. — С. 63.

³ Щербанюк О. В. *Народний суверенітет і реалізація владспроможності демократичної держави: монографія*. / О. В. Щербанюк. — К. Логос, 2013. — С.259.

діляються два основних підходи. За першим з них активна інтерпретаторська позиція суду призводить до звинувачення неконтрольованій суддівській правотворчості («суддівському активізму»). Зокрема, саме таку оцінку одержало рішення Конституційного Суду Чехії стосовно ратифікації Лісабонської угоди. У другому випадку — характерною ознакою тлумачення є «суддівська стриманість», що демонструє обережне ставлення судів до рішень з політичним контекстом.

Для судової практики країн Центральної та Східної Європи (з приводу передачі ними суверенних прав) більш характерним є використання першого підходу. Що ж стосується органів конституційної юрисдикції країн Західної Європи (наприклад, Німеччини), то тут суди частіше демонструють свою стриманість.

§ 4. ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ В АСПЕКТІ ПОСИЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У сучасних умовах глобалізації та інтеграції держав в міжнародне співтовариство все частіше в нових конституціях з'являються положення про засади взаємовідносин між державами. Однією з найбільш складних проблем в «інтеграційних» міжнародних об'єднаннях є питання про державний суверенітет. У конституціях йдеться про можливість відмови або про обмеження державного суверенітету, про передачу його частини об'єднанню при вступі до міжнародної організації (в окремих Конституціях взагалі відсутні норми, що регулюють такі відносини).

Як наслідок — поява теорій, спрямованих на розмиття такої властивості держав, як суверенітет, і загальноновизнаного принципу міжнародного права — суверенна рівність.

Якщо слідувати теоріям «ерозії суверенітету», «обмеженого суверенітету», «наддержавних міжнародних організацій», то доведеться визнати, що з часом суверенітет може зникнути у зв'язку з передачею державою суверенних повноважень міжнародним організаціям.

На думку Ентоні Гідденса, погляд на прогресуюче зменшення суверенітету потребує суттєвого уточнення¹. Сюзан Стренг, яка відстоює тезу про послаблення влади держави під впливом потужних економічних процесів, водночас з подивом відзначає, що держава стала регулювати питання, які раніше вирішували самі люди: як будувати власний будинок, як влаштовувати сімейні відносини і т.д.; за її словами, майже немає сфери, в яку б не втручалась сучасна державна бюрократія².

Створення наднаціональних інтегративних структур, множення транснаціональних акторів, формування міжнародних режимів (щодо прав людини, прав меншин, ядерного нерозповсюдження), регіоналізація, сполучена зі зниженням ефективності державного регулювання, та багато інших феноменів глобалізації світу трактуються як поява післясуверенного порядку, де суверенітет «зник», «розмитий» або «дезінтегрований» як нормативний принцип та емпірична реальність³.

Основним аргументом на користь «розмивання» суверенітету держав виступає факт неможливості держави здійснювати ряд дій як у сфері внутрішньої, так і зовнішньої політики. Як приклади такого роду обмежень, зокрема, зазначаються:

¹ Гідденс Е. *Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь* / Э. Гидденс — М.: Весь мир, 2004. — С. 320.

² Див.: Strange S. (2003). *The Declining Authority of States*. In Held, D., and McGrew, A. (eds.), *The Global Transformation Reader: An Introduction to the Globalization Debate* (pp. 127–134). Cambridge: Polity Press.

³ Див: Fukuyama F. *America at the Crossroads: Democracy, Power and the Neoconservative Legacy*. — New Haven. — L., 2006. — P. 9; Gibbs S.H. *The Erosion of National Sovereignty* // *Australia & World Affairs*. — 2001. — June. — N 49; Weiler J.H.H. *The Constitution of Europe: 'Do the New Clothes Have an Emperor?' and Other Essays on European Integration*. Cambridge, 1999; Sassen S. *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization*. — N .Y. , 1996.

— заборона на довільне обмеження загальноновизнаних природних прав і свобод людини і громадянина (в роботах деяких фахівців можна зустріти пряме протиставлення системи суверенних держав і принципу верховенства прав і свобод людини і громадянина)¹;

— обмеження повноважень держави у сфері контролю за фінансовою системою (у т.ч. наявність системи міжнародно-правового арбітражу на валютних ринках, у міжнародній торгівлі);

— верховенство норм міжнародного права щодо норм національного законодавства;

— обмеження повноважень держави у сфері розпорядження природними ресурсами і т.д.².

На наш погляд, наведені вище приклади «розмивання» суверенітету держав аж ніяк не свідчать про формально-юридичне обмеження явища суверенітету. В цьому випадку було б вірно стверджувати про «розмивання» застарілих уявлень про суверенітет. Тому виникає необхідність розглянути, яким чином вказані процеси впливають на категорію «суверенітет».

Зараз визначають і проблему глобального регулювання екологічного добробуту країн. Так, наприклад, події, що відбулися в Японії з вибухом ядерного реактору, збентежили весь світ. Як зазначив О. Гьофе, існує думка, що державний суверенітет суперечить глобальній відповідальності за стан довкілля. Там, де стан довкілля є загальним суспільним благом, воно не належить лише одній державі. Вимога відмови від суверенітету є доцільною; вона спонукає триматися осторонь права, хоча насправді це неможливо. У випадках

¹ *Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / под. ред. В. Л. Иноземцева. Центр исследований постиндустриального общества. — М. : Издательство «Европа», 2010. — С. 318.*

² *Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / под. ред. В. Л. Иноземцева. Центр исследований постиндустриального общества. — М. : Издательство «Европа», 2010. — С. 318.*

забруднення території декількох держав доцільніше не відмовлятися від суверенітету, а поважати його¹.

Взагалі, держава в процесі здійснення своїх функцій зазнає впливу з боку глобальних факторів, але вона не є по відношенню до всього процесу глобалізації в цілому пасивною стороною².

Перш за все існує потреба надати узагальнене визначення поняття «глобалізація». Так, М. Елброу визначає, що глобалізація включає в себе «всі ті процеси, засоби, якими народи земної кулі об'єднуються в єдине світове або глобальне суспільство»³. У розумінні В. В. Міхеєва глобалізація є «розвитком економічної та політичної взаємозалежності країн і регіонів світу до такого рівня, на якому стає можлива та необхідна постановка питання про створення єдиного світового правового поля та світових органів економічного і політичного управління»⁴. М. В. Ільїн під глобалізацією розуміє особливу фазу (стадію) світового розвитку, коли якісні характеристики сучасності (модерну) можуть виявлятися. Бути сучасним в його розумінні — означає мати здатність контролювати розвиток, регулювати світові справи⁵.

У політико-правовому контексті глобалізація є ні чим іншим, як уніфікацією національних держав у формі правової легітимації ліберальної ідеології. Розглядаючи основні тенденції глобалізаційних процесів, автор пов'язує їх з редукцією етнічних і культурних прав і свобод, домінуванням

¹ Гюффе О. *Демократія в епоху глобалізації* / О. Гюффе. — Київ : ППС. — 2007. — С. 76.

² Марченко М. Н. *Государство и право в условиях глобализации* / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2011. — С. 41.

³ Рукавишников В. О. *Политические культуры и социальные изменения* / В. О. Рукавишников, Л. Халман, П. Эстер // *Международные сравнения*. — М.: «Совпадение», — 1998. — С. 340.

⁴ Михеев В. В. *Логика глобализации и интересы России* / В. В. Михеев // *Pro et Contra*. — Т. 4. — 1999. — С. 49.

⁵ Ильин М. В. *Россия и вызовы XXI века* // Доклад на пленарном заседании II Всероссийского конгресса политологов «Россия. Политические вызовы». — М, 2000. — С. 48.

наднаціональних інститутів, діяльність яких обумовлена інтересами транснаціональних корпорацій, обмеженням соціального законодавства в загальному обсязі національного законодавства, що захищає права і свободи людини¹.

Одним з них є фактор глобалізації, який як закономірна цивілізаційна тенденція містить нігілістичний потенціал щодо традиційної державності, її інститутів, найважливішим з яких визнається інститут суверенітету. Серед інших факторів — соціокультурний, історичний досвід народів, які формують державні інститути, який з необхідністю включає в себе політико-правові форми і технології суверенізації держави. Вказані чинники обумовлюють основні тенденції і форми, в рамках яких здійснюється процес державного будівництва, інституційно-правового генезису форм суверенітету в умовах еволюції національної держави.

Процес глобалізації сприяє постмодерністському скептицизму по відношенню до універсальності цінностей та ідей².

Тобто необхідно вказати, що глобалізація як феномен виникла спочатку у філософських та політологічних вченнях і з розвитком теорії конституціоналізму може трансформуватися з ідеї у нормативну оболонку на рівні Основних Законів.

Об'єктивні процеси економічної глобалізації активно сприяють поширенню концепцій, які базуються на зведенні до мінімуму суверенітету національних держав. Однак такі концепції однобічні й зумовлені виключно політичними та економічними інтересами окремої держави. Тут не йдеться про суверенітет як категорію правову, що може мати негативні наслідки для конституційного розвитку держав та ефективно-

¹ Романова Л. М. *Национальный суверенитет в условиях глобализации : институционально-правовой анализ: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 / Л. М. Романова.* – Ростов-н/Д., 2009. – С. 23.

² Оруку Э. *Культурное многообразие и правовые системы: мультикультурализм и евроскептицизм / Э. Оруку // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч. информ. исслед. Отд. правоведения.* – М., 2011. – № 4. – С. 18.

їх участі у процесах глобалізації та інтеграції. Нівелювання категорії «суверенітет» через занадто політизовані концепції «обмеженого» або «економічного суверенітету» руйнує загальні принципи міждержавного співробітництва та існування самих держав.

Неминучий вплив глобалізації на національну економічну систему, зростання взаємної економічної залежності держав зумовлюють діяльність суверенних держав у зовнішньополітичній сфері¹.

Глобалізація — складний та такий, що динамічно розвивається під впливом економічних, технологічних та інформаційних факторів, процес, який дає, з одного боку, можливість підвищити ефективність виробництва, а з іншого — є причиною соціальної нерівності, який істотно впливає на розвиток держави і права, соціальне забезпечення, що підвищує роль транснаціональних корпорацій в регулюванні глобальних проблем².

Глобалізація створює потужний стимул для проведення стабільної державної економічної політики. Економічна глобалізація пов'язана, перш за все, з більш активним залученням держав у міжнародні приватноправові відносини, а також з реорганізацією діяльності великих юридичних осіб в напрямку поширення корпоративних промислових мереж і їх фінансових взаємозв'язків³.

Співробітництво держав у рамках інтеграційних об'єднань здійснюється на основі спеціальних принципів — обов'язкових і договірних, закріплених у міжнародних актах і договорах. У перелік обов'язкових принципів міжнародної економічної

¹ Моисеев А. А. *Суверенитет государства в международном праве* / А. А. Моисеев. — М.: «Восток — Запад», 2009. — С. 384.

² Годыка О. Ю. *Народовластие в условиях глобализации: монография* / О. Ю. Годыка. — Х.: Право. — 2005. — С. 121.

³ Моисеев А. А. *Соотношение суверенитета и надгосударственности в современном международном праве: в контексте глобализации: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.10.* / А. А. Моисеев; Дипломат. Акад. МИД РФ. — М., 2007. — С. 22.

інтеграції необхідно включити принцип захисту національних інтересів держави при збереженні суверенної рівності держав — членів об'єднання у процесі інтеграційних відносин.

У глобалізованому світі захист інтересів національної держави вимагає об'єднання, а не протиставлення суверенітетів¹.

Пріоритет національних інтересів у міжнародних економічних відносинах дозволяє державі використовувати та реалізовувати суверенітет.

У цьому зв'язку можна говорити про суверенну економіку, як про один з елементів суверенітету, який служить основою, матеріальним забезпеченням суверенітету держави. При цьому неправомірно підміняти питання про державний суверенітет питанням про економічну незалежність держави і навпаки. Епоха глобалізації характеризується унікальною взаємодією елементів ринкової економіки, громадянського суспільства та політики. Держави продовжують слідувати існуючим обмеженням багатостороннього світоустрою, пов'язаним із суверенітетом держав, проте все частіше починають діяти в умовах об'єднання у міжнародне співтовариство, що глобалізується. Розуміння державного суверенітету як якості держави не відповідає новим вимогам багатостороннього співробітництва, викликає різноманітні економічні, політичні та міжнародно-правові проблеми в питаннях міжнародного співробітництва держав².

Розглядаючи політичні аспекти трансформації суверенітету, Т. В. Кремень вказує, що в умовах глобалізації держава дедалі більше перетворюється на одного з багатьох міжнародних акторів, обмежуючись і понижуючись у статусі³.

¹ Танчев Е. *Верховенство конституцій в контексте конституційного плюралізму* / Е. Танчев // *Сравнительное конституционное обозрение*. — 2005. — № 4 (53). — С. 107.

² Моисеев А.А. *Суверенитет государства в международном праве* / А. А. Моисеев. — М.: «Восток — Запад», 2009. — С. 144.

³ Кремень Т. В. *Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: дис... канд. політ. наук: 23.00.04* / Т. В. Кремень. — НАН України; Інститут економіки і міжнародних відносин. — К., 2004. — С. 13.

Однак інститут державності існує вже багато сотень років, саме ним акумулюється найбільший владний ресурс, і саме він є найбільш легітимованим. Через те держави ще тривалий час залишатимуться провідними акторами світової політики, хоча й різні держави з різним успіхом адаптуватимуться до нових умов глобалізації. Держава не втрачає свого значення як актор світової політики, просто сфера втілення її суверенітету розширюється та звужується, водночас переходячи на якісно нові рівні реалізації. Крім того, в більшості випадків саме транснаціональні компанії, а не держави, першими розробляли і застосовували самі прогресивні технології у всіх областях, починаючи з літакобудування і закінчуючи комп'ютерами та телекомунікаціями. З цієї причини, а також тому, що ці фірми знаходилися в більш сприятливому становищі, щоб їх використовувати, саме в їх руках ці технології пережили дійсно вибуховий ріст. Часто наголошується, що транснаціональні корпорації потребують держави для забезпечення стабільності і захисту; крім того, загроза суверенітету, яку вони представляють, обмежена тим, що їх філії, які знаходяться під юрисдикцією певної держави, повинні підкорятися законам цієї держави настільки ж неухильно, як і національні фірми¹.

Поширення інтеграції на політичну сферу може мати серйозні наслідки для збереження суверенітету держав-членів. Якщо національні уряди погодяться на формування та проведення повноцінної спільної зовнішньої політики і політики безпеки та на більш тісне співробітництво поліцій та судових органів, то фактично матиме місце добровільна відмова держави від монополії на легітимне застосування примусу. Як наслідок збереження національними урядами контролю надреалізацію права стягувати податки, визначати адміні-

¹ Кревельд Мартин ван. *Расцвет и упадок государства.* / Мартин ван Кревельд; пер. с англ. Подред. Ю. Кузнецова и А. Макеева. — М.: ИРИСЭН, 2006. — С. 97.

стративно-територіальний поділ, мати збройні сили, оголошувати війну і укладати мир набуває вирішального значення для збереження суверенітету¹.

Процеси глобалізації напряму впливають на економічну систему як складову суверенітету держави, у зв'язку з цим відбувається розширення суверенних прав держави як всередині, так і за її межами (міжнародно-правовий рівень).

Прийнявши участь у міжнародно-правовому дискусії, можна успішно відстоювати національний суверенітет країни. Однак даний підхід передбачає орієнтацію на таку модель державного суверенітету, яка дозволила б поєднувати принцип суверенітету з об'єктивними тенденціями юридичної глобалізації. Суть сучасних процесів правової трансформації державного суверенітету полягає в його юридизації, тобто переведенні авторитарно-силової моделі суверенітету в систему прав і юридичних обов'язків держави по відношенню до інших суб'єктів права (індивідам, їх об'єднанням, державам, міждержавним і наддержавним утворенням)².

Процеси глобалізації, не зачіпаючи обсягу і значимості державного суверенітету, підтверджують роль національної держави у вирішенні цілого ряду соціальних завдань. Разом з тим вони призводять до суттєвого перерозподілу низки соціальних функцій держави, частину яких бере на себе держава, а частину — інститути громадянського суспільства всередині країни³.

Глобалізація, з одного боку, дає можливість підвищити ефективність виробництва, а з іншого — посилює нерівність, створює перешкоди для держав і громадян у пристосуванні

¹ Якименко Х. С. Рада Європейського Союзу в інституційній системі ЄС / Х. С. Якименко // *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : Зб. наук. праць. –Х. : Право, 2007. – Вип. 14. – С. 185.

² *Современное государство: политико-правовые и экономические исследования*: Сб. науч. тр./ РАН.ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед.; отв. ред. Е.В. Алферова. – М., 2010. – С. 186.

³ *Суверенитет. Трансформація понять і практик: монографія*/ под. ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. – М. : МГИМО – Университет, 2008. – С. 146.

до нових умов, підриває процес формування громадянського суспільства, нерідко негативно впливає на затвердження державного та народного суверенітету. Наприклад, створення Європейського Союзу — один із наслідків глобалізації, бажання європейських держав спільно вирішувати складні для Європи проблеми. Але крім позитивних результатів у неї є чимало й негативних наслідків для окремих держав ЄС¹.

Глобалізація не надає негайного ефекту на національне право і не обмежує державний суверенітет. Навпаки, прийняття та імплементація міжнародно-правових норм у внутрішнє право безпосередньо залежить від такого суверенітету, волі та волевиявлення кожної держави. Більш того, ключовим бар'єром для беззастережного і повсюдного дотримання міжнародно-правових норм є саме державний суверенітет².

Можливо стануть дійсністю слова З. Баумана, що зовсім не територіально суверенні держави будуть тією силою, що створить «соціальну планету», — швидше цього доб'ються неурядові організації та асоціації, яким вдасться протягнути руку допомоги в біді людям, без допомоги «суверенних» урядів (держав)³.

У науковій літературі в теорії права виділяють принаймні дві моделі інтеграції: європейську та американську модель. Так, Європейський Союз являє собою парадигму європейської інтеграції, яка означає поступовий процес об'єднання, кінцевий результат якого ще не відомий. Орієнтація на Європу пояснюється тим, що певні цілі та принципи правопорядку розглядаються як «спільна спадщина» європейських держав.

Проблема суверенітету, зокрема питання про наднаціональні повноваження, стає каменем спотикання в ході роз-

¹ Тодыка О. Ю. *Народовластие в условиях глобализации: монография* / О. Ю. Тодыка — 2005. — С. 142.

² Сеидов А. В. *Воздействие глобализации на концепцию государственного суверенитета в международном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10* / А. В. Сеидов. — М., 2004. — С. 12.

³ Бауман З. *Глобализация. Последствия для человека и общества* / З. Бауман ; Пер. с англ. — Москва: Весь Мир, 2004. — С. 94.

виту інтеграційного процесу в Європі¹. Досвід європейської інтеграції з усією очевидністю показав, що спочатку питання стримування суверенітету не було враховано в теоретичних планах побудови об'єднаної Європи. Оскільки інституційна система спільнот перебувала в стадії становлення, проблеми розподілу компетенції між державами та інтеграційними інститутами просто не існувало, центральне місце в системі інститутів займав міжурядовий орган — Рада².

Як зауважує Т.В. Бордачев, думка проте, що умовою й обов'язковим наслідком формального приєднання до Європейського Союзу є відмова від частки суверенітету — це один з найбільш сталих міфів і кліше у політичній і навколо науковій дискусії стосовно інтеграції, якими національні уряди користуються, аби довести своїм виборцям непричетність до непопулярних заходів, а зовнішні партнери Союзу — аби відійти від обговорення окремих питань взаємовідносин. Насправді ситуація виглядає зовсім інакше: держави-члени зберігають контроль над усіма ключовими для збереження суверенітету сферами суспільних відносин, навіть у тих сферах, де повноваження Союзу вважаються максимальними (наприклад, зовнішня торгівля і, зокрема, перемовини з ВТО), Європейська комісія все одно пов'язана позицією національних урядів, які через Раду надають їй мандат, у якому чітко визначаються параметри майбутнього договору. До того ж ці уряди контролюють хід та зміст перемовин шляхом звітування Комісії перед спеціальним міждержавним комітетом, а також виконання всіх вказівок Ради³.

¹ Мещерякова О. М. *Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Мещерякова; М., 2010. — С. 17.*

² Мещерякова О. М. *Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Мещерякова; М., 2010. — С. 18.*

³ Бордачев Т. Н. *Новый стратегический союз. Россия и Европа перед вызовами XX века: возможности «большой сделки» / Т. В. Бордачев. — М.: Изд-во «Европа», 2009. — С. 31.*

Відповідно до інтеграційних договорів, Європейський Союз складається із суверенних держав регіону, які передали повноваження щодо певних питань, незважаючи на те, що їх компетенція різниться за своїм масштабом та природою.

На інтернет-сайті ЄС розділ «Огляд інститутів ЄС» відкривається параграфом, що розкриває поняття «пул суверенітетів»: «Європейський Союз — не федерація по типу США. Це також не організація міжурядового співробітництва за типом ООН. Він унікальний. Країни, що входять в Союз (його «держави-члени»), об'єднали свої суверенітети, щоб стати «сильнішими». На практиці об'єднання суверенітетів означає, що держави-члени делегують частину своїх повноважень щодо прийняття рішень створеним ними спільним інститутам з тим, щоб рішення за конкретними питаннями могли демократично прийматися на загальноєвропейському рівні»¹.

Думка, що інтеграція обумовлює зміну підходів до трактування державного суверенітету, має своє пояснення. Дослідження такого важливого атрибуту держави, як «публічна влада», дозволяє вказати на тенденцію поступового зменшення ролі і значення центрального державного апарату в державах-членах ЄС та водночас зростання впливу наднаціональних і регіональних інститутів влади. Виявлення цієї тенденції не дає, однак, підстав говорити про процес «десуверенізації» держав-членів ЄС. Участь держави в інтеграційних структурах створює передумови для конструктивної і ефективної координації дій між інститутами ЄС та урядами суверенних держав. Інтеграція забезпечує в цілому гармонійне співіснування суверенних держав-членів Європейського Союзу, якому вони делегують правомоччя реалізувати окремі суверенні права. Конструктивний характер співпраці національних урядів та інститутів ЄС полягає у створенні принципово нового механізму їх взаємодії, який дозволяє об'єднати зусилля

¹ Див. : *European Union* [http \[Электронный ресурс\]](http://europa.eu/index_en.htm). — Режим доступа : http://europa.eu/index_en.htm. — Заголовок з екрана.

для досягнення спільної мети та надати відповідним діям демократичну легітимацію¹.

«Готовність держави до суттєвого звуження зовнішнього суверенітету заради європейської інтеграції невіддільна від глибокого усвідомлення того, що політичний, економічний та культурний прогрес йде поряд з міжнародною співпрацею. Передача внутрішніх справ на міжнаціональний та навіть наднаціональний рівень є необхідним внеском держави у справу зміцнення міжнародного співтовариства»².

Вищевказана доктринальна основа європейської міждержавної інтеграції потребує більш чіткого її розуміння та аналізу на практичному рівні.

Слід зазначити, що у всесвітній історії вже давно утвердилось поняття «батьків-засновників США». По мірі конституювання Європейського Союзу все більш поширеним ставатиме термін «батьки-засновники єдиної демократичної Європи»³. Однією із вказаних видатних постатей є Шарль де Голль, який вказував, що у питанні європейської інтеграції держави можуть укладати між собою угоди щодо співробітництва, але при цьому не повинно бути навіть пропозицій розраховувати на обмеження національного суверенітету. Французький Президент вважав, що «об'єднана Європа не може бути об'єднанням держав, ... якщо зачіпаються національні інтереси, ніхто і ніщо не має нав'язувати державі свою волю»⁴.

¹ Якименко Х.С. Рада Європейського Союзу в інституційній системі ЄС / Х.С. Якименко // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. праць. — Х. : Право, 2007. — Вип. 14. — С. 186.

² Арнольд Р. Европейское конституционное право: некоторые размышления о концепции, возникшей во второй половине двадцатого века / Р. Арнольд // Конституционное право: Восточное обозрение. — 2001. — №4 (37). — С. 113.

³ Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу. / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. — К. : Вид. дім «Київо-Могилянська академія», 2011. — С. 9.

⁴ Голль Шарль де. Мемуари надєжд / Шарль де Голль. — М. : Прогресс, 2000. — С. 174.

Яким же чином розвивається концепція національного суверенітету при продовженні поглиблення інтеграційних процесів в Європі? Який вплив здійснює спорудження європейської будівлі на внутрішньо-державний розвиток країн-членів та країн з пріоритетним наміром?

Необхідно розглянути питання інтеграції, а саме як цей процес впливає на Конституції країн-членів Європейського Союзу. Так, «мовчання» в декількох конституціях держав щодо членства в ЄС було піддано критиці за те, що існував так званий «європейський дефіцит», тобто нездатність ефективно відображати розподіл та здійснення повноважень. Наявність жорсткої конституційної процедури внесення поправок до Основного Закону та поважне ставлення до суверенітету як релікта певних історичних подій заважало державам зробити перші кроки у процес «конституційного інтегрування». Професор Мирослав Вурзуковскі зазначає, що «...Європейська інтеграція вимагає відмови від традиційного поняття суверенітету. Так, цей атрибут найбільш цінується сьогодні в Східній Європі як один з найбільших успіхів, досягнутих за рахунок краху комунізму»¹.

Важливим фактором європейської інтеграції стало формування представницьких інститутів та політичних об'єднань європейського масштабу. В ЄС і союз, і кожна держава можуть та повинні розглядатися як «суверенні» учасники багатоярусного мережевого правління, яке володіє загальним суверенітетом, тим самим примножуючи суверенні прерогативи кожного з учасників мережевого правління та їх індивідуальні суверенності².

¹ Walker N. *Sovereignty in Transition* / Neil Walker. – Oxford : Hart Publishing, 2003. – P. 74.

² Коломер Ж. М. *Великие империи, малые нации: неясное будущее суверенного государства.* / Ж. М. Коломер // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право.* – М. : ИНИОН РАН, 2011. – № 1. – С. 17.

Спочатку розглянемо позиції західноєвропейських країн, які є засновниками та генераторами провідних ідей у цьому напрямку. Розвиток інтеграційних процесів в рамках ЄС також є важливим чинником, що сприяє посиленню ролі уряду у зовнішньополітичній сфері. З підписанням Маастрихтського та Амстердамського договорів не тільки впливає подальше обмеження суверенних прав ФРН, але й одночасно посилення ролі уряду у зовнішньополітичному механізмі німецької держави, оскільки уряд підтримує постійні контакти з органами ЄС, його представники беруть участь у підготовці рішень органів ЄС, урядовці засідають у різних комітетах і комісіях ЄС¹.

Разом із тим, як свідчить практика діяльності парламентів зарубіжних країн, у багатьох випадках вони поступаються своїми позиціями в питаннях вирішення зовнішньополітичних завдань виконавчій владі².

Своя парадигма склалася у Франції, так, активний розвиток європейського будівництва зумовив надзвичайно важливий крок: вона погодилася на умовах взаємності допустити передачу повноважень європейським структурам. Відповідна поправка була внесена у французьку конституцію в ході реформ 90-х років, коли в ній з'явився новий розділ «Про Європейські співтовариства та Європейський Союз»³. Історичні процеси у Франції можна розглядати як «велику лабораторію», в якій було розроблено багато підходів, конституційні

¹ Конституционно-правовой механизм внешней политики: Учебное пособие / под ред. В. П. Воробьева — М. : Московский государственный институт международных отношений (Университет) ; «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — С. 116.

² Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія / Ю. Г. Барабаш // — Х. : Право, 2008. — С. 98.

³ Конституционно-правовой механизм внешней политики: Учебное пособие. — М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. — С. 177.

інструменти та конституційні цінності, що життєздатними і сьогодні¹.

У результаті внесення цих поправок виник термін «подвійна конституція». Він означає, що існує нібито дві конституції, одна з яких відповідає традиційним вимогам національного суверенітету, інша — ідеї роздільного суверенітету між державами-членами та повноваженнями квазіфедерального характеру, який належить органам ЄС. Названі протиріччя вирішуються органом конституційної юстиції — Конституційною радою Франції².

Підхід країн Східної Європи можна побачити на прикладі рішення Конституційного Суду Чехії стосовно Лісабонської угоди. Після попереднього схожого оскарження окремих статей Лісабонського договору вже ухвалювалося рішення про відповідність цих статей Конституції Чехії. Його зміст являє собою фундаментальні зміни в процесі європейської інтеграції й має значення для європейських інститутів, які знаходяться поза демократичним контролем над нашими громадянами. Конституційний Суд фактично уникнув прямої відповіді та виклав правову позицію, яка включила нову теорію суверенітету — «загальної», тобто Європейського союзу та Чеської Республіки (а також інших держав-членів). Варто зазначити, що установчі документи ЄС не містять суворой вимоги до країн-кандидатів встановити в конституційному законодавстві положення про заходи, які забезпечать вступ до європейського клубу. Естонська вчена, суддя Європейського суду з прав людини Д. Лаффранк, це явище пояснює тим, що ЄС не вважає себе компетентним втручатися у перебіг

¹ Сантьяго К. О. Конституционное право в собственном контексте: культурная сфера конституционализма / К. О. Сантьяго // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведения. — М., 2012. — № 1. — С. 60.

² Гийу Л. Конституционный пересмотр и европейская интеграция; не выдерживающее критики необдуманное непостоянство Конституции / Л. Гийу // Государство и право. — 2011. — № 1. — С. 54.

формування конституційного правопорядку держав, оскільки це — їх внутрішня справа. Разом з тим, продовжує вона, країни, які прагнуть до європейського співтовариства, розробляючи підвалини конституційного правління, зобов'язані враховувати так звані «Копенгагенські критерії». Зокрема, запровадити стабільні інституції, які в змозі гарантувати принцип верховенства права, засади демократії та захист прав національних меншин тощо¹.

Практика інтеграції до ЄС країн Центральної та Східної Європи показує, яким складним був процес трансформації соціалістичної системи державного та суспільного управління на управління, що здійснюється на демократичних засадах, притаманне розвиненим країнам Європи².

Таким чином, можна проаналізувати європейський досвід при нормативних та інституційних змінах і врахувати його в майбутньому при внесенні змін до Конституції України чи прийнятті нової Конституції.

Пристосування до реалій європейської інтеграції неможливо без внесення змін до положень чинної Конституції. Тим не менш норми Основного Закону повинні знаходитися у стані нерозривного зв'язку між фундаментальними принципами та внесеними змінами, необхідними для європейського будівництва. Якби такий підхід здійснювався, то відпала би практика «перегляду-доповнень», яке це відбувалось у Франції (2005, 2008 р.р.). Вказується на включення в текст Конституції загального застереження, за яким встановлювалися межі можливих майбутніх конституційних переглядів, які стосуються європейського будівництва³.

¹ Laffranque J. *The Legal System of European Union and Estonian Law* / Laffranque. — Jura. — 2006. — P. 29.

² Ткаченко Є. В. *Щодо деяких особливостей європейської інтеграції країн Центральної та Східної Європи* / Є. В. Ткаченко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — № 1000. — 2012. — С. 110.

³ Гійу Л. *Конституционный пересмотр и европейская интеграция; не выдерживающее критики необдуманное непостоянство Конституции* / Л. Гійу // Государство и право. — 2011. — №1. — С. 54.

Нормативні (конституційні та міжнародно-правові) особливості входження різних країн до Європейського Союзу. Так, якщо держави-засновники Євросоюзу (Франція та Німеччина) відразу ухвалили низку норм про засади своїх відносин з Європейським Союзом, то нові держави-члени можуть вдатися до застосування так званого «європейського застереження», за яким до їх конституцій можуть включатися статті про засади їх входження до міждержавних об'єднань. Зокрема, у випадку з Україною пропонується застосувати саме цей спосіб вирішення проблеми.

Держава — єдиний та найбільш прийнятний соціально-політичний інститут, який на даному історичному етапі здатний ефективно протистояти негативним проявам глобалізації. «Суверенна держава» викликає у багатьох глобалістів скепсис, при цьому вони визнають, що «держава як форма правління знайшла широку привабливість у сучасному світі»¹.

Чи зможе потужний феномен глобалізації порушити стіни суверенітету? Як далеко зможе зайти теорія реквієму по національній державі, яка є в моді серед західних конституціоналістів та політологів?

Замах на державу виявляється не тільки в поступовому згортанні державних служб; випробовуються на міцність і її основоположні принципи: суверенітет, який робить її легітимною, і право, за допомогою якого вона діє. Ерозія поняття суверенітету проявляється двояким чином: це послідовна передача деяких повноважень міжнародному співтовариству і виникнення публічних установ приватного (*privado*) призначення — як, наприклад, Всесвітня торгова організація, — які приймають рішення, що мають обов'язкову силу для держав².

¹ Коломер Ж. М. *Великие империи, малые нации: неясное будущее суверенного государства* / Ж. М. Коломер // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право.* — М. : ИНИОН РАН, 2011. — № 1. — С. 11.

² Валадес Д. *Контроль над властью* / Д. Валадес; пер. с испанского А. Автомонова, В. Гайдамака. — М.: Идея-Пресс, 2006. — С. 126.

Інтеграція призводить до суперництва держав-учасниць навколо влади та авторитету як політично-ідеального управління, чиї моделі знаходять подальшу імітацію. Всередині країни уряди забезпечують собі користь у вигляді політичної достовірності, більшу підтримку на виборах, більшу привабливість для іноземних інвестицій, зростання політичної легітимності. Однак ключ до цього ставлення — не у виникненні єврозони, а у зниженні переконливості німецької моделі соціальної ринкової економіки у 1990-ті роки стосовно забезпечення зростання, зайнятості та робочих місць. ЄСта ЕВС приймали валютно-політичну ортодоксію німців, але не їхню неокорпоративістську економічну модель. За цих нових умов інші держави можуть використовувати власні економічні досягнення у економічному зростанні та сфері зайнятості, відповідно з метою посилення своїх економіко-політичних уявлень та посідання політично ідеальної провідної ролі. У результаті такі малі держави-учасниці, як, наприклад, Данія та Нідерланди, можуть впливати на такі великі держави, як Німеччина.

У Рішенні Федерального конституційного суду ФРН від 30 червня 2009 року, присвяченому тлумаченню Лісабонської угоди, закріплено положення про об'єднання національних держав у наднаціональне утворення, яке функціонує на основі єдиних уявлень про свободу та рівність й про гарантії людської гідності. Все це повинно стати основою для формування єдиної конституційної ідентичності. З цього приводу М. Віганд зазначає, що фундамент єдиної європейської конституційності вже закладений¹.

На думку авторів, судження про ослаблення ролі національних держав, про поступове відмирання внутрішньонаці-

¹ Віганд М. А. *Демократическое конституционное государство между идеалом и реальностью: к современному пониманию свободы* / М. А. Виганд, Б. Забель // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведения.* — М., 2012. — № 1. — С. 12.

ональної легітимації монопольної тріади держави (встановлення загальнообов'язкових норм, легальність державних примусів, право формування та застосування збройної сили), а також стирання державних кордонів і «звільнення політичного від культурної та етнічної ідентичності» слід визнати не характеристиками об'єктивних процесів, обумовлених глобалізацією, а продуманим політичним проектом затвердження нового де-суверенного світопорядку¹.

А якщо врахувати, що «вектор політики» Суду ЄС із самого початку інтеграційного процесу був спрямований на збільшення ступеня наднаціональності в діяльності Союзу, то можна говорити про те, що розширення юрисдикції Суду Європейського Союзу сприятиме посиленню елементів наднаціональності².

Як приклад, в контексті відносин ЄС та країн Прибалтики, їх правової та політичної взаємодії, можна зрозуміти, що включає оцінку відповідних угод по основним питанням державного суверенітету. Цікаво, що всі країни Прибалтики виступали за диференційований підхід в процесі їх приєднання до ЄС. Так, представники Литви зазначали, щоб підхід до їх країни був інший, ніж до Латвії та Естонії через їх сумнозвісні проблеми із захистом прав людини, включаючи позбавлення громадянства сотень тисяч постійних жителів.

Водночас естонські політичні діячі вимагали особливого до себе ставлення, оскільки стан її економіки знаходився у кращому стані, ніж у Литви і Латвії. Все ж Єврокомісія не тільки розглядала ці держави в сукупності, але також зобов'язала їх встановити рамки для співпраці, що пізніше викликало деякі проблеми у зв'язку з визначенням відмінностей між цими країнами.

¹ Князев Д. А. *Современные формы легитимации государственной власти* / Д. А. Князев. – Ростов н/Д, Центр ДІТУ. – 2010. – С. 155.

² Мещерякова О. М. *Наднациональность в праве Европейского Союза и проблема суверенитета: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10* / О. М. Мещерякова. – М., 2010. – С. 38.

Сьогодні стає очевидним, що Литва марно побоювалася приєднання до двох інших прибалтійських держав: права меншин та проблеми захисту прав людини не грали важливої ролі в підготовці країн-претендентів до вступу в ЄС, оскільки обумовленість структурної політики для підготовки країн-претендентів до вступу в ЄС виявилася крихкою і повністю дисфункціональною за межами дії правової системи Європейського союзу¹.

В умовах глобалізації та міждержавної інтеграції суверенітет як принципу конституційного ладу ніби «зникає», «розмивається», «дезінтегрується». Зокрема, глобалізація уже призвела до часткового розмивання суверенних прав держав у тих сферах, які вважалися традиційно недоторканими на основі *Вестфальської системи*. Крім того, нині відмічається суттєвий вплив неурядових організацій та громадських асоціацій на політику суверенних держав

Держави-члени Євросоюзу зберігають свій суверенітет відповідно до укладених ними інтеграційних договорів. Тобто Євросоюз складається з держав регіону, які свідомо передали йому частину своїх суверенних прав. При цьому всі держави-члени залишаються суверенними доти, доки вони добровільно не відмовляються від права на вихід із цього об'єднання.

¹ Коченов Д. Рецензия на книгу: Ван Элсуэдж П. От республик Советского Союза к государствам-членам Европейского Союза / Д. Коченов // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведения. — М., 2012. — № 2. — С. 192.

РОЗДІЛ 2

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАРАНТІЙ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ В ОКРЕМИХ НАПРЯМКАХ

§ 1. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Як зазначав Ю. М. Тодика, суверенітет Української держави визначається не тільки та не стільки юридичним закріпленням на конституційному рівні положення про те, що Україна є суверенною державою, а реальним забезпеченням цього політико-правового стану державної влади економічними, дипломатичними та іншими засобами. Особливо важливо, щоб суверенітет України базувався на потужній економічній основі. Саме тому утвердження України як суверенної держави припускає прийняття заходів щодо забезпечення реальної її економічної самостійності та незалежності¹. Важливим є дослідження механізму державного суверенітету як комплексної системи, що включає в себе засоби, процедури та принципи, за допомогою яких забезпечується верховенство і незалежність державної влади².

¹ Тодика Ю. Н. *Основы конституционного строя Украины: монография* / Ю. Н. Тодика. — Х.: Факт, 2000. — С. 176.

² Наливайко Л. Р. *Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія* / Л. Р. Наливайко. — Х.: Право, 2009. — С. 101.

Однак на сьогоднішні докладні наукові дослідження, присвячені проблемі гарантій державного суверенітету та їх класифікації, майже відсутні. Взагалі, термін «гарантії» застосовується у літературі в контексті «гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина». Але ми вважаємо, що саме ця категорія цілком підходить для означення правових засобів і способів здійснення верховенства державної влади як всередині країни, так і її незалежності у міжнародних відносинах.

Енциклопедичний словник Брокгауза та Єфрона містить визначення терміна «конституційні гарантії». Під ними розуміють: «ті положення позитивного права у державах із представницьким устроєм, які мають своїм призначенням охороняти недоторканність існуючого типу державної організації, усуваючи можливість довільних або передчасних змін тексту основних законів, а також їхнього порушення. Зазвичай, вони становлять собою складову частину Конституції. Перегляд Конституції не повинен бути ні занадто м'яким, ні надто жорстким. У першому випадку загрожує урядовий або парламентський деспотизм, у другому — необхідна реформа або відкладається в довгий ящик, або здійснюється насильницьким шляхом»¹.

Варто звернути увагу на те, що у літературі здійснюються досить вагомі спроби розробки суміжних із цим поняттям категорій. Так, В. Г. Анненкова пише про гарантії єдності держави, під якими розуміє правові, економічні й соціальні умови та засоби, які забезпечують реальне функціонування й розвиток інститутів державної єдності. До них пропонується відносити єдність території, правового й економічного простору та єдність державної влади². Разом з тим, за своєю

¹ *Енциклопедичний словник Брокгауза та Єфрона. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.brockhaus.ru/> — Заголовок з екрана.*

² *Анненкова В.Г. Единство Российского государства: проблемы конституционной теории и практики: автореф. дис...докт. юрид. наук : 12.00.02 / В. Г. Анненкова ; Российская академ. Гос. Службы при През. РФ. — М., 2006. — С.18.*

політико-правовою сутністю означені інститути являють собою прояв суверенітету держави та в цілому охоплюються його змістом.

Таким чином, поняття гарантій єдності держави у тому виді, в якому воно досліджується, за своїм змістом досить близьке до поняття гарантій державного суверенітету. Здається, не випадково означені науковцем види гарантій державної єдності практично збігаються з гарантіями суверенітету, пропонуваними у літературі.

Досить оригінальний підхід пропонує Д. В. Шумков, стверджуючи про необхідність специфічного механізму забезпечення державного суверенітету як комплексної системи, що включає засоби, процедури й принципи, за допомогою яких забезпечується верховенство й незалежність державної влади¹. При цьому ключову роль у механізмі забезпечення державного суверенітету відіграють засоби забезпечення, під якими розуміють економічний, політичний, юридичний інструментарій. За допомогою названого інструментарію забезпечується верховенство й самостійність публічної політичної влади усередині держави та у сфері міжнародних відносин. Таким чином, незважаючи на те, що вихідною категорією концепції виступає механізм забезпечення державного суверенітету, основна його увага звернена на засоби забезпечення суверенітету як одного з елементів вищевказаного механізму. Хоча згаданий автор практично не оперує поняттям «гарантії державного суверенітету», слід зазначити, що вживана ним категорія, «засоби забезпечення суверенітету», по суті є синонімом. У рамках концепції гарантії суверенітету можуть розглядатися як один з елементів більш об'ємного інституту, під яким мається на увазі механізм забезпечення суверенітету держави.

¹ Шумков Д. В. *Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации: историко-теоретический анализ: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук* : 12.00.01 / Д. В. Шумков. — СПб., 2002. — С. 27.

Треба зазначити, що серед науковців немає єдиної думки відносно класифікації гарантій державного суверенітету. Так, наприклад, А. А. Безуглов виділяє економічні, соціально-політичні, ідеологічні, організаційно-політичні й правові гарантії¹. Д. В. Шумков пише про засоби забезпечення суверенітету, при цьому зазначені засоби він також розділяє на: економічні, політичні, військові (силові), ідеологічні, правові (юридичні)². У свою чергу, В. В. Горюнов серед них виділяє: юридичні, політичні, економічні та духовні³. На нашу думку, найбільш оптимальною і точною є пропозиція відносно наступної класифікації: юридичні, політичні, економічні, військові та дипломатичні⁴.

Державний суверенітет забезпечується цілим рядом політичних, економічних, міжнародних та правових гарантій, в тому числі політичним, військовим, міжнародним та дипломатичним захистом, діяльністю правоохоронних та інших державних органів, що спрямована на зміцнення державної влади та забезпечення національної безпеки. До найбільш значущих з них (стосовно Російської Федерації) автор відносить: здатність держави здійснювати самостійну політику, її підтримка в суспільстві і в дружніх державах, володіння держави реальною владою, можливість самостійної розробки, прийняття та перегляду своєї Конституції, наявність сучасних збройних сил, здатних надійно захистити територіальну цілісність і забезпечити

¹ Безуглов А.А. *Суверенитет советского народа* / А. А. Безуглов. — М. : Юрид. лит., 1975. — С. 153.

² Шумков Д. В. *Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации: историко-теоретический анализ: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01* / Д. В. Шумков. — СПб., 2002. — С. 27.

³ Горюнов В. В. *Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии : автореф. дисс... канд. юрид. наук : 12.00.02* / В. В. Горюнов. — Екатеринбург, 2007. — С. 23.

⁴ *Конституційне право України в схемах і дефініціях: навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів* / за ред. О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, Р. В. Веніславського — Х.: Торнадо, 2003. — С. 28.

незалежність держави, забезпечення економічної незалежності, конкурентоспроможності виробленої продукції, подолання сировинної спрямованості економіки, володіння надійною фінансово-економічною базою, високою платоспроможністю національної валюти, забезпечення державної безпеки і внутрішнього правопорядку, ефективна боротьба з тероризмом і сепаратизмом, реальна можливість і здатність держави вступати в добровільні, рівноправні союзи з іншими державами і виходити з них, ефективна дипломатична діяльність¹.

Окрему увагу дослідники приділяють саме юридичним гарантіям державного суверенітету. Під юридичними гарантіями ми розуміємо засоби та умови забезпечення державного суверенітету, які закріплені в нормах права, а також інституційну складову (фактичних суб'єктів) при реалізації цих норм.

На нашу думку, слід виділяти дві групи юридичних гарантій державного суверенітету: 1) нормативно-правові гарантії — закріплені у Конституції України засади, на яких ґрунтується суверенітет Української держави (державний суверенітет, народний суверенітет (повновладдя народу), територіальна цілісність, поділ влади, верховенство права, єдине громадянство); 2) організаційно-правові гарантії — сформовані відповідно до Конституції та законів України державно-владні інститути (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України).

Так, правовою основою суверенітету будь-якої держави виступають його Конституція, закони, підзаконні акти та договори, а також декларації та офіційні заяви з проблем су-

¹ Пастухова Н. Б. *Суверенитет и федеративная организация Российского государства в условиях глобализации: конституционно-правовые аспекты: автореферат дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02/ Н. Б. Пастухова; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. — М., 2010. — С. 21*

веренітету, загально визнані принципи міжнародного права, що фіксують суверенну рівність держав, їх територіальну цілісність та невтручання у внутрішні справи.

Доцільно більш детально проаналізувати вказані нормативні акти, які впливають на забезпечення державного суверенітету. Так, проголошення Декларацій про державний суверенітет в країнах колишнього Радянського Союзу стало правовою основою для формування суверенних держав.

Така традиція починати суверенний шлях саме з Декларації була закладена більш ніж 200 років тому. Першою була Декларація незалежності Сполучених Штатів Америки (4 липня 1776 року), яка ухвалена від імені народу США та стала основою прийняття Конституції США. Джеймс Вілсон вважав, що «народ», який делегує повноваження як національному уряду, так і урядам штатів, залишився вище своїх делегатів і зберіг кінцевий суверенітет. «Там обов'язково є в кожному уряді влада, від якої немає апеляції, і яку, з цієї причини, можна назвати вищою, абсолютною і неконтрольованою. Де ця влада знаходиться? . . . В наших урядах. . . [Вона] залишається у людей. Як наша конституція обмежує наші законодавчі органи, так люди перевершують нашу конституцію»¹. Наслідком є те, що люди можуть змінювати конституцію, коли і як їм заманеться. Сучасний політолог Семюель Б. стверджує, що американські засновники виділяли два аспекти суверенітету американського народу: один для повалення і відновлення уряду, який був обмежений з точки зору конституційного закону, та другий — аби здійснювати державні повноваження відповідно до законодавства, присвоєного йому².

Щодо науково-правової характеристики ролі та значення

¹ Див. : Thomas J DiLorenzo. *Yankee Confederates: New England Secession Movements Prior to the War Between the States*, in Gordon, above n 14, p. 147.

² Goldsworthy J. *The Debate About Sovereignty in the United States: aHistoric alandComparativePerspective* /J. Goldsworthy // *Sovereignty in transition* Edby Neil Walker Oxford Hart Publishing, 2003. — P. 556.

Конституції в процесі демократизації незалежної України, то цей процес було розпочато з прийняттям Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року і остаточно закріплено Актом проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. За словами В. Д. Гончаренка, цей Акт поклав край радянській системі союзної державності й став початком незалежного державотворення в Україні¹.

Треба зазначити, що українським політикам, правда, було у кого вчитись, передусім це були — Литва, Латвія та Естонія.

Ось деяка хроніка подій, які сьогодні можна назвати «великим розпадом великої імперії».

16 листопада 1988 р. Верховна Рада Естонської РСР приймає Декларацію про суверенітет Естонської РСР:

«Верховна Рада Естонської РСР бачить лише один вихід із скрутного становища — подальший розвиток Естонії має відбуватися в умовах суверенітету. Суверенітет Естонської РСР означає, що їй в особі її вищих органів влади, управління і судових органів належить вища влада на своїй території. Суверенітет Естонської РСР єдиний і неподільний. У відповідності з цим подальший статус республіки у складі СРСР повинен бути визначений Союзним договором.

Верховна Рада декларує верховенство законів Естонської РСР на території Естонської РСР»².

Естонська Декларація стала першим актом, який проголошував державний суверенітет у складі СРСР. Її можна охарактеризувати як, дуже коротку, але водночас дуже змістовну. Незважаючи на реверанс в бік Союзного договору, Естонія визначила, що на її території мають верховенство

¹ Гончаренко В. Д. Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави / В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2010. — № 2 (61). — С. 99.

² Декларація незалежності Естонії [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C4%E5%EA> — Заголовок з екрана.

саме естонські закони, тим самим фактично відбувся перший великий розрив правового поля Радянського Союзу.

Другою стала Латвія, маленька республіка, де більшість населення проживала у російськомовній Ризі. 28 липня 1989 р. Верховна Рада Латвійської РСР приймає «Декларацію про державний суверенітет Латвії».

Як не дивно, наступними стали Азербайджан та Грузія. 23 вересня 1989 р. — Верховна Рада Азербайджанської РСР приймає «Закон про суверенітет республіки». Найбільшими радикалами тут виступили грузинські діячі, на відміну від усіх вищезазначених актів, де мова йшла про хоча б якесь членство республік у СРСР. 9 березня 1990 р. Верховна Рада Грузії денонсує договір 1921 року та Союзний договір 1922 року.

Декларація про державний суверенітет України до сих пір оцінюється правознавцями по-різному. Однак не можна не визнати, що основні ідеї Декларації полягали у проголошенні України як суверенної держави. Саме у цьому історичному документі була закладена норма про державну владу Української РСР, яка визнавалася самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Передбачалось, що Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території. Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Декларація про державний суверенітет України через спеціальні норми-принципи, засади заклала принципово новий курс розвитку державності та разом з тим встановила підвалини формування нової системи права та законодавства.

Аналізуючи цю проблему у площині подальшого конституційно-правового розвитку нашої держави, треба зазначити, що в процесі становлення України як незалежної та суверенної, правової, демократичної держави важливу роль відіграв і так званий передконституційний період, коли суспільно-

правове життя України врегульовувалось Конституцією УРСР, а також іншими державними актами (зокрема, таким специфічним конституційним актом, як Конституційний договір від 8 червня 1995 року), що, власне, здійснювали такі важливі функції конституції, як установча, регулятивна, політична, економічна і т. д.

Із прийняттям Конституції України 1996 року було встановлено єдиний установчий документ нашої держави, який її урегулював питання стосовно державного суверенітету України. Встановлено також інституційну складову гарантування та забезпечення верховенства влади в Україні.

Насамперед слід вказати, що сама Конституція України, як впливає зі змісту преамбули чинної Конституції України, прийнята Верховною Радою України як Основний Закон України від імені українського народу та як вираження суверенної волі народу, виявленої у схваленні 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням Акта проголошення незалежності України.

Теоретичні розробки правової доктрини дореволюційної доби були згорнуті за радянських часів через визнання її атрибутом буржуазного права. Радянська правова наука не визнавала за цим феноменом ані значення форми права, ані чинника, що визначає зміст офіційних джерел права, характер взаємодії і співвідношення між ними. Негативне ставлення до доктрини на офіційному рівні нівелювалося реаліями юридичної практики, яка використовувала результати доктринального тлумачення у формі науково-практичних коментарів законодавства.

Виходячи з вищевикладеного постає питання: «Які саме конституційні гарантії забезпечення державного суверенітету закріплені в Основному Законі України?»

У статтях 1 і 2 Конституції закріплено юридичний статус України — суверенної і незалежної держави, суверенітет якої поширюється на всю її територію як унітарної держави.

Вказана територія в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Водночас у ст. 5 Конституції встановлено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Виключно народові належить право визначати і змінювати конституційний лад, і це право не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. З іншого боку, тут же встановлено, що ніхто не може узурпувати державну владу.

Ці засадничі положення, якими визначається юридичний статус України як суверенної унітарної держави, конкретизуються у таких конституційних нормах. Так, згідно з Конституцією України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії (ст. 69). Даний порядок підтверджений у ст. 3 Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України (ст. 73). При цьому право голосу на виборах і референдумах мають тільки громадяни України (ст. 70), які — також із числа громадян України — обирають представників до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 71).

Верховенство Основного Закону України на її території забезпечується, крім іншого, встановленням правила, згідно з яким укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України (ст. 9 Конституції).

Основним Законом держави заборонено створення на території України та функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом, а також не допускається розташування на її території іноземних військових баз (ст. 17).

У тій же ст. 17 Конституції України передбачено надзвичайно важливі конституційно-правові гарантії державного

суверенітету України, насамперед норма, згідно з якою захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки визнано за найважливіші функції держави і справою всього українського народу. Водночас у цій статті встановлено, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності й недоторканності покладаються на Збройні Сили України, а забезпечення державної безпеки і захист державного кордону – на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави.

Оборона суверенної і незалежної України передбачає цілий комплекс політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних та інших заходів. До захисту державного суверенітету України безпосередньо причетні всі гілки державної влади

Конституція України передбачає існування інституту Президента України як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина (ст. 102). При цьому до повноважень Президента України згідно з пунктом 1 ст. 106 Конституції належить забезпечення державної незалежності, національної безпеки та правонаступництва держави. Тут не вказано на форми гарантування Президентом України державного суверенітету, однак за змістом присяги глави держави він зобов'язаний боронити суверенітет і незалежність України усіма своїми справами (ст. 104).

У Конституції визначається також як найперший обов'язок Кабінету Міністрів України забезпечення державного суверенітету й економічної самостійності України (ст. 116).

У цьому ж ряду конституційно-правових гарантій слід назвати діяльність системи правоохоронних органів держави, здійснення правосуддя органами судової влади, юрисдикція

яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції), включаючи правовідносини щодо забезпечення державного суверенітету.

Крім вищезазначених, до конституційно-правових гарантій державного суверенітету слід також віднести норми ст. 37 Конституції України. Згідно з її положеннями в Україні забороняються утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, а також наявність у них воєнізованих формувань.

Важливою ланкою системи конституційно-правових гарантій державного суверенітету є діяльність Конституційного Суду України, зокрема здійснення конституційного контролю щодо внесення змін до Конституції України. Згідно з чинною Конституцією України не допускаються зміни Конституції, якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ст. 157). Відповідно до ст. 159 Конституції Конституційний Суд України повинен надати висновок щодо дотримання у конституційному законопроекті даної вимоги.

У Конституції України міститься окремий розділ XIII під назвою «Внесення змін до Конституції України» (ст. 154-159), який встановлює порядок подання до Верховної Ради України законопроектів про внесення змін і доповнень до Конституції та порядок їх розгляду.

Так, Конституція закріплює загальні правила, за якими вона не може бути змінена: якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на *ліквідацію незалежності* чи на порушення територіальної цілісності України. Тобто ті матеріальні обмеження, на основі яких Конституційний Суд

України може винести рішення щодо неконституційності змін в цілому чи окремих положень.

Вказана норма пов'язана з проблемою реалізації суверенітету у широкому сенсі та намаганнями стабілізувати Конституцію та здійснення верховної влади.

Нарешті, оскільки йдеться про гарантії юридичного статусу держави, а не про гарантії її фактичного статусу, то юридичні гарантії включені в механізм саме правового регулювання, в рамках якого визначається та реалізується вказаний статус держави як суб'єкта правовідносин.

Слабкість зовнішніх гарантій змушує придивитися до ресурсів внутрішнього суверенітету. Невтручання зовнішніх сил у внутрішні справи може не бути пов'язано зі здатністю влади реалізувати усі можливості контролю та управління на території. Але втручання може внести свій вклад в ослаблення або (як реакція) посилення внутрішнього суверенітету¹.

До юридичних гарантій державного суверенітету відносимо, по-перше, закріплені в Конституції України засадничі принципи, на яких ґрунтується суверенітет Української держави: сам принцип суверенітету держави, народного суверенітету (народовладдя), територіальної цілісності, поділу влади, верховенства права, єдиного громадянства.

По-друге, закріплені в Конституції та законах України державно-владні та правові інститути: Президент України, Верховна Рада України, Національний банк України, Кабінет Міністрів України та Конституційний Суд України.

Одним із проявів встановлення гарантій державного суверенітету є діяльність органів конституційної юрисдикції. Так, конституційний контроль як своєрідна оцінка «європейських договорів» став невід'ємною частиною процесу інтеграції на території Старого Світу. Стурбованість щодо можливості втрати або несанкціонованого обмеження державного сувере-

¹ Филиппов А. А. Суверенитет как политический выбор / А. А. Филиппов // под. ред. Н. Гараджа. – М. : Европа. 2006. – С. 194.

нітету приводить до прийняття конкретних рішень на захист цього обов'язкового атрибуту держави. У зв'язку з цим виникає, на нашу думку, формула національних конституційних та вищих судів, згідно з якою: «До тих пір, поки зміни законодавства в ЄС не загрожують основним суверенним правам, такі зміни будуть вважатися сумісними з фундаментальними конституційними принципами держав-членів, і вважаються прийнятними». Такий підхід демонструє, що майбутній розвиток інтеграції буде розглядатися як необхідний доти, доки не становитиме екзистенціональної загрози для країн-учасниць.

Доцільною є теза А. О. Селіванова, що конституційна юрисдикція залишається найбільш досконалим способом конституційного захисту інтересів держави і особи, охорони конституційного ладу, територіальної цілісності держави, забезпечення народного і державного суверенітету¹.

Для того, щоб більш детально проаналізувати поточні тенденції правових позицій органів конституційної юрисдикції з приводу суверенітету, треба звернутися до деяких рішень про конституційність змін у договорах відносно європейського об'єднання, дослідити тенденцію розвитку категорії «суверенітет» за допомогою витягів з відповідних судових постулатів, прецедентного права.

Конституційний трибунал Польщі виразно у своїй правовій позиції «черпав натхнення» у раніше винесених рішеннях Конституційної Ради Франції, Федерального Конституційного суду Німеччини та Конституційного суду Чехії, а також Конституційного суду Угорщини й Конституційного суду Австрії. Це ще раз підтверджує факт, що органи конституційної юрисдикції держав-членів ЄС «відстежують» та іноді

¹ Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принципи верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади /А. О. Селіванов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. — С. 120.

навіть, наслідують приклад міркувань своїх колег в цих делікатних питаннях.

Так, проаналізувавши деякі рішення конституційних судів з приводу співвідношення норм Конституції країни-члена ЄС та Лісабонської Угоди, можна виділити загальні тенденції у підході до цього питання.

Жоден юрисдикційний орган не надав своє конкретне визначення категорій «суверенітет» та «гарантії суверенітету». Наприклад, Чеський Суд оперує такими категоріями як «суверенітет народу», «суверенітет держав членів», «суверенітет Чеської Республіки як держави», «концепція об'єднаного суверенітету», «практичний суверенітет», що робить його справді важким для читача, щоб зрозуміти сенс суверенітету у конституційному аналізі. Єдине, що здається очевидним, що Суд відходить від традиційного поняття суверенітету для того, щоб бути в змозі «виправдати» членство в ЄС.

У своїх позиціях Конституційний Суд, як певні гарантії державного суверенітету встановлюються певні межі передачі суверенних прав. По-перше, делегування повноважень допускається лише щодо міжнародних органів, заснованих на взаємній згоді з іншими державами і з метою сприяння кооперації міжнародних норм. По-друге, встановлено, що така передача повноважень вважається припустимою тільки до тих пір, поки це не впливатиме на статус держави як незалежної.

Загальний підхід щодо принципу суверенітету застосовується й при обґрунтуванні концепції передачі суверенних прав. Стверджується, що передача компетенції на рівень ЄС не становить собою ослаблення державного суверенітету, а навпаки, може привести до його зміцнення. Передача державних повноважень до ЄС буде розглядатися допустимою лише остільки, оскільки ці повноваження здійснюються таким чином, що забезпечують збереження основ державного суверенітету.

На відміну від суддівської риторики, вчені Данило Халберстам та Кристоф Меллерс виділяють «фундаментальні області регулювання, які повинні знаходитися виключно у компетенції національної держави, а саме: кримінальне право, право війни та миру, державних витрат та оподаткування, соціального забезпечення, культури та релігії. В академічних колах цей крок піддався деякій критиці, в основному у зв'язку з відсутністю обґрунтування вибору цих нібито «традиційних областей врегулювання». На нашу думку, саме встановлення цих сфер на конституційному рівні є, тим мінімальним обсягом, який необхідний для існування суверенної держави, враховуючи специфіку європейської ідеології.

Конституційний контроль як засіб оцінки європейських договорів став невід'ємною складовою частиною інтеграційних процесів у Західній Європі. Небезпека втрати або несанкціонованого обмеження державного суверенітету стала причиною ухвалення судами низки конкретних рішень. На цій основі поступово виробився доктринальний підхід, за яким внесення змін до законодавства Євросоюзу вважається прийнятним лише за умови, що ці зміни не загрожують суверенним правам держав-членів. Загалом, розвиток європейської інтеграції вважається допустимим лише за умови, що він не містить в собі загрози для суверенітету потенційних держав-членів.

§ 2. ВІЙСЬКОВІ ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Інтереси окремої держави завжди є певною мірою однобічними і навіть егоїстичними стосовно інтересів інших суб'єктів політичної системи й міжнародного спілкування. Розбіжність цих інтересів, їхня суперечливість мають своїм наслідком те, що конкретна держава існує в конкурентному середовищі,

що за рахунок багатьох факторів (загроз) може негативним чином впливати на здатність держави незалежно здійснювати верховну владу, тобто «розмивати суверенітет». З цими обставинами зіштовхується кожна держава при здійсненні своїх функцій (як внутрішніх, так і зовнішніх). У зв'язку з викладеним закономірно, що для держави є актуальною проблема засобів, які б забезпечували її суверенітет. Іншими словами, для підтримки реальності й ефективності державного суверенітету необхідні різноманітні постійні гарантії¹. Серед них — військові гарантії.

Першим кроком у напрямі унормування вказаних гарантії у незалежній Україні було закріплення у Розділі IX Декларації про державний суверенітет України «Зовнішня і внутрішня політика», який в комплексі регулював питання, пов'язані з правом нашої держави мати власні Збройні Сили та інші військові формування, право використовувати військову силу за межами держави тільки з дозволу Верховної Ради України.

Також, в Декларації про державний суверенітет України закріплено положення про те, що наша держава урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участь у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї².

Слід також зазначити, що 19 червня 1991 року постановою Верховної Ради України була затверджена Концепція нової Конституції України³, в якій був передбачений сьомий розділ, що мав назву «Національна безпека» та складався з двох глав, а саме глави «Збройні Сили України» та «Неучасть

¹ Головки А.А. *Современные проблемы государственного суверенитета в Республике Беларусь* / А. А. Головки // *Право и политика.* — 2000. — № 1. — С. 29.

² *Декларація про державний суверенітет України: від 16.07.1990 р.* // *Відом. Верх. Ради України.* — 1990. — № 31. — Ст. 429.

³ *Конституція незалежної України: У 3 кн. / Під заг. ред. С. Головатого; Упоряд. С. Головатий, Я. Юзьков.* — К.: *Право. Укр. Правнич. Фундація, 1995.* Кн. I: *Документи, коментарі, статті.* — С. 398.

у військових блоках. Постійно нейтральний і без'ядерний статус». Як було зазначено в Концепції, вказаний розділ конкретизує Розділ IX Декларації про державний суверенітет України.

Згодом, 1 липня 1992 року був затверджений постановою Верховної Ради України Проект нової Конституції України, який містив розділ сьомий, але вже під назвою «Державна оборона і безпека». Відповідно до нього, оборона України, збройний захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладався на Збройні Сили України. Загальне керівництво Збройними Силами має здійснюватися Національними Зборами, Президентом і Радою національної оборони України (ст. 234). Також закріплювався правовий статус Національної гвардії України. Вона визнавалась державним військовим формуванням, покликаним захищати суверенітет України, її територіальну цілісність, а також життя та особисту гідність громадян, їхні конституційні права і свободи від злочинних посягань та інших антигромадських дій (ст. 237).

Безперечно вартий уваги модельний проект Конституції України, який був запропонований вченим-конституціоналістом В. В. Речицьким¹. В цьому документі в окремій главі (восьмій) закріплюється правовий статус «силових органів держави», а саме: прокуратури, Служби Безпеки, Збройних Сил, Поліції. Зокрема передбачалось, що повноваження зазначених інституцій, відповідно до проекту Конституції, повинні бути закріплені у спеціальному Законі. Й головним призначенням Служби Безпеки виступає захист національних інтересів України, протидія ворожим зазіханням на її державний суверенітет.

Нажаль, при прийнятті Конституції України 1996 року норми, запропоновані у вищезгаданих проектах, повністю

¹ Речицкий В. В. Конституционализм. Украинский опыт / В. В. Речицкий — Харьков: Фолио, 1998 — С. 160.

не були враховані, проте певна частина конструктивних пропозицій знайшла своє відображення, а саме в Розділі I «Загальні засади», який закріплює основи конституційного ладу нашої країни.

До військових гарантій державного суверенітету України слід, у першу чергу, віднести наявність у неї власних Збройних Сил.

Збройні Сили держави захищають владу народу, стоять на варті державного суверенітету, беруть участь в антитерористичній діяльності, можуть залучатися до вирішення завдань суспільства в умовах надзвичайних ситуацій. Вони не повинні використовуватися проти народу, його етнічних або соціальних верств, для припинення діяльності законно створених органів державної влади¹.

Так, у Конституції України, а саме ч.2 ст.17 закріплено, що оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України. Якщо при цьому аналізувати враховувати конституційний досвід зарубіжних країн, то треба вказати на аналогічні норми, які можна зустріти і в Конституції Хорватії (Збройні Сили Республіки Хорватія захищають її суверенітет, незалежність і територіальну цілісність (ст. 7)), в Конституції Республіки Болгарія (Збройні сили гарантують суверенітет, безпеку й незалежність країни та захищають її територіальну цілісність (ст. 9)), в Конституції Туреччини (Збройні Сили забезпечують незалежність держави, а також захищають цілісність її території та конституційний лад (ст. 12)). Конституція Албанії встановлює, що Збройні Сили забезпечують незалежність держави, а також захищають цілісність її території та конституційний лад (ст. 12). У свою чергу, Швейцарський Основний Закон містить розділ 2 під назвою «Безпека, оборона країни, цивільна оборона», який безпо-

¹ *Теория современной конституции: учебное пособие / под ред. В. Е. Чиркина, Т. Я. Хабриева. — М. : НОРМА, 2005. — С. 329.*

середньо врегульовує відносини щодо захисту суверенітету. В Конституції Австрії цим принципам присвячений також окремий розділ, який має назву «Захист, Військова служба». Доволі широкі повноваження надані Китайській Армії: «Збройні сили Китайської Народної Республіки належать народу, їхнім завданням є зміцнення оборони країни, відбиття агресії, захист Вітчизни, охорона мирної праці народу, участь у справі будівництва держави, усіма силами служіння народу» (ст. 9 Конституції КНР).

Доволі цікавою з цього приводу є Глава II Конституції Японії (при цьому треба зважати на умови прийняття Конституції), яка має назву «Відмова від війни». В ній зафіксовано: «Щиро прагнучи міжнародного миру, заснованого на справедливості й порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права націй, а також від погрози або застосування збройної сили як засобу розв'язання міжнародних суперечок. Для досягнення мети, зазначеної у попередньому абзаці, ніколи надалі не будуть створюватися сухопутні, морські й військово-повітряні сили, так само як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається». У наукових та політичних колах з приводу цієї норми точаться доволі жваві дискусії¹. Японський уряд трактує статтю 9 таким чином, що країні дозволено мати та підтримувати в стані боєготовності «мінімальні сили», необхідні для самооборони. Це більш розумна позиція, хоча, звичайно ж, залишається відкритим питання, чи може нинішня чисельність сил самооборони дійсно вважатися мінімальною². Японія фактично володіє доволі потужною армією, яка здатна захистити її суверенність у разі нападу на неї.

Збройні формування (армія, внутрішні війська і т.п.) —

¹ *Правова система України: історія, стан та перспективи: Т.2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення/ за заг. ред. Ю. П. Битяка. — 2012. — С. 567.*

² *Хасебе Я. Конституционные заимствования политической теории / Я. Хасебе // Сравнительное конституционное обозрение. — 2008. — № 4 (53). — С. 93.*

це об'єкти не тільки відомчого управління, але перш за все, й головним чином загальнодержавного відання та керівництва. Загальнодержавне керівництво такими збройними формуваннями — один з істотних критеріїв наявності державно-правового ладу та *суверенітету держави*, її здатності вести контрольовану, самостійну і незалежну внутрішню та зовнішню політику. Тому саме вищі державні органи (глава держави, уряд, парламент) у всіх державах наділені верховними (суверенними) державно-владними повноваженнями в області організації та керівництві збройними силами.

Тому важливою ознакою державної влади в Україні є її єдність, яка виражається у наявності цілісної, єдиної системи органів, які у своїй сукупності становлять вищу державну владу (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, прокуратура)¹.

Серед них (якщо вести мову саме про гарантії суверенітету) провідне місце посідає Президент України. Це пов'язано з тим, що він відповідно до ч. 2 ст. 102 Конституції України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, а за ст. 106 Основного Закону він є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України, призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави, присвоює вищі військові звання тощо. У разі виникнення загрози безпосередньо на території держави приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України.

¹ *Годька Ю. Н. Основи конституційного строя України / Ю. Н. Годька — Х. : Факт, 1999 — С. 78.*

«Прийняття стратегії національної безпеки та військової доктрини, розгляд концепції реформування НД сьогодні мають надзвичайно важливе значення, оскільки вони є базовими для розробки пакету програмних документів, які будуть визначати політику національної безпеки України у мінливому світі», — підкреслив президент. Він також зазначив, що прийняття таких документів «стане потужним сигналом незмінності стратегічного курсу України на євроінтеграцію»¹.

Слід вказати на два укази Президента: «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України»² від 8 червня 2012 року та «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»³ від 8 червня 2012 року. Воєнна доктрина України (далі — Воєнна доктрина) — це система керівних поглядів на причини виникнення, сутність і характер сучасних воєнних конфліктів, принципи і шляхи запобігання їм, підготовку держави до можливого воєнного конфлікту, а також на застосування воєнної сили для захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, інших життєво важливих національних інтересів.

Нагальними завданнями політики національної безпеки є захист таких життєво важливих національних інтересів України: захист державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону.

Однак враховуючи сучасні реалії, Верховна Рада України рекомендувала виконуючому обов'язки Президента України скасувати Концепцію реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року та Державну комплексну

¹ Президент озвучив внутрішні загрози національній безпеці України [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://news.dt.ua/POLITICS/yanukovich_ozvuchiv_outrishni_zagrozi_natsionalniy_bezpeki_ukrayini-100818.html — Заголовок з екрану.

² Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України» від 8 червня 2012 року // Офіційний Вісник Президента України, 19.06.2012 р. — № 20. — № 390/2012.

³ Указ Президента України «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» від 8 червня 2012 року // Офіційний Вісник Президента України, 19.06.2012 р. — № 20. — № 389/2012.

програму реформування і розвитку Збройних Сил України на період до 2017 року, а також організувати підготовку і прийняття нових документів з урахуванням реальних та потенційних загроз і викликів національній безпеці України¹.

Правовий статус, порядок формування та діяльності, структуру та державно-владні повноваження зазначених вищих органів державної влади чітко визначено у відповідних розділах Конституції України, у тому числі щодо керування військовою організацією держави. Крім того, велике значення у цьому контексті має діяльність Ради національної безпеки і оборони України, яка згідно зі ст. 107 Конституції України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України та координує і контролює діяльність виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони України. Ю. Г. Барабаш вважає за доцільне звернути увагу на те, що подібні РНБО інституції вперше з'явилися як центри вироблення рекомендацій для глави держави. Так, відповідно до Закону США про національну безпеку від 26 липня 1947 року, одним із ключових завдань новостворюваної Ради безпеки визнавалось «надання рекомендацій президенту з питань узгодження зовнішньої та військової політики щоб військові та інші урядові структури могли здійснювати більш ефективне співробітництво»².

На думку М. В. Баглая, в Конституції Російської Федерації широко сформульовані функції Президента РФ з охорони суверенітету Росії, її незалежності та державної цілісності. Зазначається, що Президент повинен діяти в межах своїх повноважень, встановлених Конституцією, але в цьому випадку не виключаються дискреційні повноваження, без яких цілі загальної функції не можуть бути досягнуті. Так, тільки

¹ *Постанова Верховної Ради України «Про додаткові заходи зміцнення обороноздатності та безпеки держави» від 6 травня 2014 року.* – № 1238-VII.

² *Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія / Ю. Г. Барабаш. – Х. : Право, 2008. – С. 147.*

сам Президент на власний розсуд повинен визначити порушення або загрозу порушення суверенітету, незалежності та державної цілісності та вжити відповідні дії, які можуть бути поетапними, якщо, звісно, не мається на увазі раптовий ядерний удар чи інші грубі форми зовнішньої агресії, коли потрібні рішучі дії, враховуючи й застосування сили¹.

Напевно, подібною логікою керувався Конституційний Суд України при винесенні рішення, в якому зазначається можливість використання прихованих (дискреційних) повноважень Президента України у сфері національної безпеки: «Президент України, реалізуючи конституційні повноваження щодо керівництва у сферах національної безпеки і оборони держави, повинен вживати заходів для підвищення бойової та мобілізаційної готовності, боєздатності Збройних Сил України, інших військових формувань і підготовки їх до оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, у тому числі через безпосередню участь і здійснення контролю за проведенням навчань і тренувань», про які йдеться в абзаці четвертому статті 2 Указу (516/2008). Зважаючи на це, Конституційний Суд України дійшов висновку, що встановлене в Указі (516/2008) погодження з Президентом України як Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України планів і строків проведення навчань і тренувань перебуває у межах його повноважень, а отже, відповідає Конституції України².

Доречно зазначити, що вперше орган конституційної юрисдикції наділив гаранта державного суверенітету цими правами.

¹ Баглай М. В. *Президенты Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки. Роль выборов, полномочия: монография* / М. В. Баглай. – М.: НОРМА : ИНФРА.-М., 2012. – С. 23.

² Рішення Конституційного суду України у справі «Про деякі питання здійснення керівництва у сферах національної безпеки і оборони» від 25 лютого 2009 року N 5-рп/200. // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2009. – № 3. – С. 45.

Треба нагадати, що в своєму Указі¹ Президент установив, що: «матеріали щодо погодження кандидатур на посади першого заступника, заступника Міністра оборони України подаються Президентові України Міністром оборони України до внесення Кабінетові Міністрів України подань про призначення відповідних осіб на зазначені посади; Служба безпеки України, а також Міністерство оборони України, інші центральні органи виконавчої влади, що здійснюють керівництвом військовими формуваннями, в разі потреби подають до 1 травня Президентові України пропозиції щодо змін загальної структури, чисельності відповідно Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших військових формувань на наступний календарний рік; плани і строки проведення навчань, тренувань із залученням з'єднань, військових частин Збройних Сил України, інших військових формувань» (крім навчань, тренувань, що проводяться за участю підрозділів збройних сил інших держав) погоджуються з Президентом України.

Верховна Рада України згідно з п. 22 ст. 85 Конституції України затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України, а відповідно до п. 23 цієї самої статті вона схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави тощо. У разі виникнення загрози ззовні: оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України.

¹ Указ Президента України «Про деякі питання здійснення керівництва у сферах національної безпеки і оборони» від 4 червня 2008 року // Офіційний Вісник Президента України, 19.06. 2008. — Ст. 11.

Також до повноважень Верховної Ради України належить прийняття законів, виключно якими визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод, основні обов'язки громадянина, основи національної безпеки, організації Збройних Сил України, порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав, військові звання тощо.

Ключові рішення з питання державного захисту ззовні приймають дві державні інституції: Президент України та Верховна Рада України.

Велике значення у цьому аспекті має й діяльність Кабінету Міністрів України, який є вищим органом у системі органів виконавчої влади та зобов'язаний забезпечувати державний суверенітет, здійснювати заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України та ін. Кабінет Міністрів України здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю (пункт 7 статті 116 Конституції України).

Що стосується захисту державного суверенітету, то слід зазначити, що відповідно до ст. 17 Конституції України захист суверенітету та територіальної цілісності України, забезпечення її економічної й інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою усього Українського народу. Відповідно до цього у ст. 7 Закону України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 р. наголошується, що на сучасному етапі однією з основних загроз у сфері державної безпеки є загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний та оборонний потенціал України, права та свободи громадян.

Справді, зовнішні загрози державній безпеці нині виходять швидше не від інших держав, а від різних злочинних організацій. Наприклад, такими загрозами можуть бути: міжнародний

і сепаратистський тероризм, незаконні військові формування, нелегальні торговці зброєю тощо. До цього списку можна додати і транснаціональні корпорації, якщо мати на увазі «конспіративний» елемент їх діяльності. За таких умов доцільно переглянути саме поняття «державна безпека». Наголос необхідно ставити на безпеці не тільки держави, але й її громадян.

Ключова роль у цій системі належить Службі безпеки України (далі – СБУ), яка забезпечує цей захист. Правову основу діяльності СБУ становлять Конституція України, Закон «Про Службу безпеки України», інші акти законодавства, а також відповідні міжнародні правові акти, визнані Україною. Служба безпеки підпорядкована Президенту і підконтрольна Верховній Раді. На Службу безпеки покладається (у межах визначеної законодавством компетенції) захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці.

На сучасному етапі розвитку глобалізаційної політики у світі на перший план виходить питання міжнародної системи безпеки. У цій площині привертає до себе увагу питання щодо розташування іноземних військових баз на території України. Так, Конституція України містить норму, відповідно до якої на території України не допускається розташування іноземних військових баз (ч. 7 ст. 17). Але Перехідними положеннями Основного Закону закріплено, що використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України. Саме

посилання на цей припис був правовою основою для підписання 21 квітня 2010 року Президентами України та Російської Федерації «Угоди між Україною і Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України».

Так, наприклад, Чорноморський Флот має залишити Крим у 2047 р. Таку думку поділяють більшість (66,1%) опитаних експертів, водночас, наголошуючи на чіткому дотриманні відповідних двосторонніх угод. Кожен шостий експерт підтримує компромісну формулу — перетворення до 2047 р. бази ЧФ у Криму на міжнародний (антитерористичний) центр під егідою ООН. Лише 1,8% опитаних налаштовані радикально, наголошуючи на достроковому виведенні флоту з території України¹.

Можливо, і цей факт побічно впливав на прийняття спочатку Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 р. N 1702-6/14 (газета «Крымские известия», 2014 рік, 7 березня), яку Конституційний Суд України визнав неконституційною, вказавши, що вона втрачає чинність з дня ухвалення рішення.² А потім Верховна Рада Автономної Республіки Крим Постановою «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 11 березня 2014 року № 1727-6/14 затвердила Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, яку, доречі Конституційний Суд України теж визнав неконституційною.³

¹ *Зовнішньополітична сфера в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. — 2010. — №2. — С. 38.*

² *Рішення Конституційного Суду України від 14.03.2014 р. (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим). № 2-рп/2014.*

³ *Рішення Конституційного Суду України від 20.03.2014 (у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя»). № 3-рп/2014.*

Що потім призвело до того, що Верховна Рада Автономної Республіки Крим 6 березня, на позачерговому пленарному засіданні прийняла рішення про вхід до складу Російської Федерації як суб'єкта Російської Федерації. «У пояснювальній записці до постанови, зокрема, зазначається, що події, що відбулися в лютому 2014 року в м. Києві, різко загострили суспільно-політичну ситуацію в Україні. Націоналістичні сили, які захопили в результаті антиконституційного перевороту владу в Україні, грубо порушують Конституцію і закони України, невід'ємні права і свободи громадян, включаючи право на життя, свободу думки і слова, право говорити рідною мовою»¹

На нашу думку, доцільність подальшої пролонгації договору з РФ чи відсутність такої після закінчення вказаного у договорі терміну буде залежати виключно від політичного курсу нашої держави, вектор якого залежатиме від органів державної влади, сформованих народом України.

Питання щодо розміщення іноземних військових баз на території зарубіжних країн вирішується досить різноманітно на конституційному рівні.

Можна вказати, що категорично «заборонний характер» містять положення Конституції Мальти, що ніяка іноземна військова база не буде розміщена на мальтійській території (ст. 3). Австрія бере участь в спільній зовнішній політиці та політиці по забезпеченню безпеки (ст. 23 Конституції Австрії), при цьому Федеральний конституційний закон (прийнятий у 1955р.), декларує, що Австрія ніколи в майбутньому не вступить ні в які військові союзи та не допустить створення на своїй території військових баз іноземних держав.

¹ Кримський Парламент Прийняв рішення про входження до складу РФ. [Електронний ресурс] Режим доступу : http://ipress.ua/news/krymskyj_parlament_pryunyav_rishennya_pro_vhodzhennya_krymu_do_skladu_rosii_52514.html – Заголовок з екрана.

Треба зауважити, що російські військові бази та/або миротворчі сили розміщені практично в усіх пострадянських країнах, крім Туркменістану, Узбекистану та країн Балтії¹.

На території Литовської Республіки не можуть знаходитися зброя масового ураження та військові бази іноземних держав (ст. 137 Конституції Литовської Республіки). Слід звернути увагу на рішення Конституційного Суду Литви за поданням представників опозиційної партії. Одним із питань було тлумачення статті 137 Конституції, яку, на їх думку, не слід розглядати як абсолютну заборону, тобто як заборону створення військових баз держав (у тому числі членів НАТО), яка пов'язана з метою спільної оборони та забезпечення спільної безпеки. В контексті конституційної справи цьому питанні потрібно відзначити, що стаття 137 Конституції вказує, що не може бути жодних іноземних військових баз на території Литовської Республіки, зокрема, це означає, що на території Литовської Республіки не може бути жодних військових баз, які знаходяться у власності та під контролем іноземних держав. Така заборона не означає, що на території Литовської Республіки не може бути будь-яких військових баз, з урахуванням підписання міжнародних договорів Литовською Республікою, зокрема договору про колективну оборону, ратифікованого Сеймом, що будуть знаходитися під контролем Литовської Республіки спільно (разом) з державами-союзниками.

У контексті конституційного правосуддя зазначається, що у разі виникнення питання про потребу розташування військових баз у статті 3 Конституційного Закону «Про неприєднання Литовської Республіки до пострадянських Союзів» є встановлене коло випадків та перелік суб'єктів військових баз, які не можуть бути розташовані, до їх числа належать:

¹ *Сунгуровський М. В. Дефіцит безпеки: чинники, тенденції, роль експертного середовища в подоланні / М. В. Сунгуровський // Національна безпека і оборона. — 2009. — №2. — С. 27.*

Росія та країни Співдружності Незалежних Держав, саме при розташуванні на території Литовської Республіки¹.

Ще раз підкреслюючи, що ст.137 Основного Закону Литви говорить, що в республіці «не можуть перебувати військові бази іноземних держав». На думку парламентаріїв, до цієї фрази варто додати: «за винятком військових баз Організації Північноатлантичного договору / НАТО».

Зміну Конституції, за інформацією джерела, підтримують 39 депутатів, що представляють різні партії, у тому числі правлячу Соціал-демократичну партію Литви.

Як наголошується у пояснювальній записці до законопроекту, останні події в Грузії «показали, що загроза для країн, що межують із Росією, залишається реальною»².

Але якщо литовські парламентарі в змозі внести зміни до Конституції, саме до статті 137 (відповідно до Конституції, зміни в Основний Закон повинні вноситися двома читаннями. При цьому між слуханнями має пройти не менш як три місяці, на кожному читанні законопроект повинні підтримати як мінімум дві третини від загального числа депутатів), то українським парламентарям необхідно звернутися до думки народу (ст. 17 Конституції України знаходиться у розділі першому, зміна якого передбачає проведення всеукраїнського референдуму).

Вимога щодо відповідного «дозвільного характеру» закону закріплена в Конституції Бельгії, де іноземні війська не можуть бути допущені на службу держави, займати або перетинати її територію інакше як у силу Закону (ст. 185). Іноземні військові підрозділи не можуть бути розміщені на албанській території чи проходити через неї без прийняття відповідного закону, схваленого більшістю всіх членів Кувенда (ст. 132

¹ *RULING CONSTITUTIONAL COURT OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA-ON THE COMPLIANCE OF PARAGRAPHS (WORDING OF 12 MAY 2005), of 15 March 2011* – Заголовок з екрана.

² *Литовські депутати запропонували розмістити у державі бази НАТО [Електронний ресурс] : <http://uebr.sko.kz/rus>. – Заголовок з екрана.*

Конституції Албанії). Право дозволити іноземним Збройним Силам розміщуватися в Туреччині, належить Великим Національним Зборам Туреччини (ст. 92 Конституції Туреччини). Для прийняття рішення про перебування іноземних військ на території Чеської Республіки необхідна згода більше половини від загального числа депутатів і більше половини сенаторів (п.3 ст. 39 Конституції Чеської Республіки).

Цікавим фактом є наявність на території Ісландії військово-повітряної бази у місті Кефлавіке. Вона була створена у зв'язку з підписанням у 1951 році американсько-ісландської угоди, згідно з якою США взяли на себе зобов'язання з оборони Ісландії від імені НАТО (власне Ісландія власних збройних сил не має, окрім 120 службовців берегової охорони)¹.

В радянській науковій літературі поширеною була точка зору, відповідно до якої створення та розміщення військових баз тягнуть за собою відмову від значного комплексу суверенних прав. Військові бази НАТО порушують суверенітет держави-орендодавця, оскільки право на втручання в життя цих країн, поряд з США, отримують в певних випадках й інші держави².

Деякі автори вважають, що Україні слід зосередитися на поглибленні співробітництва з НАТО, уникаючи форсування процесу вступу та водночас — здійснюючи відповідну інформаційну кампанію. Експерти, загалом підтримуючи ідею приєднання країни до НАТО, усвідомлюють, що вступ до цієї організації не напорядку денному відносин Україна-НАТО через очевидну неготовність обох сторін³.

На думку переважної більшості (75,2%) експертів, вступ до НАТО відповідає національним інтересам України. 43,1% опитаних з цим згодні однозначно і ще 32,1% — скоріше згод-

¹ *Северная Европа. Регион нового развития / под. ред. Ю. С. Дерябина, Н. М. Антошиной. — М. : Весь мир, 2008. — С. 414.*

² *Лазарев М. И. Военные базы США — нарушение Устава ООН / М. И. Лазарев // Советский ежегодник международного права. 1958.— С. 192.*

³ *Зовнішньополітична сфера в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. — 2010. — № 2. — С. 32.*

ні. Позиції фахівців-міжнародників стосовно цього питання суттєво відрізняються від негативного ставлення громадян до вступу України до НАТО. Розбіжності пояснюються, зокрема, тим, що експерти мають більш чітке, повніше професійне знання позитивних і негативних факторів приєднання до Альянсу. Водночас, як свідчать результати загальнонаціональних опитувань, громадяни оцінюють рівень власної поінформованості про НАТО переважно як низький¹.

Одним із факторів вступу у НАТО для країн-учасниць є питання військової служби, яке є одним із головних у встановленні захисту державного суверенітету. Так, наприклад, після того як Литовська Республіка стала членом Організації Північноатлантичного договору (НАТО), її геополітична ситуація в області безпеки по суті змінилася. Членство країни в НАТО і її захист на основі принципу колективної оборони забезпечує захист конституційних цінностей краще. У зв'язку із зміною ситуації безпеки і завдання збройних сил якісно відрізняються, так у більшості країн НАТО від обов'язкової військової служби одразу відмовилися або є плани відмовитися від неї. З 28 держав-членів НАТО лише дев'ять держав (Данія, Норвегія, Греція, Болгарія, Польща, Естонія, Хорватія, Албанія та Литва) все ще мають обов'язкову військову службу².

Особливою конституційно-правовою гарантією державного суверенітету вищезазначеного юридичного статусу України є покладення на громадян України обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 65 Конституції). Як зазначає Л. І. Летнянчин, конституційний

¹ Чи відповідає інтересам України вступ до НАТО (опитування). Режим доступу : <http://www.unian.ua/society/334065-chi-vidpovidaє-interesam-ukrajini-vstup-do-nato-opituvannya.html> – Заголовок з екрана.

² RULINGCONSTITUTIONALCOURTOFTHEREPUBLICOFLITHUANIAONTHECOMPLIANCE OF THE PROVISIONS OF THE FIFTH, SIXTH AND EIGHTH PARAGRAPHS OF THE SEIMAS OF THE REPUBLIC OF LITHUANIA RESOLUTION “ON THE PRINCIPLES OF ORGANISATION OF THE LITHUANIAN ARMED FORCES” OF 13 MARCH 2008.– Заголовок з екрана.

обов'язок громадян України із захисту Вітчизни, територіальної цілісності і незалежності України, однією з форм реалізації якого є військова служба, безпосередньо спрямований на виконання «найважливішої функції держави» із захисту суверенітету і територіальної цілісності України¹.

Членство в НАТО не тільки забезпечує додаткові гарантії безпеки, але також має на увазі необхідність дотримання міжнародних зобов'язань.

Європа представляється багатом старіючим суспільством, що відчуває нестачу політичної волі. Однак це не так, ЄС — це лабораторія із створення нової ідеології державності, що полягає у відмові від оцінки могутності держав-націй виходячи з їх військового потенціалу, що в минулому становила основу незалежності та безпеки не тільки окремих держав, а й європейського панування, і світового лідерства².

Так, важливим кроком на шляху становлення «нової ідеології» у військовій сфері стало рішення Конституційного суду ФРН від 12 липня 1994 р., згідно з яким Основний Закон держави заперечував участь частин бундесвера в іноземних операціях³. У 2007 та 2008 роках орган конституційної юрисдикції виклав свою правову позицію стосовно участі в військових конфліктах в Афганістані⁴ та Іраку⁵.

¹ Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: монографія / Л. І. Летнянчин. — Х. : СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. — С. 87.

² Леви Л. Упадок политики силы и необходимость новой архитектуры международных организаций // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН, ИНИОН. Центр социал. науч. информ. исслед. Отд. правоведения. — М., 2011. — № 2. — С. 176.

³ Рішення Конституційного суду ФРН GER-1994-2-021 [Електронний ресурс] <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm> — Заголовок з екрана.

⁴ Рішення Конституційного суду ФРН GER-2007-2-013 [Електронний ресурс] <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm> — Заголовок з екрана.

⁵ Рішення Конституційного суду ФРН GER-2008-3-011 [Електронний ресурс] <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm> — Заголовок з екрана.

Цікавою видається теза Джима Шігена з його книги «Куди пішли всі солдати?», що досвід Другої світової війни привів до того, що громадянське суспільство Європи після 1945-го стало переважно мирним, навіть пацифістським, і тому тепер не витрачає сил на міліарні втручання. Ціною цього стало те, що Європа перестала бути силовим гравцем.

Ж. Коломер розглядає досвід та досягнення «силового» напрямку у вивченні процесу формування держав. Вважає, що значення військових машин традиційних держав зменшується, а основне навантаження покладається на військові союзи. Військові держави (war-makingstates) мають вже, як здається, історичний характер. Концентрація військової сили небагатьох «імперій» веде до того, що решта світу демілітаризується. За цих умов перед малими автономними чи незалежними націями відкриваються нові можливості. Вони забезпечують своє благополуччя перш за все за рахунок економії військових витрат¹.

«Якщо метою силових заходів був захист прав людини, то чому необхідно було руйнувати інфраструктуру, здійснювати масове бомбардування?» — задається питанням Я. Броунлі². Другий випадок маніпулювання фактами — твердження про те, що Ірак володіє зброєю масового ураження. Після вторгнення в цю країну США та союзників виявилось, що зброї масового ураження в Іраку немає.

Питання, пов'язані з внутрішнім конституційним устроєм держави, вже не є «забороненою зоною» для міжнародного права, і, за винятком випадків силового втручання, заходи, що вживаються іноземними акторами в підтримку демократії,

¹ Коломер Ж. М. *Великие империи, малые нации: неясное будущее суверенного государства* / Ж. М. Коломер // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право.* — М.: ИНИОН РАН, 2011. — №1. — С. 15.

² Броунли Я. *Политика прав человека во взаимосвязи с господством права* / Я. Броунли // *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч. информ. исслед. Отд. Правоведения.* — М., 2011. — № 3. — С. 184.

в значній мірі перестали розглядатися міжнародним співтовариством як незаконне втручання у внутрішні справи держави¹.

Функція забезпечення безпеки, яка з часів Томаса Гоббса вважалася головною функцією корпорації, відомої під назвою «держава», й на сучасному етапі розвитку залишається актуальною.

Інші сумніви виступають на перший план, сумніви про те, яке значення можуть набути в майбутньому європейські держави і яке значення будуть мати їх збройні сили, наявність яких випливає із суверенного статусу цих держав і закріплена в їх конституціях?² Чи не стануть звичні державні утворення зайвими в умовах, коли права людини є загальним для всіх політичних сил орієнтиром, і чи не слід після припинення всякого роду військової конфронтації скасувати за непотрібністю і всі збройні сили?

Події, які призвели до окупації території України, були підставою прийняття ряду законів України, які передували подальшій загрозі: зокрема, Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян на тимчасово окупованій території України», в якому зазначається, що Україна згідно з Конституцією України суверенною і незалежною державою. Суверенітет України поширюється на всю її територію, яка в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою. перебування на території України підрозділів збройних сил інших держав з порушенням процедури, визначеної Конституцією та законами України, Гаазькими конвенціями 1907 року, IV

¹ Д'аспремон Ж. Недемократическое государство в международном праве. Критическое исследование позитивного международного права и современной практики / Ж. Д'аспремон // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М., 2011. — № 2. — С. 170.

² Баумгартнер Х. М. Свобода и человеческое достоинство как цели государства / Ханс Михаель Баумгартнер // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изensee Й. и др. / пер. с нем. Д. Мироновой, С. Погорельской. — М.: Современный тетради, 2005. — С. 15.

Женевською конвенцією 1949 року, а також всупереч Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 року, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією 1997 року та іншим міжнародно-правовим актам є окупацією частини території суверенної держави Україна та міжнародним протиправним діянням з усіма наслідками, передбаченими міжнародним правом. Також Закону України «Про затвердження Указу Президента України «Про часткову мобілізацію».

Необхідно зазначити, що більше половини населення України, а саме 58%, довіряє українській армії. Такі дані соціологічного дослідження оприлюднив заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова, кандидат соціологічних наук Михайло Міщенко під час прес-конференції, передає Укрінформ.

«Ми спостерігаємо зростання рівня довіри до армії. Якщо в середині 2013 року він був 49%, то зараз — .. 58%. Це пов'язано з тим, що армія — це той соціальний інститут, на який значна частина нашого суспільства покладає надії щодо захисту від зовнішньої загрози», — зазначив Міщенко.¹

Цей факт може бути підтверджений й тим, що українці вже зібрали понад 120 мільйонів гривень² на підтримку Збройних Сил України.

З огляду на європейську тенденцію «розмивання» суверенних прав держав, помітно знизилась роль військової складової гарантій їх суверенітету. Тобто функція збройного захисту державного суверенітету поступово перекладається на вій-

¹ *Исследование: в Украине повысился уровень доверия к правительству и армии. Режим доступу : <http://news.meta.ua/archive/26.03.14/cluster:35433147-Issledovanie:-v-Ukraine-povyisl-sia-uroven-doveriia-k-pravitelstou-i-armii/>-Заголовок з екрана.*

² *Народная армия, которая возрождается и укрепляется с помощью простых украинцев. Режим доступу : <http://kp.ua/life/453566-v-ukrayne-postupily-u-prodazhu-voennye-sertyfikaty>-Заголовок з екрана.*

ськові блоки (союзи), які виступають не лише гарантами порядку і миру, але й здатні набагато краще використовувати військові ресурси.

Але, враховуючи позаблоковий статус України, — держава потребує широкомасштабної військової реформи, яка приведе до появи дійсно професіональних та здатних стати на захист Вітчизни Збройних Сил України.

Забезпечення *національної* безпеки України полягає у захисті державного суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності її кордонів та у політичній незалежності. Що ж стосується загроз *державній* безпеці України, то вони походять нині не стільки від іноземних держав, скільки від міжнародних та внутрішніх злочинних угруповань. Особливу небезпеку тут становлять, на нашу думку, міжнародний та внутрішній (сепаратистський) тероризм, незаконні військові формування, нелегальна торгівля зброєю тощо.

§ 3 КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНИХ ГАРАНТІЙ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ

Серед гарантій державного суверенітету виділяють й економічну складову, яка характеризується наявністю у державі власної економічної, фінансової та бюджетної систем.

Ю.М. Тодика відзначає, що «питання економічного устрою є одними із найголовніших у предметі конституційного регулювання, оскільки економіка, будучи базисом суспільства, відзначає тенденцію розвитку його політичних та інших інститутів»¹.

Звертаємо увагу на дефініцію А. В. Щавцова: правові

¹ Тодика Ю.Н. *Основи конституційного строя Украины* / Ю. Н. Тодика. — Х.: Факт, 1999. — С. 132.

гарантії державного суверенітету в економічній сфері — це умови, наявність яких дозволяє державі проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику¹.

Суверенітет держави як іманентно властива йому якість поширюється і на економічну сферу. Світовий досвід свідчить, що максимальне здійснення державою свого суверенітету, своїх суверенних прав в економічній сфері реально можливо лише при активному використанні міжнародних економічних зв'язків в інтересах національного господарства. І така співпраця жодною мірою не означає обмеження суверенних прав держави².

Основні гарантії державного суверенітету в економічній сфері: право визначати правовий режим майна, яке знаходиться на території держави, наявність фінансової та державно-кредитної системи, власної грошової системи, Національного Банку, власної податкової та митної служби³.

На сучасному етапі становлення української держави актуальним залишається питання гарантування суверенітету. Виникає потреба розгляду конституційно-правових засад економічних гарантій, у зв'язку з орієнтиром на модель ринкової економіки.

Під економічними гарантіями державного суверенітету розуміємо економічні чинники, які безпосередньо сприяють реалізації верховенства державної влади.

А. Сміт стверджував, що власність породила нерівність, а необхідність зберігати багатство, в свою чергу, породила уряд. «Поки немає власності, не може бути уряду, оскільки

¹ Шавцова А. В. Конституционно-правовая основа финансово-экономической системы как гарантия государственного суверенитета Республики Беларусь / А. В. Шавцов // Право и демократия., 2004. — № 15 — С. 148.

² Международное публичное право : учебник / под ред. Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекяшева, К. А. Бекяшева, В. В. Устинова [и др.]. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2009. — С. 271.

³ Шавцова А. В. Конституционно-правовая основа финансово-экономической системы как гарантия государственного суверенитета Республики Беларусь / А. В. Шавцов // Право и демократия., 2004. — №15 — С. 139.

справжня мета уряду — забезпечити збереження багатства і захистити багатого від бідного»¹.

Напевно, беззаперечною є теза, яку зазначив у своїй відомій монографії «Суверенітет» Й. Д. Левін: «Власність є основою суверенітету». Державний суверенітет спирається на власність як на свою реальну та матеріальну базу, на ту чи іншу систему власності, яка являється джерелом його могутності та необхідною основою політичної влади. Таким чином, при аналізі суверенітету необхідно мати на увазі його економічну основу (систему власності), політичну сутність чи зміст та юридичну форму².

«Власність — це головний економічний фактор свободи», — зазначав В. В. Речицький по відношенню до індивідуальної свободи людини³. Вважаємо, що ця теза доцільна й по відношенню до держави, у межах питання про гарантування суверенітету в економічному аспекті.

Цікавою є теза Пастухової Н. Б., «Без території, простору, землі, води, повітря, надр, які підпорядковані верховній владі, не може бути самої держави, саме вони утворюють матеріальний зміст суверенітету»⁴.

У змісті Декларації про державний суверенітет та Законі УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» економічна самостійність країни визнана необхідною умовою державного суверенітету і тісно пов'язана з належністю ключових об'єктів права власності народу України. Так, ст. 4 названого закону фіксує, що основу економічної самостійності Української РСР утворює власність народу на національне багатство».

¹ Валадес Д. *Контроль над властью* / Д. Валадес; пер. с испанского А. Автономова, В. Гайдамака. — М.: Идея-Пресс, 2006 — С. 123.

² Левин И. Д. *Суверенитет* / И. Д. Левин. — СПб.: Юридический центр Пресс, 2003. — С. 44.

³ Речицкий В. В. *Политический предмет конституции* / В. В. Речицкий. — К.: ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2012 р. — С. 340.

⁴ Пастухова Н.Б. *Государственный суверенитет как основа российской государственности* / Н. Б. Пастухова // *Конституционное развитие России и Украины. Вып. 1: Сб. науч. тр.* — Харьков: Право, 2011. — С. 22.

Якщо вказувати на першопочаткового власника землі, то цим суб'єктом виступає нація. На певному етапі свого розвитку, реалізуючи право національного суверенітету, здобуває власну державу. Існування держави пов'язано із запровадженням низки державно-правових інститутів, у тому числі й громадянства, якого набувають представники різних етнічних груп, що населяють територію вказаної держави і формують народ у громадянському розумінні цього поняття. У такому випадку земля як власність нації трансформується в об'єкт власності народу (в його громадянському розумінні).

Водночас вона стає просторовою основою юрисдикції держави, а отже, — державною територією. Таким чином, земля, що є невід'ємним атрибутом суверенітету, згодом стає гарантією народного та просторовою основою державного суверенітету, — підсумовує О. Бориславська¹.

Слушною видається позиція Ю. Г. Барабаша, що процес виникнення демократичного суверенного народу не відбувається одномоментно, при здобутті власної державності. Це складний шлях оволодіння необхідними знаннями та періодичного захисту ключових цінностей².

В.В. Речицький вказує, що в Україні важко залучити населення до по-справжньому продуктивної демократії, не визнавши перш повномасштабної власності на землю. Людина, якій не дозволяється вільно продавати/купувати землю або купувати зброю, не є повноцінним суб'єктом демократії³.

¹ Бориславська О. М. *Власність українського народу на землю як елемент конституційно-правового механізму забезпечення суверенітету України* / О. М. Бориславська, І. Заяць, С. Різнюк // *Вісник Львів. Ун-ту.* — 2011. — Вип. 53. — С. 104.

² Барабаш Ю. Г. *Установча влада українського народу як конституційний феномен* / Ю. Г. Барабаш // *Право України. Юридичний журнал.* — 2009. — № 11. — С. 73-80.

³ Речицький В. В. *Прості цінності конституціоналізму [Електронний ресурс]* / В. В. Речицький // *Права человека в Украине : информ. портал Харк. правозащит. группы.* — Режим доступу : <http://khp.org/ru/index.php?id=1317622749>. — Заголовок з екрана.

Важливим засобом забезпечення суверенітету України є створення конституційно-правових механізмів гарантування, реалізації та захисту прав народу як власника таких об'єктів. Натомість досить часто, на жаль, конституційну норму про власність Українського народу розглядають як декларацію, не можливу для реалізації, а отже — як правову фікцію.

Якщо здійснити історичний екскурс, то при проголошенні незалежності України у Декларації про державний суверенітет було закріплено положення, що: «Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян». Тим самим підтверджуючи життєво необхідні потреби в наявності «конкретних благ» у власності, які безпосередньо впливають на економічну сферу розвитку держави.

При прийнятті Конституції України були враховані зазначені норми. Вони отримали своє закріплення у статтях 13 та 14, зазнавши деяких трансформацій. У статті 13 зазначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону (ст. 14 КУ).

Положення ст. 14 Конституції України конкретизують закладені у попередній ст. 13 Основного Закону України підвалини використання природних ресурсів щодо такого їх визначального компоненту, як землі, земельні ресурси.

Взагалі, у ст.13 Конституції України зафіксовано вичерпний перелік спеціальних об'єктів, що перебувають у власності народу, а саме: 1) земля; 2) надра; 3) атмосферне повітря; 4) водні та інші природні ресурси; 5) природні ресурси континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони.

Особлива охорона держави має засвідчувати наявність у державі належного механізму правового регулювання і захисту на регулятивному й охоронному рівнях, здатного забезпечити режим використання земель особливого об'єкта національного багатства, як під кутом зору внутрішніх можливих посягань, так і зовнішнього втручання, що пов'язано з територіальною цілісністю та суверенітетом України¹.

Виникають питання про можливість передачі національного багатства Українського народу, зокрема, якими є межі такої передачі? Та яким є коло суб'єктів щодо приватизації вказаних об'єктів?

Перспектива приватизації землі у 1992 році сприймалася цілком позитивно: у 1992 році передачу у приватну власність землі підтримували 63,5% українців, натомість, не підтримували — лише 14%. Ставлення до приватної власності на землю погіршувалося з року в рік, і у 2010 році вже 51% українців

¹ *Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії / В. І. Андрейцев. — К. : Знання, 2005. — С. 120.*

виявляли неприхильність до приватизації землі і лише 24% — ставилися до цього позитивно¹.

Якщо у 1994 році були згодні дозволити купівлю-продаж землі 38,2% українців, то у 2010 році їх стало значно менше — 26%, а от тих, хто не згоден дозволити купівлю-продаж землі, побільшало — з 44% у 1994 році до 57% у 2010 році².

Треба вказати на неможливість без конституційних змін здійснювати ці права іншими, не передбаченими Основним Законом суб'єктами. Але все одно серед політиків лунають пропозиції щодо продажу землі та інших природних ресурсів іноземцям, особливо земель сільськогосподарського призначення.

Якщо вести мову про природні ресурси, які знаходяться у власності народу, можна звернутися до досвіду Мексики. Так, на початку 80-х років ХХ ст. була розпочата реформа економічної моделі вказаної держави. Приватним особам, як мексиканцям, так й іноземцям, було дозволено здійснювати економічну діяльність у сфері, яка протягом десятиліть була державною. До ст. 27 Конституції Мексики були внесені зміни, які виключили із відання держави транспортування, зберігання, розподіл, продаж та зовнішню торгівлю природним газом; у 1996 році ще й продукти вторинної нафтохімічної переробки стали об'єктом економічної діяльності приватних осіб; потім «Petroleos Mexicanos» (державна нафтова компанія) уклала різноманітні контракти, які дозволяли іноземним підприємствам досліджувати, добувати, переробляти природній газ та інші нафтопродукти. Федеральний уряд дозволив, щоб нижня Каліфорнія (штат Мексики) слугувала енергетичною платформою США. Територія Мексики вико-

¹ *Україні — 20. Від державної — до ринкової економіки. Погляд соціолога [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/pres-rel_18_08_2011.pdf. — Заголовок з екрана.*

² *Україні — 20. Від державної — до ринкової економіки. Погляд соціолога [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/pres-rel_18_08_2011.pdf. — Заголовок з екрана.*

ристовувалась для отримання природнього газу та електрики без будь-якої користі для держави, при цьому піддавалися ризику національна безпека, атмосфера та добробут суспільства. У 2008 році «PetroleosMexicanos» передала приватним особам мережу нафтопроводів на півдні країни. На думку співробітника Інституту правових досліджень Національного автономного університету Мехіко — Х. Карденаса, подібні дії компанії та федерального уряду можуть призвести до приватизації усіх енергетичних ресурсів держави, тим самим влада обмежує свій «енергетичний суверенітет»¹.

Чи буде це на користь суспільства і чи не закінчиться все це націоналізацією?

В Україні станом на 15 травня 2012 року НАК «Нафтогаз Україна» передав ФДМ 40 з 48 пакетів акцій облгазів і міськгазів, які підлягають приватизації.

Кабінет Міністрів України постановою № 1053 від 10 жовтня 2011 року вирішив передати держпакети акцій 48 підприємств з газопостачання та газифікації (міськ- та облгазів) зі статутного капіталу НАК «Нафтогаз Україна» ФДМ для подальшої приватизації.

Як і у випадку з енергопостачальними та енергогенеруючими компаніями, держава залишить у своїй власності 25%-вий пакет акцій міськ- чи облгазу. При цьому там, де «Нафтогазу» належить менше 25% акцій міськ-чи облгазу, ці пакети будуть реалізовуватися цілком².

Стосовно знаходження державного майна у власності іноземців цікавим є приклад Аргентини. Так, парламент Аргентини у 2012 році підтримав ініціативу уряду повернути в держвласність нафтову компанію, приватизовану у 1992 році.

¹ Карденас Х. Конституція и реформа нефтяной промышленности / Х. Карденас // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведения. — М., 2011. — № 2. — С. 34.

² ФДМ хоче отримати облгази до 2012 року [Електронний режим]: <http://www.epravda.com.ua/news/2011/11/23/306722/> — Заголовок з екрана.

Новий закон експропріює контрольний пакет акцій нафтової компанії YPF, яка належить іспанській Repsol¹.

Нафтовики стверджують, що Repsol порушила зобов'язання, не інвестувавши достатньої суми коштів в нафтогазовий сектор. Після експропріації іспанська компанія буде володіти лише 6,43% акцій YPF.

У свою чергу уряд Іспанії назвав дії аргентинської сторони свавіллям, зазначивши, що подібна поведінка призведе до кінця двосторонніх дружніх відносин. Відповіддю Мадрида вже стала відмова від імпорту з Аргентини біодизельного палива. Однак Аргентину це анітрохи не злякало — президент країни Крістіна Фернандес де Кіршнер заявила, що якщо Іспанії потрібно паливо з ЄС, що стоїть втричі дорожче, нехай його і закупає, а внутрішній ринок Аргентини може сам вжити той обсяг продукту, який йшов за кордон.

Таким чином, єдиним виходом з цієї ситуації стала націоналізація майна іншої країни, яке розташовано на території Аргентини. Інтереси суверенного народу повинні бути пріоритетними у політиці держави.

Х. Гейзер стверджує, що право приймаючої держави націоналізувати іноземну власність у відповідності з його національним правом представляється логічним виразом та нормальним атрибутом суверенітету².

Регулювання економіки набуває глобального характеру за допомогою розширення процесу регулювання міжнародної торгівлі та міжнародних фінансових потоків.

Виходячи з вищевикладеного можна дійти висновку, що в Конституції України встановлено монопольне право Українського народу на землю та природні ресурси, яке може здійснюватися від імені народу виключно органами державної

¹ Аргентина решила национализировать еще один актив Repsol [Електронний режим]: // — Заголовок з екрана.

² Фархутдинов И. З. Международно-правовое регулирование инвестиционных отношений: теория и практика: дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.10 / И. З. Фархутдинов. — М., 2006. — С. 127.

влади та місцевого самоврядування в межах повноважень, встановлених Конституцією. Ці ресурси повинні використовуватися на благо народу і не повинні слугувати іноземним державам, як це зазначається у популістських закликах політиків. Виключне право Українського народу на володіння повинно поєднуватися з доступністю кожного громадянина до природних ресурсів.

Включення країнами, що розвиваються, до текстів своїх конституцій чи інших основоположних національних актів положень про невід'ємний суверенітет над природними ресурсами і багатствами за ефективною підтримки інших держав зумовило появу та нормативне закріплення в міжнародних договорах ще одного спеціального принципу міжнародного економічного права¹.

Посилення ролі держави в економіці, в тому числі за рахунок збільшення частки державного сектору в стратегічно важливих галузях економіки, — це природній процес на цьому етапі розвитку, виключно важливий для забезпечення національної конкурентоспроможності². За висловленнями Шемшученко Ю. С., «держава не завжди може захистити свій суверенітет, зокрема в економічній сфері, у неї залишилося 20% власності. Через те бал часто правлять нечисті руки. Як наслідок, процвітають корупція та злочинність. Усе це, звичайно підриває внутрішній суверенітет»³.

Цікавим для дослідження є показники соціологічних досліджень: «Яким чином держава має брати участь в управлінні економікою? Якою повинна бути роль держави?»

З вказаних варіантів відповіли на це запитання наступним

¹ *Международное публичное право :учебник / под ред. Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекяшева, К. А. Бекяшев, В. В. Устинова [и др.]. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2009. — С. 784.*

² *Кокошин А. А. Реальный суверенитет и суверенная демократия / А. А. Кокошин // Суверенитет. Сборник / сост. Н. Гараджа. — М. : Европа, 2006. — С. 92.*

³ *Шемшученко Ю. С. Проблема державного суверенітету як предмет наукових досліджень / Ю. С. Шемшученко // Вісник НАН України, 2011. — № 6. — С. 3.*

чином: Треба мінімізувати участь держави — все регулює ринок — 5,4%; Треба поєднати державне управління і ринкові методи — 48,8%; Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю — 31,9%.

За роки ринкових перетворень в Україні істотно погіршилося ставлення населення до приватизації. У 1992 році негативно ставилися до приватизації великих підприємств 32%, позитивно — 25% (42% свого ставлення не визначили), а у 2010 році негативно сприймали велику приватизацію 61%, позитивно — 13% (24,5% невизначилися). Значно більшу прихильність українці виявляли і виявляють до приватизації малих підприємств, проте й тут ставлення дещо погіршилося: у 1992 році позитивне ставлення висловили 50%, у 2010 — 40%, негативне — відповідно, 14% і 28%¹.

Зростання ролі держави в економіці не повинно переходити у пряме управління бізнесом з урядових кабінетів.

Взагалі, національна економіка як взаємопов'язана цілісна система економічної діяльності характеризується певними ознаками.

По-перше, національній економіці притаманні тісні економічні зв'язки між суб'єктами господарювання країни на основі суспільного поділу праці. Саме економічні зв'язки між суб'єктами економічної діяльності надають національній економіці цілісності, єдності. Через економічні зв'язки між суб'єктами економіки здійснюється реалізація їх економічних інтересів, забезпечується територіальна цілісність економіки.

По-друге, національна економіка характеризується загально-економічним середовищем, спільним для всіх її суб'єктів. Таке середовище формується єдиним національним законодавством про економіку, загальною грошовою одиницею, загальною грошово-кредитною та фінансовою системою країни.

¹ *Україні — 20. Від державної — до ринкової економіки. Погляд соціолога [Електронний ресурс]. Режим доступу http://i-soc.com.ua/institute/pres-rel_18_08_2011.pdf.-Заголовок з екрана.*

По-третє, національна економіка має загальний економічний центр, що виконує регулюючу і контрольну роль. Цим центром є держава, що здійснює заходи економічної політики. Межі регулюючого впливу такого центру на економіку залежать від типу її економічної системи.

По-четверте, ознакою національної економіки є загальна система економічного суверенітету. Вона включає кордони, митну систему, заходи захисту національних виробників від іноземних конкурентів.

По-п'яте, національна економіка характеризується наявністю національного ринку, який об'єднав місцеві ринки в єдиний економічний простір, на якому функціонує єдина грошова система¹.

Втручання держави в сферу економіки певною мірою зменшується і зводиться головним чином до наступних заходів: 1) вироблення економічної політики в масштабі суспільства; 2) управління підприємствами та організаціями, складовими державної власності. Коло цих об'єктів повинно бути обмежено галузями, які мають загальнодержавне значення, наприклад ядерною енергетикою, діяльністю в космосі, загальнодержавним транспортом, зв'язком тощо; 3) встановлення правових основ ринку і цінової політики, зокрема стимулювання державними коштами підприємництва та вільної праці, забезпечення рівноправності всіх форм власності, правовий захист власника, вжиття заходів для припинення недобросовісної конкуренції (монополізму) і охорона прав споживача від недобросовісного виробника; 4) регулювання зовнішньоекономічних відносин в цілях захисту державою свого економічного суверенітету, безпеки, стимулювання розвитку національної економіки при реалізації зовнішньоторговельної та іншої діяльності.

Слід мати на увазі, що в періоди економічних криз, де-

¹ *Економічна теорія : підручник / за ред. В. Г. Чепінога. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — С. 324.*

пресії, на перехідних етапах втручання держави в економіку збільшується. Світовий досвід свідчить про те, що в ринкових відносинах недостатньо лише елементів саморегулювання, а необхідно поєднання саморегулюючих і регульованих засобів та важелів. Як ефективний метод регулювання економічних відносин в країнах з розвинутою ринковою економікою — застосовується планування.

Досвід зарубіжних країн показує, що ринок не тільки сумісний з плануванням процесу економічного розвитку, а й практично неможливий без визначення цілей, механізмів їх здійснення, без розрахунку, прогнозу результатів. А це неможливо без планування. Однак характер і зміст планування в умовах ринкових відносин має свою специфіку.

Планування при ринковій економіці: а) не носить жорсткого характеру; б) засноване на використанні економічних методів (оподаткування, субсидії, пільгове кредитування тощо); в) має рекомендаційний характер щодо приватних власників і приватних виробників; г) поєднує взаємні інтереси суспільства, держави, окремих товаровиробників¹.

Розглядаючи теоретичну складову питання гарантій, слід охарактеризувати категорії, що існують у конституційному праві.

Під економічними гарантіями державного суверенітету можна розуміти такі економічні чинники, що сприяють реалізації суверенних якостей державної влади. Економічну основу державного суверенітету складають матеріальні засоби — земля як основа виробництва, природні ресурси, об'єкти державної та комунальної власності, фінансова система України. Водночас рівень економічного розвитку, характер і досконалість виробничих сил і відносин значною мірою впливають на самостійність держави в економічній сфері, її здатність проводити ефективну соціально орієнтовану економічну політику.

¹ *Теория государства и права: учебник / Под ред. В.К. Бабаева. М.: Юрист, 2003. — С. 76.*

Держава є одним з основних учасників відносин у сфері економіки, а з іншого боку, вона й сама зазнає впливу її законів. Створюючи стратегію розвитку цієї сфери та «правила гри» в ній, держава виступає як самостійний і незалежний суб'єкт економічних відносин. Але це не означає, що вона сама не зазнає впливу цілого ряду різноманітних негативних факторів, пов'язаних як із недосконалістю правового регулювання в цій сфері, так і з неврахуванням об'єктивних законів її розвитку, особливо в умовах глобалізації.

Так, на сьогодні під конституційною економікою розуміють науковий напрям, що вивчає принципи оптимального поєднання економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, відображеним у нормах конституційного права, які регламентують економічну й політичну діяльність у державі. Серед основних дослідницьких напрямків вітчизняна конституційна економіка називає виявлення конституційно-правових передумов ефективного розвитку економіки; аналіз впливу економіки на державу, в т.ч. дослідження механізмів впливу економіки на збереження чи зміну конституційних форм; вивчення впливу економічних криз на державу й конституційних криз на економіку; дослідження впливу глобалізації світової економіки на конституційні процеси в різних країнах¹.

Поняття «конституційна економіка» пропонується розглядати у його двох аспектах: суб'єктивному — як напрямок економічної науки, що полягає у розробці оптимальних конституційно-правових меж діяльності суб'єктів економічної системи, та об'єктивному — як юридичну характеристику економічної системи, що підпорядкована ідеалам конституціоналізму². Важливість дослідження конституційно-правових

¹ Скупінський О. В. Конституційно-правові засади економічної системи України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Скупінський — Універ. внутр. справ. — Х., 2011. — С. 8.

² Скупінський О. В. Конституційно-правові засади економічної системи України: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Скупінський; — Нац. універ. внутр. справ. — Х., 2011. — С. 5.

аспектів розвитку сучасної економіки докладно обґрунтована і розкрита вітчизняними юристами-конституціоналістами Г. Н. Андреевою, В. І. Лафітським та іншими¹.

Також виділяють категорію «економічний суверенітет». На прикладі праці російського вченого бачимо, що опорою верховної влади є її фінансово-економічна самостійність. Російська Федерація має власну економічну систему, що включає фінансову і кредитно-грошову підсистеми. На всій своїй території вона забезпечує єдність економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг і фінансових коштів, підтримує конкуренцію і свободу економічної діяльності як державних, так і недержавних організацій (ч. 1 ст. 8, ст. 74 Конституції РФ)². Існує теза Д. В. Задихайло, щодо прогалин конституційно-правового регулювання, наводиться низка об'єктів, що потребують закріплення, а саме: економічний суверенітет (економічна самостійність) — економічна безпека — економічна влада — поділ економічної влади³.

Виокремлюють три концепції економічного суверенітету держави: ідеологізовані, економічні та нормативітські⁴.

Пропонується використовувати на теоретичному та практичному рівнях категорію «економічна самостійність» замість «економічного суверенітету», яка в свою чергу призводить до категоріальної плутанини у конституційному праві (поряд з державним, народним і національним суверенітетом недоцільно використовувати певний його аспект, чи то економічний, чи то інформаційний).

¹ Андреева Г. Н. *Экономическая конституция в зарубежных странах* / Г. Н. Андреева. — М. : Наука, 2006. — С. 268.

² *Конституционное право России : учебник* / отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин, М., 2003. — С. 270.

³ Задихайло Д. В. *Правовий господарський порядок в Україні: десятирічний досвід конституційно-правового забезпечення* / Д. В. Задихайло // *Вісник Академії правових наук*. — № 3 (46). — С. 143.

⁴ Блищенко И. П. *Понятие экономического суверенитета государства* / И. П. Блищенко, Ж. Дориа // *Мировое сообщество*. — 2000. — №1. — С. 200.

Деякі автори визначають й таку категорію як «суверенітет грошово-кредитної політики у відкритій економіці», під якою розуміють реалізацію сукупності форм і засобів впливу монетарної влади на пропозицію грошей із метою досягнення рівноваги на грошовому ринку у процесі інтеграції у світову господарську систему для забезпечення зовнішньої та внутрішньої незалежності та підтримання конкурентоспроможності національної економіки.

До теоретичного інструментарію входить також категорія «суверенний дефолт» — банкрутство держави, яка відображає занепад більшості секторів економіки і призводить до неплатоспроможності за зовнішніми і внутрішніми борговими зобов'язаннями¹.

Основними передумовами формування суверенітету грошово-кредитної політики у відкритій економіці є створення конкурентоспроможної економіки, а також підвищення професіоналізації органів монетарної влади та теоретичного рівня обґрунтування їх політики. Практична реалізація суверенітету в умовах глобалізації має орієнтуватись на забезпечення стабільного економічного зростання².

Головним завданням держави в цих умовах і є насамперед забезпечення збереження свого економічного, в класичному його розумінні, суверенітету, з урахуванням ускладнення світової економіки як системного утворення. Саме в реалізації даного завдання виявляє свою внутрішню єдність зовнішня і внутрішня політика в економічних відносинах держави. Властива державному суверенітету економічна складова визначає роль держави як головного суб'єкта міжнародних економічних відносин, здатного проводити активну і самостійну інтеграційну політику і визначати у своїх власних

¹ *Andritzky J. Sovereign default risk valuation / J. Andritzky // Springer Berlin Heidelberg, New York., 2006. — P. 10.*

² *Дідківська Т. В. Суверенітет грошово-кредитної політики у відкритій економіці: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01 / Т.В. Дідківська; Інст. економ. та прогн. НАН України. — К., 2009. — С. 13.*

інтересах діяльність інших суб'єктів міжнародної економічної діяльності¹.

Реалізація функції інтеграції у світову економіку стала можливою з ослабленням напруженості у відносинах між державами. Ця функція ґрунтується на визнанні взаємозалежності держав у сучасному світі. Взаємозалежність охоплює широке коло відносин, у тому числі виробничі, науково-технічні, торгові, валютні, кредитні, транспортні та економічної інтеграції, відіграє величезну роль у збереженні світового порядку і у встановленні стабільності відносин між державами. Інтеграція базується на низці принципів, головними з яких є: 1) принцип суверенітету держав над їх природними ресурсами, кожна держава вільно розпоряджається ними; 2) свободи вибору форм інтеграційних зв'язків, 3) рівності і взаємовигідного співробітництва, виключення дискримінаційних заходів².

Вирішення проблеми бюджетного забезпечення держави дуже важливе у практичному втіленні. Від стану та стабільності бюджету залежить фінансова самостійність усіх ланок держави у центрі та на місцях. Держава самостійно визначає джерела доходів, форми та підстави передачі ресурсів з бюджету одного рівня до іншого.

Що стосується України, то треба звернути увагу на правову позицію органа конституційної юрисдикції. У своєму рішенні КСУ зазначив, що аналіз термінів «баланс», «збалансувати», «бюджет збалансований» свідчить, що збалансованість бюджету (держави, регіону) передбачає рівномірне (паритетне) співвідношення між його видатковою і доходною частинами, дотримання відповідності видатків доходам, проте не виключає при цьому можливості прийняття бюджету

¹ Ефремова Н.А. *Международно-правовые механизмы регулирования экономической интеграции и суверенитет государств: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.10 / Н.А.Ефремова.* — М., 2009. — С. 44.

² *Теория государства и права: учебник / под ред. В.К. Бабаева.* — М.: Юрист, 2003. — С. 74.

з перевищенням видатків над доходами і навпаки (з дефіцитом або профіцитом). Разом з тим правова природа бюджету не може обмежуватися лише фінансово-економічною складовою. Бюджет — це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду¹.

Визначення обсягу державного та гарантованого боргу у постійно діючому законодавстві можливо винятково у співвідношенні до конкретного критерію. Майже у всіх країнах існувало обмеження щодо максимального обсягу позичкових ресурсів. Такі обмеження накладаються з метою мінімізації ризику неповерненості суб'єктами країни позичкових ресурсів. Вважається, що виключно науково обґрунтовані й апробовані у практиці зарубіжних країн показники мають бути покладені в основу законодавчого регулювання державного боргу.

Граничні обсяги боргу та гарантій:

1. Граничний обсяг державного (місцевого) боргу, граничний обсяг надання державних (місцевих) гарантій визначаються на кожний бюджетний період законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет).

2. Загальний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу на кінець бюджетного періоду не може перевищувати 60 відсотків річного номінального обсягу валового внутрішнього продукту України.

У разі перевищення цієї граничної величини Кабінет Міністрів України зобов'язаний вжити заходів для приведення

¹ *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Кабінету Міністрів України про офіційне тлумачення положення частини другої статті 95 Конституції України та словосполучення «збалансованість бюджету», використаного в частині третій цієї статті (справа про збалансованість бюджету) : рішення від 27 листопада 2008 року № 26-рп // Вісник Конституційного Суду України. — 2009. — № 1. — С. 42.*

такого загального обсягу боргів у відповідність із положеннями цього Кодексу¹.

Показник по сектору загального державного управління на 1 липня 2012 року склав 23941000000 доларів, по органам грошово-кредитного регулювання — 6247000000 доларів. Зовнішній борг банків був на рівні 24042000000 доларів, інших секторів економіки України — 66497000000 доларів. Ще 8228000000 доларів боргу відносяться до розділу «Прямі інвестиції: міжфірмовий борг»².

Валовий зовнішній борг України на 1 січня 2014 року склав 142955000000 доларів, йдеться в матеріалах Національного банку країни. У порівнянні з 1 січня 2012 року показник виріс на 2719000000 доларів (+2,1%). У порівнянні з 1 липня 2011 валовий зовнішній борг України збільшився на 5568000000 доларів, що еквівалентно 4,5%³.

Існує необхідність забезпечення на конституційному рівні максимального суверенного боргу нашої держави. Це безпосередньо пов'язано з виникненням світової економічно-фінансової кризи та є одним із надійних засобів гарантування стабільної та самостійної економіки. Необхідність внесення змін до Конституції України зумовлена, передусім, потребою приведення змісту конституційного регулювання у відповідність з фінансово-економічними й соціально-політичними реаліями, котрі склалися в Україні. Крім того, актуальність внесення змін до Конституції полягає в існуючій потребі модернізації правового регулювання основних соціально-економічних процесів, з урахуванням досвіду і стандартів об'єднаної Європи, міжнародних

¹ Новак А. Я. *Як підняти українську економіку: монографія* / А. Я. Новак. — К. : Гнозис, 2011. — С. 368.

² *Внешний долг Украины достиг 129 млрд долларов*. [Електронний ресурс]: *говорится в материалах НБУ — Режим доступа* <http://www.bfm.ru/news/2012/09/18/oneshniy-dolg-ukrainy-dostig-129-mlrd-dollarov.html> - Заголовок з екрана.

³ *Валовый внешний долг Украины* [Електронний ресурс]. — Режим доступа: — Заголовок з екрана.

зобов'язань України щодо адаптації її законодавства до європейського законодавства.

Нажаль, за словами Гаєця В. М., Європейський Союз, реалізуючи політику добросусідства, висунув Україні низку вимог щодо наших відносин в аграрній сфері, які фактично ставлять країну поза межами можливостей цього сектору¹.

У багатьох конституціях з'явилися положення, які відтворюють процес посилення регулюючої ролі держави в економічній та соціальній сферах. У деяких з них це знайшло вираження в нормах, що вказують на основні цілі держави у зазначених сферах, на зобов'язання державних органів забезпечувати інтереси суспільства в цих областях діяльності.

Наприклад, Конституція Іспанії 1978 р. включає в себе спеціальну главу третю «Про основоположні принципи соціально-економічної політики», яка зобов'язує державні органи забезпечувати правовий, економічний та соціальний захист родини, сприятливі умови економічного і соціального розвитку країни, справедливий розподіл доходів, повну зайнятість населення, створення державної системи страхування, охорону довкілля, право громадян на упорядковане житло, пенсійне забезпечення та ін. Конституція Португалії 1976 р. містить частину другу, присвячену економічній та соціальній організації суспільства, де визначаються принципи цієї організації, питання планування економічного і соціального розвитку, сільськогосподарська, торговельна та промислова політика, форми власності (державна, приватна, кооперативна та суспільна), форми економічної діяльності і т. д. Конституція Австрії в своїх статтях (діючих в ред. 1983 р.) докладно розмежує компетенцію федерації та земель в економічній і соціальній сферах.

Так, Конституція Іспанського королівства в ст. 39 проголошує політику «економічної стабільності». Конституція

¹ Гаєць В. М. *Суверенітет держави в сучасному глобалізованому світі* / В. М. Гаєць // *Вісник НАН України*, 2011. – № 6. – С. 5.

Швейцарії в ст. 100 говорить про «стабілізацію господарської кон'юнктури» як задачу державної політики. Подібні, практично ідентичні норми містять конституції Бразилії, Венесуели, Португалії, Македонії, Туреччини, Філіппін, Хорватії, а також багатьох африканських і латиноамериканських держав.

Конституція Пакистану в ст. 22 демонструє зовсім інший приклад підходу законодавця до ключових економічних проблем суспільства. В якості одного із завдань державної політики вона проголошує не підтримку сталого економічного зростання, а запобігання концентрації багатств в руках небагатьох громадян¹.

У конституції Австрійської республіки законодавець відвів з 150 статей 15 — економічним відносинам. У португальській конституції відповідно — 31 з 296, у фінській конституції — 15 з 94, в японській — 11 з 103 і т.д. Іншими словами, законодавці держав, що сильно відрізняються одна від одної правовою культурою, рівнем економічного потенціалу і розташовані в різних регіонах земної кулі, присвятили даній тематиці близько 10% обсягу своїх конституцій. Втім, початок настільки пильної уваги до питань, що знаходяться на стику права та економіки, було покладено ще конституцією Французької республіки 1795 р., 11 статей якої стосувалися «національного казначейства і рахівництва» (ще більше місця було відведено податковій тематиці).

Водночас деякі конституції закріпили створення спеціальних органів, на які покладаються завдання щодо регулювання зазначених питань. Так, Конституція Франції 1946 р. включала особливу главу «Про економічну раду», а Конституція 1958 р. — розділ «Про економічну і соціальну раду». Конституція Італії 1946 р. крім глави III «Економічні відносини» включає ст. 99 «Про національну раду економіки та праці», що є кон-

¹ *Конституционная экономика в зарубежных странах: учеб. пособие* / С. Ю. Данилов. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — С. 145.

сультативним органом парламенту та уряду і наділена правом законодавчої ініціативи з економічних і соціальних питань.

У західних країнах тепер теж не йдеться про абсолютно вільну ринкову економіку. Європейські автори стверджують: «Сили ринку не можуть бути єдиним регулятором економічного розвитку» — і в зв'язку з цим говорять про «центральну роль держави». Американський політолог Г. Шварц вказує: «Ніде в світі не зустрінеш зараз абсолютно нерегульованої, безконтрольної ринкової економіки». Держава коригує стихію ринку. Соціальну орієнтацію йому задає перш за все державна влада. Саме такі положення потрібні в конституції. Без цього вийде не ринок, а, за дотепним висловом одного з російських політиків, базар¹.

Треба враховувати зміни, внесені до Лісабонської угоди (бюджетний пакт), які безпосередньо стали основою для внесення змін до конституцій країн-учасниць ЄС у вигляді боргового гальма (*Schuldenbremse*).

Бюджетний пакт, який підписали в Брюсселі 2 березня 2012 р. представники урядів 25 з 27 держав Євросоюзу, не підлягає перегляду. Таку позицію озвучила канцлер ФРН Ангела Меркель в інтерв'ю місцевим діловим ЗМІ. За її словами, положення фіскального пакту були узгоджені лідерами європейських держав і ратифіковані парламентами Греції та Португалії. «Незабаром пакт ратифікують й інші держави-члени ЄС», — сказала німецький канцлер, нагадавши, що наприкінці травня 2012 року в Ірландії відбувся референдум з цього питання (Більшість проголосувала — ЗА)². «На цьому тлі положення бюджетної угоди ЄС перегляду не підлягають», — вказала Меркель³.

¹ *Теория современной конституции: учеб. пособие / под ред. Т. Я. Хабриева, В. Е. Чиркина. — М.: Норма, 2005. — С. 320.*

² *Ірландці на референдумі погодилися підписати Бюджетний пакт ЄС [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://undeklin.goodbb.ru/viewtopic.php?id=23> — Заголовок з екрана.*

³ *Меркель: Положення бюджетного пакту Євросоюзу не підлягають перегляду [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2012/04/27/277597> — Заголовок з екрана.*

У 2011 році Іспанська Конституція була змінена, чим було врегульовано питання збалансованості бюджету як на національному, так і на регіональному рівні. Ця поправка встановлює, що державний борг не може перевищувати 60% від ВВП, хоча виняток буде зроблено в разі природної катастрофи, економічного спаду або інших надзвичайних ситуацій. Зміни також вимагають від уряду дотримуватися правил ЄС щодо річних лімітів дефіциту в 3% ВВП.

Значна частина сучасних зарубіжних конституцій все частіше відображає спроби законодавця визначити спрямованість державної економічної політики і — в загальній формі — її пріоритети.

Визнаючи найбільш слабке місце держав — заборгованість перед закордоном, Гельмут Шмітд та Фріц Штерн у книзі «Наша епоха. Діалог» приходять до футурологічних висновків. Стверджуючи, що «ще ніколи не було держав, які б не вважали в борги. Не беручи до уваги ті держави, в яких надмір нафти, приміром Об'єднані Арабські Емірати або Саудівську Аравію. Це не означає, що держава може заборгувати скільки завгодно. Оскільки кожна надмірна позика держави — спочатку нею треба скористатися, а коли її треба й погасити — призводить до того, що грошові маси й купівельна спроможність збільшуються, особливо коли підіграють центральні банки, що вони зараз і роблять. Остаточним підсумком усіх надмірних державних позик є інфляційний рух угору. Це неминуче. Під час обох світових війн те саме було з усіма державами, що брали в них участь, це матиме місце й після сучасної кризи, якщо її буде подолано, — питається, коли — але буде так само. Наслідок — розвиток інфляції. Це неминуче. Саме борги всередині власної сім'ї, так висловлюючись, це тягар для наступних поколінь. Але якщо мати шалені борги перед іншими, то, крім усього, опиняєшся в полоні шантажу».

Економічні реформи породжують необхідність внесення змін не тільки до поточного законодавства, але й виходу на конституційний рівень. Яскравим прикладом впливу світової фінансової кризи на зміст новітніх конституційних реформ може слугувати Німеччина. 29 травня 2009 р. Бундестаг ФРН прийняв рішення про внесення поправок до Основного Закону ФРН, що передбачають запровадження жорстких обмежень на зростання заборгованості у бюджетах німецької федерації та її земель. Згідно з прийнятим рішенням, ФРН, починаючи з 2015 р., у спокійні в економічному відношенні часи зможе брати нових кредитів для погашення бюджетного дефіциту не більш як на 0,35% від ВВП країни, а федеральним землям з 2020 р. взагалі забороняється брати нові кредити. Федеральний міністр фінансів П. Штайнбрюк назвав це рішення Бундестагу «фінансово-політичним рішенням історичного масштабу»¹.

Можливість внесення змін до Конституції України зумовлена, передусім, потребою приведення змісту конституційного регулювання у відповідність з фінансово-економічними й соціально-політичними реаліями, котрі склалися в Україні. Крім того, актуальність внесення змін до Конституції полягає в існуючій потребі модернізації правового регулювання основних соціально-економічних процесів, з урахуванням досвіду і стандартів об'єднаної Європи, міжнародних зобов'язань України щодо адаптації її законодавства до європейського законодавства. Гострота питання удосконалення Конституції України продиктована також спробами підвищити ефективність державного управління, в тому числі й територіальну організацію державної влади. Ці проблеми існують у багатьох країнах і, як свідчать напрацювання світової теорії й практики конституційного регулювання, саме реформи щодо

¹ *Германия: Конституция против роста госзадолженности [Електронний ресурс]– Режим доступу: <http://www.finansmag.ru/new/18989>. – Заголовок з екрана.*

децентралізації державного управління є найбільш оптимальним виходом при їх вирішенні.

Взагалі, сам по собі дефіцит бюджету не є катастрофою, і має значення не так його наявність, як джерела його покриття. Головне, щоб дефіцит бюджету не покривався лише інфляційним додатковим друком грошових знаків (як це було в Україні на початку 90-х у перші роки незалежності)¹.

Але, щоб забезпечити країну від неочікуваних, непланових, негативних інфляційних і девальваційних коливань та для публічної демонстрації економічної прогнозованості, рівень дефіциту бюджету варто обмежувати граничнодопустимими нормами.

Кожна держава самостійно визначає граничнодопустиму норму дефіциту бюджету. Але, країни Європейського Союзу вважають і нормативно закріплюють величину граничного дефіциту бюджету на рівні 3% ВВП.

Оскільки стратегічний зовнішньополітичний курс України спрямований на вступ до Європейського Союзу, доцільно законодавчо закріпити цей важливий показник на рівні загальноприйнятих європейських стандартів. Крім того, сам рівень граничного дефіциту бюджету у 3% ВВП є дійсно непоганим контрольним показником для безпечного ведення річного державного фінансового обороту.

У 2011 році найбільший дефіцит державного бюджету в процентному відношенні до ВВП було зафіксовано в Ірландії (-13,1%), Греції (-9,1%), Іспанії (-8,5%), Великобританії (-8,3%), Словенії (-6,4%), Кіпр (-6,3%), Литві (-5,5%), Франції та Румунії (обидва -5,2%) та Польщі (-5,1%). Найнижчий дефіцит був зафіксований у Фінляндії (-0,5%), Люксембурзі (-0,6%) і Німеччині (-1,0%). В Угорщині (+4,3%), Естонії (+1,0%) і Швеції (+0,3%), зареєстрованих урядових надлишків в 2011 році. У більшості дер-

¹ Новак А. Я. Як підняти українську економіку: монографія / А. Я. Новак. — К. : Гнозис, 2011. — С. 276.

жав-членів зареєстровано поліпшення в державний бюджет по відношенню до ВВП в 2011 році порівняно з 2010 роком.

У листопаді 2011 року коаліційний уряд погодився змінити Конституцію і ввести *Schuldenbremse* у німецькому стилі («боргове гальмо»). Це змусить уряд зменшити рівень боргу держави до 60% від валового внутрішнього продукту (ВВП) у 2020 році.

В кінці 2011 року найнижче співвідношення державного боргу до ВВП було зафіксовано в Естонії (6,0%), Болгарії (16,3%), Люксембургзі (18,2%), Румунії (33,3%), Швеції (38,4%), Литві (38,5%), Чеській Республіці (41,2%), Латвії (42,6%), Словаччині (43,3%) і Данії (46,5%). У чотирнадцяти держав-членів було співвідношення державного боргу перевищує 60% ВВП в 2011 році: Греція (165,3%), Італія (120,1%), Ірландія (108,2%), Португалія (107,8%), Бельгія (98,0%), Франція (85,8%), Великобританія (85,7%), Німеччина (81,2%), Угорщина (80,6%), Австрія (72,2%), Мальта (72,0%), Кіпр (71,6%), Іспанія (68,5%) та Нідерланди (65,2%).

У 2011 році в зоні євро було еквівалентно 49,3% ВВП і у до 45,2%. Дані по ЄС-27 були 49,1% і 44,6% відповідно. В обох зонах, співвідношення державних витрат знизилася між 2010 і 2011 роками, в той час як співвідношення державних доходів збільшилося.

Частка державного сектору у ВВП становить 37%, що вище ніж у більшості розвинених країн світу (Канаді, Англії, Італії – близько 15%, у США й Німеччині – близько 20%, у Польщі – 25%)¹.

Франція займає позицію формування в рамках Євросоюзу загальної в основі, але значно диверсифікованої з урахуванням національних та регіональних особливостей моделі

¹ Крикун В. Б. Фонд державного майна України як суб'єкт антикризового адміністративно-правового регулювання у сфері економіки // В. Б. Крикун. - М.: Журнал «Публічне право», - 2012. - №1 (5). - С. 76.

ринкової економіки, здатної успішно витримати конкуренцію з моделями інших глобальних гравців: США, Японії, Бразилії и т.д.¹.

Вагому роль відіграють органи конституційної юрисдикції. Розглядаючи питання про перевірку конституційності юридичних норм, що втілюють в собі результати важливих економічних, соціальних, політичних рішень, Конституційний Суд повинен давати їм оцінку з урахуванням перш за все конституційних принципів, часом уточнюючи чи навіть змінюючи уявлення про них².

Таким чином, Конституційний Суд виявляється не просто причетним до конституційної політики, а й виступає її активним учасником.

Так, Федеральний конституційний суд Німеччини 5 липня 2011 року розглянув по суті індивідуальні конституційні скарги осіб, які оскаржують ряд прийнятих федеральних законів і актів Європейського Союзу, що стосуються виділення фінансової допомоги Греції і створення стабілізаційного фонду для зони євро. Заявники вимагали визнати, що зазначені акти порушують їх конституційне право на захист власності (ст. 14 Основного Закону Німеччини), суперечать принципу демократії, а також порушують право німецького парламенту на автономію при прийнятті рішень фінансового характеру (ст. 38 Основного Закону Німеччини). Крім того, заявники угледіли також порушення гарантованого права німецьких власників на стабільну європейську валюту (абз. 2 ст. 122 Лісабонського договору про функціонування Європейського Союзу). Уряд країни, чийми представниками в суді були міністр фінансів Німеччини Вольфганг Шойбле і професор Ульріх Хеде, висту-

¹ Франція. В поисках новых путей : учеб. пособие / под ред. Ю. И. Рубинского. — М. : Весь мир, 2007. — С. 124.

² Гаджиев Г. А. Экономическая Конституция. Конституционные гарантии свободы предпринимательской деятельности / Г.А.Гаджиев // Конституционный вестник, 2008. — № 1 (19). — С. 248.

пив на захист рішення федерального уряду про виділення пакета фінансової допомоги Греції.

Нагадаємо, що Федеральний конституційний суд Німеччини у 2010 році двічі відхилив подібні скарги: в травні, коли предметом оскарження було призупинення судом дії федерального закону про виділення фінансової допомоги Греції у розмірі 22,4 млрд євро, і в червні, коли оскаржувався федеральний закон про створення загальноєвропейського кредитного фонду.

В більш «молодій» країні-учасниці ЄС відбувся схожий процес. Так, естонський канцлер юстиції зробив висновок, що стаття 4 (4) ESM договору може порушувати конституцію і він не може бути ратифікований парламентом в його нинішньому вигляді. Канцлер зажадала, щоб уряд Естонії знову відкрив переговори про договір. Це питання було розглянуто Верховним судом, і було винесено рішення від 12 липня 2012 року за підсумками (10-9) голосування суд відхилив клопотання канцлера і постановив, що, хоча стаття 4 (4) обмежує фінансові компетенції естонського парламенту, принцип верховенства права, і суверенітету Естонії, це не порушує Конституцію. Суд постановив, що він до парламенту вирішив, чи буде Естонія приєднуватися до ESM.¹

Доречі, знову ж таки, Федеральний конституційний суд Німеччини 18 березня 2014 року виніс рішення з питання відповідності Європейського стабілізаційного механізму (ESM) Основному закону ФРН. «Незважаючи на існуючі зобов'язання, бюджетна автономія бундестагу зберігається в достатній мірі».²

¹ *Европейский стабилизационный механизм [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://forexaw.com/TERMs/Public_institutions/Public_institutions_EU/Pan_European_institutions/11148_Европейский_стабилизационный_механизм_European_Stability_Mechanism. — Заголовок з екрана.*

² *Конституционный суд ФРГ: Стабилизационный фонд не ущемляет компетенцию бундестага [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://rus.europe.newsru.ua/article/17503342>. — Заголовок з екрана.*

Як зазначається в рішенні вищої судової інстанції, всі зобов'язання Німеччини в рамках ESM повинні неухильно і своєчасно виконуватися. Щоб Німеччина не могла бути позбавлена голосу в керуючих структурах ESM у разі не своєчасно зробленого внеску.

Відкритим залишається питання щодо правомірності програми необмеженої купівлі державних облигацій проблемних країн єврозони, розпочатої Європейським центробанком у вересні 2012 року. Це питання судді Федерального конституційного суду ще в січні передали на розгляд Європейського суду в Люксембурзі.

Тому системне прогнозування розвитку подій на міжнародних фінансових ринках значно збільшує можливості для мінімізації наслідків ймовірних криз в Україні як державі, яка орієнтується на інтеграцію у світову економіку. Вкрай необхідно налагодити системне прогнозування міжнародних фінансів. Але сьогодні надзвичайно важливо вжити заходів по запобіганню впливу міжнародних фінансових криз на економіку України. До таких заходів можна віднести:

1. Стабілізація внутрішньої економічної ситуації. Може бути досягнена лише відродженням власного виробництва товарів і послуг шляхом створення сприятливих умов для розвитку підприємництва — на сьогодні тут треба говорити про зміну податкового законодавства, бюджетної системи, відносин власності на провідні підприємства України, землю, забезпечення стабільності національної валюти та розвитку кредитних відносин.

2. Диференціація зовнішньоекономічних відносин. Обсяг зовнішніх відносин з однією (будь-якою) країною не повинен перевищувати 10-15 % від загального обсягу. Зрозуміло, що такого рівня диференційності і відповідно захищеності у зовнішніх економічних відносинах досягти за декілька років неможливо. Але залежати на третину від однієї країни у своєму зовнішньому товарообігу є дуже небезпечно. Особливо,

якщо ця країна, Російська Федерація, дуже нестабільною, як політично так і економічно. Завдання по зменшенню залежності України від РФ повинно стати одним із найголовніших для Уряду.

3. Переорієнтація високотехнічних та конкурентноспроможних галузей економіки та підприємств України із нестабільних ринків СНД на стабільніші та набагато більш розвинені та платоспроможні ринки Західної Європи, Північної і Південної Америки, Східної Азії, Австралії. Зрозуміло, що для виконання цього завдання українська продукція повинна не лише вирости у конкурентноспроможності, але й взагалі добитися доступу до цих ринків.

4. Зменшення розмірів внутрішнього і зовнішнього державного боргів. Це вимагає перегляду структури бюджету та кредитної політики уряду.

5. Демонополізація економіки України вимагає вольових рішень владних структур — скасування податкових пільг монопольним виробникам та податково-бюджетне сприяння малим і середнім підприємствам.

Необхідно також враховувати монопольне право Українського народу на володіння землею та іншими природними ресурсами України, яке здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування у межах повноважень, встановлених Конституцією. Це означає, що природні ресурси України мають використовуватися виключно на благо Українського народу. Для досягнення цієї мети право народу на володіння природними ресурсами необхідно поєднати з ефективним громадським контролем за їх використанням. Економічну основу державного суверенітету складають також об'єкти державної та комунальної власності, вся фінансова система України. Загалом, рівень розвитку фінансово-промислового сектору України є важливою гарантією суверенітету держави в економічній сфері, оскільки він безпосередньо впливає на здатність держави проводити соціально орієнтовану політику.

Окремим аспектом економічних гарантій державного суверенітету є проблема бюджетного забезпечення державних функцій. Адже від рівня наповнення бюджету та стану бюджетної дисципліни безпосередньо залежить ефективність роботи всіх ланок державного механізму.

Саме у відповідь на виклики світової фінансової кризи ухвалений «бюджетний пакт» державами-членами Європейського Союзу. Йдеться про систему стабілізуючих норм, внесених у національні конституції держав-членів з метою визначення максимально допустимих розмірів їх бюджетного дефіциту. Цей крок продиктовано не лише кризовими явищами у світовій економіці, він дозволяє привести рівень конституційного регулювання в Україні у відповідність із загальними європейськими і світовими економічними реаліями. Україна уже давно потребує модернізації з урахуванням юридичних стандартів Євросоюзу, за наявності стабільної економічної ситуації в країні.

§ 4. ДИПЛОМАТИЧНІ (МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ) ГАРАНТІЇ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ: КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Головним здобутком України стало конституювання її суверенітету і незалежності. Українська РСР була визнана як незалежна держава 150 країнами світу, стала членом Ради Європи та ОБСЄ, приєдналася до Центральноєвропейської ініціативи і стала повноцінним членом міжнародного співтовариства.

Внаслідок цього на міжнародній мапі світу та на рівні міжнародних політичних стосунків формально-юридично з'явився такий суб'єкт зовнішньополітичної діяльності, як

Україна, оскільки, за справедливим зауваженням О. Івченко, суверенність держави передбачає самостійність її зовнішньої політики¹. Таким чином, закладені Декларацією та Актом проголошення незалежності України основи становлення України як демократичної, суверенної, незалежної та самостійної держави привели до її паралельного політико-правового перетворення на повноправного суб'єкта міжнародного права.

Окремо слід зазначити, що ми загалом погоджуємося з позицією українського громадського діяча А. Корнеєва стосовно того, що саме Декларація про державний суверенітет, прийнята новообраною Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р., може вважатися першим джерелом конституційного права України². Водночас згадана Декларація, будучи предтечею Акта проголошення незалежності України, його матеріальним джерелом, була прийнята за часів перебування Української РСР у складі тогочасного СРСР та за формальними ознаками не може виступати точкою відліку нового етапу становлення сучасних джерел конституційного права незалежної України.

І вже 2 грудня 1991 р., навіть не чекаючи оприлюднення результатів всеукраїнського референдуму, незалежність України була визнана Польщею та Канадою, а пізніше — всім світом. Так, лише з 1 грудня 1991 р. по 31 січня 1992 р. Україну як суверенну незалежну державу визнали понад 100 зарубіжних країн.

Декларація про державний суверенітет включає норми, які встановлювали міжнародний статус України. Так, розділ «Міжнародні відносини» вказував, що Українська РСР як суб'єкт міжнародного права створює безпосередні взаємовідносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними

¹ Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення / За ред. О. Барабаш. — Житомир: «Рута», 2010. — 868 с.
² Там само. — С. 132.

представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

«Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права».

Невід'ємною найважливішою рисою державного суверенітету нинішньої України є, на наше переконання, право вступати в союз з іншими державами та в установлених випадках виходити з нього, брати участь у створенні спільних органів делегувати їм частину своїх повноважень. Цю норму слід було б закріпити в якості однієї знепорушних основ конституційного ладу України.

Наступною стороною державного суверенітету України є її повноправна участь у світовому співтоваристві. В якості основи конституційного ладу доцільно було б закріпити такі принципи зовнішньої політики : Україна дотримується загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, виконує свої міжнародні договори, може брати участь у міжнародних організаціях та інших об'єднаннях, системах колективної безпеки, прагне до загального і справедливого миру, взаємовигідного міжнародного співробітництва, вирішення глобальних проблем.

Під міжнародно-правовими гарантіями суверенітету розуміються особливі юридичні засоби, за допомогою яких держави-учасниці міжнародних договорів мають можливість захистити

свої інтереси з урахуванням принципу поваги до їх державного суверенітету та невтручання у їх внутрішні справи.

Взагалі потребують дослідження міжнародно-правові гарантії державного суверенітету як певні засоби забезпечення виконання міжнародних договорів, під ними розуміють особливий юридичний режим, в рамках якого держави-гаранти на основі міжнародного договору, засновного або додаткового до нього, беруть на себе зобов'язання та відповідальність за забезпечення його дії і прийняття дієвих заходів (індивідуально, взаємно або колективно) із захисту визначених договором прав і зобов'язань держав, яким надана гарантія, щодо захисту встановленого правила поведінки або правового положення, визначеного стану речей з урахуванням принципів поваги суверенітету, невтручання у внутрішні справи та інших основних принципів міжнародного права.

Міжнародно-правові гарантії державного суверенітету щодо виконання міжнародних договорів можна розділити на дві категорії: гарантії загального типу і спеціальні (двосторонні і багатосторонні, колективні та індивідуальні). Гарантії необхідно розглядати не тільки як спосіб забезпечення виконання міжнародних договорів, але й як засіб ефективного втілення в життя міжнародно-правових вимог, що випливають з основних принципів міжнародного права. Міжнародно-правові гарантії, будучи одним із важливих засобів забезпечення виконання міжнародних договорів, завдяки новим підходам до їх застосування «миролюбними силами» і впливу, якому піддаються основні принципи міжнародного права, наповнилися в сучасний період новим змістом. Використання міжнародно-правових гарантій у діяльності міжнародних органів (ООН, МАГАТЕ) свідчить про великий потенціал цього засобу забезпечення міжнародних зобов'язань, як приклад — підвищення ефективності міжнародно-правових норм в області ядерного роззброєння.

Так, міжнародно-правові гарантії загального типу засно-

вуються на двосторонній основі, містять взаємні зобов'язання держав щодо збереження певного стану речей, забезпеченню безпеки один одного, дотримання встановлених принципів у відносинах і т.д.¹. Загальні гарантії багатостороннього характеру можуть надаватися в рамках міжнародних організацій колективної безпеки (як універсальних, так і регіональних), Міжнародного суду ООН, багатосторонніх договорів, спрямованих на захист та забезпечення корінних інтересів всіх народів. Так, універсальні гарантії забезпечення міжнародних зобов'язань та колективної безпеки передбачені Статутом ООН, відповідно до якого члени ООН повинні створити умови, що забезпечують справедливість і повагу зобов'язань. Члени ООН повинні вирішувати свої суперечки, в тому числі що стосуються дотримання договорів, мирними засобами, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир та безпеку держав. Статут ООН наділяє Раду Безпеки ООН повноваженнями для вжиття заходів, що дозволяють усунути подібну загрозу. Члени ООН повинні надавати цій організації всіляку допомогу у вживаних нею діях відповідно до Статуту. Вони зобов'язані підпорядковуватися рішенням Ради Безпеки ООН, що створює сприятливі умови для реалізації як норм Статуту ООН, так і інших міжнародно-правових приписів.

Виділяючи другий тип міжнародно-правових гарантій — спеціальні гарантії, треба вказати, що під ними розуміють акти, в яких держава або держави зобов'язуються у разі необхідності зробити все від них залежне, щоб спонукати іншу державу або держави виконати укладений між ними договір. Така гарантія, як уже зазначалося, може бути оформлена в спеціальному договорі, званому гарантійним договором, або в додатковому протоколі до основного договору. Гаранти повинні вжити заходів щодо захисту певних

¹ Тиунов О. И. *Международно-правовые гарантии как средство обеспечения международных договоров* / О. И. Тиунов // *Журнал российского права*. — № 4. — 2011. — С. 27.

інтересів і прав держави, якій надана гарантія, забезпечити підвищення ефективності встановленого правила або збереження певного стану речей. Найважливішими елементами такого захисту є: прийняття державами-гарантами заходів з метою змусити поважати гарантований юридичний режим у разі його порушення третіми державами; неухильне сумлінне виконання гарантами взятих зобов'язань, тобто вони не звільняються від виконання зобов'язань навіть у разі порушення угоди іншими гарантами і повинні забезпечувати дотримання прав та інтересів незалежно від того, наскільки це може виявитися не вигідним для самого гаранта. Іншими словами, реальність наданих гарантій пов'язана, з одного боку, з виробленням спеціальних заходів щодо захисту певного юридичного режиму, а з іншого — з дійсним прагненням гарантів реалізувати у разі необхідності ці заходи згідно із взятими зобов'язаннями¹.

Проте участь держави вміжнародному комерційному обороті має свою специфіку. Це пояснюється особливістю самої держави як суб'єкта права. Держави, беручи участь в міжнародній комерційній діяльності, не перестають при цьому залишатися суб'єктами владних відносин, які володіють суверенітетом та незалежністю. На цьому ґрунтується один з принципів міжнародного права — принцип імунітету іноземної держави, відповідно до якого одна держава не може бути проти своєї волі підпорядкована владі іншої держави.

На теоретичному рівні серед багатьох конституціоналістів провідною стала думка про те, що суверенітет держави передбачає наявність стабільної організаційно-правової структури управління на всій території держави, тобто на її територію не повинна поширюватися влада інших держав. У цьому ас-

¹ Тиунов О. И. *Международно-правовые гарантии как средство обеспечения международных договоров* / О. И. Тиунов // *Журнал российского права*. — № 4. — 2011. — С. 27.

пекті Ф. Ліствисловлює думку про те, що держаний суверенітет передбачає неможливість здійснення жодною державою своєї влади, оскільки суверенітет одної держави припиняє свою дію там, де починає діяти суверенітет іншої держави. Причому Ф. Ліст, власне, вперше розглянув проблему меж здійснення суверенітету в рамках судової влади. Зокрема, обґрунтовуючи імунітет держави, він відзначав, що жодна держава не відповідає перед судами іншої держави¹.

У теорії й на практиці виділяють три види імунітету: імунітет від пред'явлення позову (судовий), імунітет від попереднього забезпечення позову та імунітет від примусового виконання судового рішення.

Спочатку виникнувши як абсолютний, у ході розвитку міжнародних економічних відносин і активізації участі держав у цивільно-правових стосунках імунітет іноземної держави поступово піддавався різного роду обмеженням. Головним чином, він полягає у визнанні можливості пред'являти й розглядати позови до іноземних держав у судах іншої держави чи в судових (квазісудових) органах міжнародних організацій. На сьогодні практично всі держави дотримуються концепції обмеженого судового імунітету, відповідно до якої іноземна держава може бути притягнена як відповідач до судів іншої держави без своєї на те згоди, якщо пред'явлений позов стосується дій держави-відповідача в приватноправовій сфері. Довгий час після переходу більшості держав на позиції обмеженого судового імунітету вони, проте, продовжували надавати іноземним державам абсолютний імунітет від попереднього забезпечення позову і від виконання рішення.

Це пояснюється підвищеною чутливістю держав до можливості (навіть потенційної й тимчасової) обмеження їх прав на своє майно.

Л. А. Лунц вказував на те, що імунітет держави «витікає

¹ Лист Ф. *Международное право в систематическом изложении* / Ф. Лист. – М.: Юрвек К. Матиссена, 1909. – С. 81.

із загальновизнаного принципу публічного права — з принципу суверенітету держав»¹.

Конвенція ООН про юрисдикційний імунітет держав та їх власності була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 2004 року. У ній забороняється поширення юрисдикції суду однієї держави на іноземну державу. Конвенція забезпечує захист державної власності, що не використовується в комерційних цілях. Це означає, що держава (А) не може бути стороною у справі в суді держави (Б) і судовий розгляд в будь-якій з держав не може стосуватися власності, прав, інтересів або діяльності іншої держави. Конвенція передбачає добровільну відмову від юрисдикційного імунітету. Крім того, вона забороняє державі посилатися на свій імунітет при розгляді справи, що виникла з комерційної операції, стороною якої вона є.

Броунлі Я. підкреслює, що «суверенний імунітет» засновується, зокрема, на принципі, що знаходить своє вираження в правилі «рівний над рівним» і не має юрисдикції, тим самим: відображає статус рівності, властивий суверенам»².

Варте уваги рішення Конституційного Суду України від 6 грудня 2001 року у справі про угоди про розподіл продукції, в якому Суд зазначив, що імунітет держави впливає із засад **державного суверенітету** (статті 1, 2 Конституції України), хоча прямо не закріплений в Основному Законі України. Імунітет іноземної держави полягає у тому, що вона не підлягає юрисдикції іншої держави. Так, іноземна держава не може бути притягнена до суду іншої держави як відповідач, крім випадків безпосередньо наданої на це згоди (відмови від імунітету). Положення щодо імунітету держав містяться у законодавстві України (стаття 425 «Позови до іноземних

¹ Луц Л. А. Курс міжнародного частного права: учеб. курс: Общая часть в 3-х томах / Л. А. Луц. — М.: Юрид. лит., 1973. — С. 45.

² Броунли Я. Международное право: учеб. пособие / Я. Броунли // пер. с англ. под ред. и со вст. ст. Г. И. Тункина. Кн. 1. — М.: Прогресс, 1977. — С. 425.

держав. Дипломатичний імунітет» Цивільного процесуального кодексу України(1501-06, 1502-06. 1503-06. 1504-06, 1505-06), стаття 125 «Судовий імунітет» Господарського процесуального кодексу України (1798-12)¹.

Національне законодавство про імунітет іноземної держави повинне відповідати встановленим міжнародно-правовим нормам, містити такі правила про обмеження імунітету, які витікають із норм загального міжнародного права або у відповідних випадках із чинних міжнародних угод. Законодавство України може бути доповнено окремим законом України, присвяченим юрисдикційному імунітету іноземної держави.

Розглядають ще один важливий аспект міжнародно-правових гарантій державного суверенітету – визнання держави як суб'єкта міжнародних відносин. Треба вказати, що у світовій практиці існують також важливі державні організації, які контролюють територію та здійснюють багато, або майже всі функції держави, не будучи визнаними як держава у міжнародних відносинах. Ці «невизнані держави», включаючи Анжуан, Пунтленд, Шан, Сомалі і Вазиристан, а також напів-інтернаціоналізовані території Курдистану та Косово. Є також такі країни, як Ліван, Колумбія, Афганістан, Бірма/М'янма і Філіппіни, де значна кількість регіонів перебуває повністю поза контролем центрального уряду, навіть якщо вони звичайно не визнаються окремо². Де-факто існуючі, але повною мірою не визнані держави (Північний Кипр, Карабах, Абхазія, Південна Осетія та ін.).

Джексон Є. назвав їх квазі-державами (quasi-states) – членами міжнародного співтовариства з істотно ослабленою

¹ Рішення Конституційного Суду України від 6.12.2001 № 17-рп/2001 (у справі про угоди про розподіл продукції) // Офіц. Вісн. України. – 2001. – № 50. – Ст. 2239.

² Wilson E. *Government of the Shadows: Parapolitics and Shadow Criminal Sovereignty* / E. Wilson. – 2009. – P. 4.

внутрішньою суверенністю чи спроможністю¹. Виділяють так звані проблемні держави: держави існують де-факто, але не визнані де-юре учасниками міжнародних відносин (Нагорний Карабах); держави, що визнані де-юре, але не існують де-факто (Західна Сахара), а також так звані держави, які не відбулися — володіють негативним зовнішнім суверенітетом, але відсутній внутрішній позитивний, тобто не здатні підтримувати мінімальний порядок на відповідній території (Сомалі)².

Оскільки визнання де-факто є тимчасовим, воно може бути повернуто назад у разі, якщо відсутні умови, необхідні для визнання, не будуть реалізовані. «Повернення визнання» має місце при визнанні де-юре уряду суперника, якому вдалося посісти міцну позицію у країні, або при визнанні суверенітету держави, яку анексувала інша держава. Наприклад, Великобританія, повернула назадв 1938 р. визнання Ефіопії (Абіссинії) як незалежної держави у зв'язку з тим, що визнала де-юре анексію цієї країни Італією. Визнання де-юре (офіційно) виражається в офіційних актах, наприклад, в резолюціях міжурядових організацій, підсумкових документах міжнародних конференцій, у заявах уряду, в спільних комюніке держав і т.д. Такий вид визнання реалізується, як правило, шляхом встановлення дипломатичних відносин, укладення договорів з політичних, економічних, культурних, та інших питань.

Накарті світу 9 липня 2011 року з'явилася нова держава — Республіка Південний Судан. 14 липня вона стала членом ООН, а 28 липня її було прийнято до Африканського Союзу. Нагадаємо, що на початку цього року відбувся референдум

¹ *Асиметрия мировой системы суверенитета (зоны проблемной государственности): монография / ред. Н. В.Ильина, И. В. Кудряшовой. — М. : МГИМО-университет, 2011. — С. 44.*

² *Ильин М. В. Суверенитет. Трансформация понятий и практик: монография / ред. М.В. Ильина, И.В. Кудряшовой — М. : Мгимо — университет, 2008. — С. 228.*

про незалежність Південного Суданувід північної частини країни, на якому переважна більшість його учасників висловилися за утворення самостійної держави¹.

Значна частина внутрішньодержавних процедур, необхідних для надання згоди на обов'язковість міжнародних договорів, здійснюється органами виконавчої влади. У багатьох державах ключова роль у прийнятті рішень про надання згоди на обов'язковість найбільш важливих міжнародних договорів належить парламенту.

Виділяють два різних підходи до ролі парламенту в ухваленні рішень про згоду на обов'язковість міжнародних договорів. Перший підхід полягає в тому, що згода парламенту не є юридично обов'язковою для прийняття державою міжнародних договірних зобов'язань (такий підхід прийнятий у Великобританії, Канаді, Австралії). Другий припускає, що згода парламенту юридично необхідно для укладення найбільш важливих або навіть всіх міжнародних договорів. Така практика склалася в США, Греції, Польщі, Італії, Росії, Франції та інших країнах. У ряді держав для ухвалення міжнародних договорів з істотними наслідками необхідно або можливе проведення референдуму. На конституційному рівні Швейцарії, Данії, Ірландії, Іспанії, Португалії вказано про можливість проведення референдумів про участь у міжнародному договорі, обумовлених особливою важливістю питання.

Держави по-різному визначають порядок взаємодії національного права і договірних норм, використовують різні способи реалізації міжнародних договорів у своїх правових системах. Одні держави обирають метод автоматичної — без необхідності видання додаткових актів законодавчого чи адміністративного характеру — інтеграції міжнародних договорів в національну правову систему (Франція, Нідерланди, Швей-

¹ *Обзор конституционных новостей (июнь-июль 2011) // Сравнительное конституционное право. — 2011. — № 4 (83). — С. 16.*

царія, Україна, Росія, США та ін), інші (Німеччина, Італія, Фінляндія) — формально-процедурний. Вони вважають за необхідне прийняття законодавчого чи адміністративного акту, який є лише формальною попередньою умовою включення міжнародного договору в національну правову систему. Для третіх же в цілях реалізації міжнародних договірних зобов'язань потрібно прийняття законодавчих або адміністративних актів, що мають матеріальний характер. У даному випадку мова йде про матеріальну інкорпорацію міжнародних договорів у національне право, яка характерна для Великобританії, Канади, Австралії, Ізраїлю, Швеції, Норвегії, Данії.

З точки зору місця, яке займають міжнародні договори в ієрархічній системі джерел внутрішньодержавного права в залежності від їх юридичної сили, існує три групи держав: 1) держави, в яких належним чином укладений міжнародний договір може превалювати над внутрішньодержавним правом в цілому, включаючи конституцію, або мати статус, рівний конституційним нормам або законам (Нідерланди, Австрія, Мексика, Аргентина); 2) держави, що визнають пріоритет міжнародних договорів щодо законів (Франція, Бельгія, Іспанія, Швейцарія, Польща, Чехія, Греція, Японія, Росія); 3) держави, що дотримуються правила про те, що міжнародні договори мають силу закону, рівні з ним, і за принципом «наступний закон скасовує попередній» договори превалюють над попередніми законами, але можуть відчувати вплив наступних. Така практика характерна для Німеччини, Італії, США, Великобританії, Канади та ін.¹

Разом з тим Закон України «Про міжнародні договори України» (ч. 2 ст. 19) передбачає: «Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені

¹ *Осьмичин Б. И. Заключение и имплементация международных договоров и внутригосударственное право: учебное пособие / Б.И. Осмичин. — М.; Берлин: Инфотропик Медиа, 2010. — С. 283.*

у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору». До цього слід додати, що ст. 15 згаданого Закону поширює на національне законодавство міжнародно-правовий принцип сумлінного виконання міжнародних договорів: «Чинні міжнародні договори України підлягають сумлінному дотриманню Україною відповідно до норм міжнародного права. Згідно з принципом сумлінного дотримання міжнародних договорів Україна виступає зате, щоб й інші сторони міжнародних договорів України неухильно виконували свої зобов'язання за цими договорами», а також вимагає застосування цього принципу на основі взаємності. Таким чином, згідно з українським законодавством виконання міжнародного договору, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, передбачає його пріоритет перед національним законом та іншими актами законодавства, крім Конституції України. Якщо міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України. Відповідно державні органи або органи місцевого самоврядування не вправі виключити або змінювати своїми актами зобов'язання, що містяться в таких договорах.

Важливого значення для забезпечення ефективності реалізації зовнішньої політики має Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 01.07.2010р. Він визначає принципи, засади та пріоритети зовнішньої політики України, а також закріплює повноваження державних органів щодо визначення, реалізації та контролю за дотриманням засад зовнішньої політики. Зокрема, у ст. 11 Закону закріплено, що Україна як європейська і позаблокова держава здійснює відкриту зовнішню політику і прагне до співробітництва з усіма заінтересованими партнерами, уникаючи залежності від окремих держав, груп держав чи міжнародних структур.

Щодо основних засад зовнішньої політики України, то такими відповідно до Закону є: забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародної співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права; забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, *захисту суверенітету*, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її національних інтересів; створення сприятливих зовнішньополітичних умов для розвитку української нації, її економічного потенціалу); історичної свідомості, національної гідності українців; утвердження провідного місця України у системі міжнародних відносин; дотримання Україною політики позаблоковості, що означає неучасть України у військово-політичних союзах, пріоритетність участі у вдосконаленні та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного партнерства з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес; забезпечення захисту прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном; забезпечення інтеграції України в європейський політичний, економічний, правовий простір з метою набуття членства в ЄС; підтримка розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди та ін.

Одним із головних суб'єктів та інституційною складовою гарантування державного суверенітету України є Президент України. Так, при характеристиці його повноважень у зовнішньополітичній сфері звертаємо увагу на широке застосування у галузі управління закордонними справами його Указів. Наявність великої кількості цих нормативно-правових актів зумовлена, перш за все, статусом Президента. Він є Главою держави, гарантом *державного суверенітету*, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод

людини та громадянина. Поряд з цим Президент відповідно до Конституції здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю України, а отже галузь закордонних справ є його прерогативою.

Деякі автори поділяють Укази Президента України у галузі закордонних справ на такі групи: (1) що визначають питання європейської інтеграції України; (2) регламентують питання іноземних дипломатичних установ, представництв міжнародних організацій в Україні та їх персоналу; (3) визначають питання організації та діяльності органів управління закордонними справами України та їх структурних підрозділів; (4) врегульовують питання координації дій органів державної влади України у сфері зовнішньої політики; (5) закріплюють інші питання в галузі управління закордонними справами України¹.

Існують також інші органи державної влади, діяльність яких спрямована на забезпечення міжнародно-правових (дипломатичних) гарантій державного суверенітету України, їх повноваження чітко прописані в Конституції України, але все ж таки потребують вдосконалення.

Підсумовуючи, треба вказати, що суверенна Україна була визнана 150 країнами світу, вона стала членом Ради Європи та ОБСЄ, приєдналася до Центральноевропейської ініціативи, є повноцінним членом міжнародного співтовариства. На цій підставі існує необхідність закріплення у Конституції України права Української держави вступати в союзи з іншими державами та у встановлених законом випадках виходити з них, брати участь у створенні міждержавних органів, а також делегувати частину своїх повноважень, за допомогою суб'єктів державної влади та у межах наданих їм повноважень.

¹ Федчишин С. А. *Дипломатичне представництво України за кордоном: сучасні проблеми організації та правового забезпечення: монографія* / С. А. Федчишин ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Н. П. Матюхіної. — Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. — С. 47.

ВИСНОВКИ

У монографії здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення наукового завдання, що виявляється у здійсненні комплексної науково-практичної розробки теорії державного суверенітету, встановленні особливостей побудови системи гарантій державного суверенітету, обґрунтовані необхідності конкретних практичних пропозицій щодо вдосконалення конституційного закріплення гарантування державного суверенітету в Україні.

Головними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. Існуючі відмінності між такими публічно-правовими явищами і поняттями, як «суверенітет» і «незалежність», у країнах Центральної та Східної Європи зумовлені їх історичними та політичними особливостями. Навпаки, у країнах Західної Європи інтеграція в Євросоюз фактично знищила розбіжності в розумінні їх змісту. Що ж стосується України, то тут все ще зберігає доктринальну силу застаріле (радянське) уявлення про «незалежність» і «суверенітет». Сучасна східноєвропейська конституційна теорія дозволяє часткове делегування суверенних прав (компетенції, «внутрішнього суверенітету») до структур Європейського Союзу, у той час як державна незалежність («зовнішній суверенітет») залишається в якості принципу непорушною.

2. Суверенітет у конституційному праві є однією з передумов формування держави в цілому, важливим атрибутом конституційного устрою сучасної держави. Саме тому він потребує чіткого нормативного визначення та забезпечення гарантіями на найвищому юридичному рівні. Категорія суве-

ренітету є ключовою для розуміння сутності держави, вона закладає базис державності як політико-правового явища. Державний суверенітет є основою легітимності органів державної влади і держави в цілому.

3. Аналіз сучасної конституційної практики різних країн свідчить, що при вступі держав до міждержавних об'єднань використання ними загальнонаціонального референдуму стало більш поширеним, ніж використання парламентських механізмів.

4. Звертається увага на специфіку реалізації суверенних прав у зв'язку зі входженням країни до міждержавного об'єднання за допомогою національних конституційних механізмів. Так, зарубіжний досвід досліджується на прикладі врегулювання цього питання на конституційному рівні. Якщо «країни-засновники» ЄС (Франція, Німеччина) встановили на вищому нормативному рівні спеціальні розділи або низку норм для врегулювання питань взаємовідносин з ЄС, то нові держави-члени застосовують так звану «європейську обмовку», коли до Основного Закону включається одна-дві статті, які в абстрактній формі врегульовують питання входження до міждержавних утворень.

Практика використання європейськими державами інструменту «європейського застереження» доводить, що саме цей інструмент необхідно використати для конституційного оформлення вступу України до міждержавних об'єднань.

5. Для конституційного тлумачення типовим є шлях «від норми до принципу», що іноді призводить до звинувачень конституційних судів у неконтрольованій правотворчості («суддівському активізмі»). Конкуруючою тенденцією є нині «суддівська стриманість» — прояв свідомого самообмеження конституційних судів при ухваленні ними рішень з політичним контекстом. На основі аналізу даних двох тенденцій можна зробити висновок про те, що органи конституційної юрисдикції країн Західної Європи частіше проявляють суддівську

стриманість. Навпаки, явище суддівського активізму є більш типовим для конституційних судів країн Східної та Центральної Європи, де законодавча і виконавча гілки влади ще не завжди готові брати на себе всю повноту конституційної відповідальності.

6. Зазначається, що в науці конституційного права набули поширення нові підходи до розуміння державного суверенітету. Зокрема, найбільш популярними серед них є: 1) французька доктрина обмеженого суверенітету (з передачею суверенних прав); 2) «новий підхід» Х'юстона і Маршалла стосовно доктрини парламентського суверенітету; 3) конструктивна теорія разом із теорією самообмеження парламентського суверенітету у Великобританії; 4) адаптовані правила щодо тлумачення колізій між нормами національного та міжнародного права (на прикладі Данії) тощо.

7. В умовах глобалізації та міждержавної інтеграції суверенітет у якості принципу конституційного ладу ніби «зникає», «розмивається», «дезінтегрується». Зокрема, глобалізація уже призвела до часткового розмивання суверенних прав держав у тих сферах, які вважалися традиційно недоторканими на основі *Вестфальської системи*. Крім того, наразі відмічається суттєвий вплив неурядових організацій та громадських асоціацій на політику суверенних держав.

8. Виробилася конституційна доктрина, щодо процесу *державного владарювання* при вступі країн до міждержавних об'єднань. Найбільш типовим тут нині вважається використання референдуму. Загалом, пряме народне волевиявлення не створює перешкод для європейського інтеграційного процесу. На підтвердження даної тези автор посилається, зокрема, на референдум 22 січня 2012 року у Хорватії.

Що ж стосується інших каналів вираження настроїв та інтересів народу з питань міждержавної інтеграції/дезінтеграції, то тут типовим способом волевиявлення залишається парламент. Прикладом тут може служити досвід Литви, яка

дозволяє депутатам сейму ухвалювати на власний розсуд рішення, пов'язані з політикою Литви в рамках Євросоюзу. Паралельно в Литві зберігається можливість використання також загальнонаціонального референдуму за ініціативою 50 депутатів сейму або не менш ніж 10% виборців країни.

9. Під юридичними гарантіями державного суверенітету автор розуміє засоби та умови забезпечення державного суверенітету, закріплені у спеціальних нормах права, а також інституційну складову реалізації даних норм.

Виділяються дві групи юридичних гарантій державного суверенітету: 1) нормативно-правові гарантії — закріплені у Конституції України засади, на яких ґрунтується суверенітет Української держави (державний суверенітет, народний суверенітет (повновладдя народу), територіальна цілісність, поділ влади, верховенство права, єдине громадянство); 2) організаційно-правові гарантії — сформовані відповідно до Конституції та законів України державно-владні інститути (Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України).

10. Конституційний контроль як засіб оцінки європейських договорів став невід'ємною складовою частиною інтеграційних процесів у Західній Європі. Небезпека втрати або несанкціонованого обмеження державного суверенітету стала причиною ухвалення судами низки конкретних рішень. На цій основі поступово виробився доктринальний підхід, за яким внесення змін до законодавства Євросоюзу вважається прийнятним лише за умови, що ці зміни не загрожують суверенним правам держав-членів. Загалом, розвиток європейської інтеграції вважається допустимий лише при умові, що він не містить в собі загрози для суверенітету потенційних держав-членів.

До категорії військових гарантій державного суверенітету необхідно віднести наявність у держави власних збройних сил. Окремим аспектом військових гарантій суверенітету слід вважати конституційний дозвіл/заборону на розміщення

іноземних військових баз на території тієї або іншої країни. При цьому необхідно розрізняти *заборонний характер* конституційних гарантій (що передбачає повну заборону на розташування баз) та *дозвільний характер* цих же гарантій (розташування баз на основі спеціального дозволу представницьких органів).

12. Невід'ємне монопольне право Українського народу на володіння землею та іншими природними ресурсами України, яке здійснюється органами державної влади та місцевого самоврядування у межах повноважень, встановлених Конституцією. Це означає, що природні ресурси України мають використовуватися виключно на благо Українського народу. Для досягнення цієї мети право народу на володіння природними ресурсами необхідно поєднати з ефективним громадським контролем за їх використанням. Економічну основу державного суверенітету складають також об'єкти державної та комунальної власності, вся фінансова система України. Загалом, рівень розвитку фінансово-промислового сектору України є важливою гарантією суверенітету держави в економічній сфері, оскільки він безпосередньо впливає на здатність держави проводити соціально орієнтовану політику.

13. У своїй зовнішньополітичній активності Українська держава має виходити з того, що процес глобалізації у поєднанні з міжнародними інтеграційними заходами призвели до помітного «розмивання» суверенних прав держав у тих сферах, які вважалися недоторканими з часу заснування Вестфальської системи — до середини ХХ століття.

14. Під міжнародно-правовими гарантіями суверенітету розуміються особливі юридичні засоби, за допомогою яких держави-учасниці міжнародних договорів мають можливість захистити свої інтереси з урахуванням принципу поваги до їх державного суверенітету та невтручання у їх внутрішні справи.

Міжнародно-правові гарантії суверенітету поділяються на два види: 1) гарантії загального типу; 2) спеціальні гарантії. Сучасна наука виділяє також такі види міжнародно-правових гарантій, як двосторонні і багатосторонні, колективні та індивідуальні тощо. Дані гарантії необхідно розглядати не лише в якості засобу забезпечення виконання міжнародних договорів, але й в якості засобів втілення у життя країни важливих принципів міжнародного права.

15. У Конституції України необхідно закріпити правові механізми, які дозволили б Українській державі безперешкодно укладати союзиз іншими державами, а також виходити з них; брати участь у створенні спільних міждержавних органів, а також делегувати їм частину своїх повноважень. Відповідні норми слід закріпити у якості окремого принципу основ конституційного ладу України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аллан Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан ; пер. з англ. Р. А. Семків. — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 385 с.
2. Андреева Г.Н. Экономическая конституция в зарубежных странах / Г. Н. Андреева. — М. : Наука, 2006. — 268 с.
3. Андрейцев В. І. Земельне право і законодавство суверенної України: актуальні проблеми практичної теорії / В. І. Андрейцев — К. : Знання, 2005. — 445 с.
4. Анненкова В.Г. Единство Российского государства: проблемы конституционной теории и практики: автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.02 / В. Г. Анненкова; Российская академ. гос. службы при През. Рос. Федерации. — М., 2006. — 36 с.
5. Аргентина решила национализировать еще один актив Repsol[Електронний режим]: // <http://www.lenta.ru/news/2012/04/19/onepore/> — Заголовок з екрана.
6. Арнольд Р. Европейское конституционное право: некоторые размышления о концепции, возникшей во второй половине двадцатого века / Р. Арнольд // Конституционное право: Восточное обозрение. — 2001. — №4 (37). — С. 107-114.
7. Ассиметрия мировой системы суверенитета: зоны проблемной государственности : монография / под. ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой. — М. : МГИМО-Университет, 2011. — 248 с.

8. Байдін Ю. В. Державний суверенітет і його межі в умовах європейської інтеграції: питання теорії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю. В. Байдін ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». — Х., 2012. — 20 с.
9. Барабаш Ю. Г. Вироблення доктринальних підходів у науці конституційного права як одна з умов ефективності конституційної реформи / Ю. Г. Барабаш // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2009. — № 11 (97). — С. 36-39.
10. Барабаш Ю. Г. Вопросы непосредственной демократии в теории и практике конституционного права Украины / Ю. Г. Барабаш // Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине : сб. науч. тр. — Х. : Право, 2012. — С. 29-52.
11. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права : монографія / Ю. Г. Барабаш — Х. : Право, 2008. — 220 с.
12. Барабаш Ю. Г. Конституційна реформа і стабільність конституційного ладу: конфліктологічно-правовий аналіз системного взаємозв'язку / Ю. Г. Барабаш // Право України. — 2012. — № 1-2. — С. 77-96.
13. Барабаш Ю. Г. Конституційно-правові механізми захисту державного суверенітету України / Ю. Г. Барабаш // Вісник НАН України. — 2011. — № 6. — С. 9-10.
14. Барабаш Ю. Г. Організаційні та правові проблеми забезпечення державного суверенітету: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 27 березня 2009 р.; АПН України, НДІ держ. буд-ва та місцевого самоврядування АПрН України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого / Редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. — Х.: Видавець ФО-П Вапнярчук Н. М., 2009. — С. 147-149.
15. Барабаш Ю. Г. Референдум як спосіб вирішення питань,

- пов'язаних із державним суверенітетом / Ю. Г. Барабаш // Вісник академії правових наук. — 2008. — № 3 (56). — С. 98-108.
16. Барабаш Ю. Г. Установча влада українського народу як конституційний феномен / Ю. Г. Барабаш // Право України. Юридичний журнал. — 2009. — № 11. — С. 73-80.
 17. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества: пер. с англ. / З. Бауман. — М.: Весь Мир, 2004. — 188 с.
 18. Баумгартнер Х. М. Свобода и человеческое достоинство как цели государства // Политическая философия в Германии: Сб. ст. Й. Изензее и др. / пер. с нем. Д. Мироновой, С. Погорельской. — М.: Современныететради, 2005. — 520 с.
 19. Безуглов А. А. Суверенитет советского народа / А. А. Безуглов. — М.: Юрид. лит., 1975. — 153 с.
 20. Близнашки Г. Конституционализм и демократия / Г. Близнашки // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право. — М.: ИНИОН РАН, 2012. — № 2. — С. 55-60.
 21. Блинов А. С. Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А. С. Блинов — М.: МАКС Пресс, 2003. — 149 с.
 22. Блищенко И. П., Дориа Ж. Понятие экономического суверенитета государства / И. П. Блищенко // Мировое сообщество.—2000. — № 1. — С. 200-215.
 23. Боден Ж. Шесть книг о Республике / в кн.: История политических и правовых учений. — М.: Юрист, 1995. — 378 с.
 24. Бориславська О. М. Власність українського народу на землю як елемент конституційно-правового механізму забезпечення суверенітету України / О. М. Борислав-

- ська, І. Заяць, С. Різник // Вісник Львів. ун-ту. — 2011. — вип. 53. — С. 101-117.
25. Бордачѳв Т. В. Новый стратегический союз. Россия и Европа перед вызовами XX века: возможности «большой сделки» / Т. В. Бордачѳв. — М.: Европа, 2009. — 304 с.
 26. Броунли Я. Международное право: учеб. пособие / Я. Броунли // пер. с англ. под ред. и со вст. ст. Г. И. Тункина. Кн. 1. — М.: Прогресс, 1977. — 507 с.
 27. Броунли Я. Политика прав человека во взаимосвязи с господством права / Я. Броунли // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М., 2011. — № 3. — С. 183-185.
 28. Валадес Д. Контроль над властью / Д. Валадес; пер. с испанского А. Автономова, В. Гайдамака. — М.: Идея-Пресс, 2006. — 248 с.
 29. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И. Валлерстайн; пер. с англ. под ред. Б. Л. Иноземцева. — М.: Логос, 2003. — 368 с.
 30. Виганд М. А. Демократическое конституционное государство между идеалом и реальностью: к современному пониманию свободы / М. А. Виганд, Б. Забель // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведения. — М., 2012. — № 1. — С. 12-17.
 31. Витрук Н. В. Народный суверенитет и народовластие в контексте модернизации российского общества / Н. В. Витрук // Конституционно-правовые основы народовластия в России и Украине: сб. науч. тр. — Х.: Право, 2012. — С. 13-27.
 32. Віднянський С. В. Об'єднана Європа: від мрії до реальності. Історичні нариси про батьків-засновників Єв-

- ропейського Союзу: монографія / С. В. Віднянський, А. Ю. Мартинов. — К.: Вид. дім «Київо-Могилянська академія», 2011. — 376 с.
33. Внешний долг Украины достиг 129 млрд долларов [Електронний ресурс]:говорится в материалах НБУ — Режим доступу: <http://www.bfm.ru/news/2012/09/18/vneshnij-dolg-ukrainy-dostig-129-mlrd-dollarov.html>—Заголовок з екрана.
 34. Волошин Ю. О. Конституційно-правове забезпечення європейської міждержавної інтеграції: теоретико-методологічні аспекти / Ю. О. Волошин ; за ред. М. О. Баймуратова. — К.: Логос, 2010. — 480 с.
 35. Волянська Г. М. Народний суверенітет та форми його реалізації в Україні: конституційно-правові аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Г. М. Волянська. — К., 1995. — 23 с.
 36. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / Ю. Габермас. — Л.: Астролябія, 2006. — 421 с.
 37. Гаджиев Г. А. Экономическая Конституция. Конституционные гарантии свободы предпринимательской деятельности / Г. А. Гаджиев // Конституционный вестник, 2008. — № 1 (19). — С. 248-254.
 38. Гаєць В. М. Суверенітет держави в сучасному глобалізованому світі / В. М. Гаєць // Вісник НАН України, 2011. — № 6. — С. 5-15.
 39. Гапотій В. Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук:12.00.01 / В. Д. Гапотій; Нац. ун-т внутр. справ.— Х., 2005. —23 с.
 40. Германия: Конституция против роста госзадолженности [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.finansmag.ru/new/18989> — Заголовок з екрана.
 41. Гидденс Э. Ускользящий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс — М.: Весь мир, 2004. — 320 с.

42. Гизо Ф. Политическая философия: о суверенитете / Ф. Гизо // Суверенитет. Сборник / сост. : Н. Гарраджа. — М. : Изд. «Европа», 2006. — С. 237-291.
43. Гийу Л. Конституционный пересмотр и европейская интеграция; не выдерживающее критики необдуманное непостоянство Конституции / Л. Гийу // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правове-дения. — М. : ИНИОН РАН, 2011. — №1. — С. 49-54.
44. Голль Шарль де. Мемуары надежд / Шарль де Голль. — М.: Прогресс, 2000. — 337 с.
45. Головки А. А. Современные проблемы государственного суверенитета в Республике Беларусь / А. А. Головки // Право и политика. — 2000. — № 1. — С. 28-34.
46. Гончаренко В. Д. Декларація про державний суверенітет України (1990 р.) та її роль в історії творення незалежної Української держави / В. Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2010. — № 2 (61). — С. 95-99.
47. Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. В. Горюнов. — Екатеринбург, 2007. — 26 с.
48. Горюнов В. В. Суверенитет Российской Федерации: сущность, содержание, гарантии : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / В. В. Горюнов. — Екатеринбург, 2007. — 237 с.
49. Государственный суверенитет vs. право наций на самоопределение: сб. науч. ст. / отв. ред. А. Л. Рябинин. — М.: Изд. Дом Гос. ун-та — Высшей школы экономики, 2011. — 250 с.
50. Гражданское право. Учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М. : Проспект. — 1997. — 583 с.

51. Грачев Н. И. Происхождение суверенитета: верховная власть в мировоззрении и практике государственного строительства традиционного общества: монография / Н. И. Грачев. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2009. — 320 с.
52. Грачев Н. И. Государственный суверенитет и формы территориальной организации современного государства / Н. И. Грачев. — М.: Книгодел, 2009. — 468 с.
53. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе ; пер. з нім. Л. Ситніченко, О. Лозінської. — К. : ППС, 2007. — 436 с.
54. Д'аспремон Ж. Недемократическое государство в международном праве. Критическое исследование позитивного международного права и современной практики / Ж. Д'аспремон // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М., 2011. — № 2 . — С. 169-172.
55. Декларация независимости Эстонии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%C4%E5%EA> — Заголовок з екрана.
56. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 року // Відом. Верх. Ради України. — 1990. — № 31. — Ст. 429.
57. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення / За ред. О. Барабаш. — Житомир: «Рута», 2010. — 868 с.
58. Демишель А. Институты и власть во Франции. Институционные формы государственно-монополистического капитализма / А. Демишель, Ф. Демишель, М. Пикемаль. — М. : Прогресс, 1977. — 448 с.
59. Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах 21 века / Центр исследований постиндустриального обще-

- ства; Вступ. стаття В. Л. Иноземцева. — М.: Издательство «Европа», 2010. — 318 с.
60. Демократия и суверенитет. Многообразие исторического опыта / под.ред. А. А. Гучейнова — М.: Идея-Пресс, 2010. — 236 с.
61. Державний суверенітет: теоретико-правові проблеми : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. — Х. : Право, 2010. — 272 с.
62. Дзолло Д. Демократия и сложность: реалистический подход / Д. Дзолло. — М.: Изд. дом гос. ун-та Высшей школы экон., 2010. — 320 с.
63. Дідківська Т. В. Суверенітет грошово-кредитної політики у відкритій економіці : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 08.00.01 / Т. В. Дідківська ; Інст. економ. та прогн. НАН України. — К., 2009. — 23 с.
64. Дорогин В. А. Суверенитет в советском государственном праве / В. А. Дорогин. — М. : Изд. АОН при ЦК ВКП (б), 1948. — 380 с.
65. Дюги Л. Конституционное право / Л. Дюги ; пер. с фр. — М. : Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. — 342 с.
66. Дюги Л. Социальное право, индивидуальное право и преобразование государства: лекции, прочит. в 1908 г. в Высш. шк. соц. наук в Париже / Л. Дюги; пер. А. Яценко; предисл. А. С. Алексеева. — М. : Изд. М. Н. Ключков, 1909. — 148 с.
67. Європа закривається: чого Україні чекати від посилення візових правил [Електронний ресурс]: Положення бюджетного пакту Євросоюзу не підлягають перегляду — Режим доступу:<http://news.finance.ua/ua/~1/0/all/2012/04/27/277597> — Заголовок з екрана.
68. Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями / под. ред. С. Ю. Кашкина. — М. : ИНФРА-М, 2008. — 698 с.

69. Економічна теорія : підручник / за ред. В. Г. Чепінога. — К. : Юрінком Інтер, 2011. — 656 с.
70. Еллинек Г. Общее учение о государстве (по изданию 1903 г.) / Г. Еллинек. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. — 784 с.
71. Энциклопедичний словник / Ф. А. Брокгауз та И. А. Єфрон.[Электронный ресурс] — Режим доступа : <http://www.brockhaus.ru>. — Заголовок з екрана.
72. Ефремова Н. А. Международно-правовые механизмы регулирования экономической интеграции и суверенитет государств : автореферат дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.10 / Н. А. Ефремова — М., 2009. — 44 с.
73. Ефремова Н. А. Международная экономическая интеграция и суверенитет государства / Н. А. Ефремова // Государство и право. — 2011. — №6. — С. 60-66.
74. Жувенель Бертран де. Власть: Естественная история ее возрастания / Бертран Жувенель де ; перевод с франц. В. П. Гайдамака. — М.: Мысль, 2011. — 546 с.
75. Задихайло Д. В. Правовий господарський порядок в Україні: десятирічний досвід конституційно-правового забезпечення / Д. В. Задихайло // Вісник Академії правових наук. — № 3(46) — С. 141-149.
76. Зовнішньополітична сфера в оцінках експертів // Національна безпека і оборона. — 2010. — №2. — С. 30-38
77. Ильин М. В. Россия и вызовы XXI века // Доклад на пленарном заседании II Всероссийского конгресса политологов «Россия. Политические вызовы XXI века». — М., 2000. — С. 46-51.
78. Иноземцев В. Л. Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века / В. Л. Иноземцев // Центр исследований постиндустриального общества. — М.: Европа, 2010. — 318с.
79. История политических и правовых учений: учеб. / под ред. В. С. Нерсисянца. — М. : Наука, 1995. — 721 с.

80. Карацук В. В. Державний суверенітет: підходи до класифікації та рівні дослідження / В. В. Карацук // Держава і право. Юридичні і політичні науки. — 2006. — № 34. — С. 60-67.
81. Карденас Х. Конституция и реформа нефтяной промышленности / Х. Карденас // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М., 2011. — № 2. — С. 34-38.
82. Князев Д. А. Современные формы легитимации государственной власти / Д.А. Князев. — Ростов н/Д. : Центр ДГТУ. — 2010. — 155 с.
83. Кокошин А. А. Реальный суверенитет и суверенная демократия / А. А. Кокошин // Суверенитет. Сборник / сост. Н. Гараджа. — М. : Европа, 2006 — С. 92-106.
84. Коломер Ж. М. Великие империи, малые нации: неясное будущее суверенного государства / Ж. М. Коломер // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право. — М.: ИНИОН РАН, 2011. — № 1. — С. 11-16.
85. Конституционная экономика : учеб.пособ. / под ред. П. М. Баренбойм, В. И. Лафитского, В. А. Мау. — М. : Юстицинформ, 2006. — 256 с.
86. Конституционная экономика в зарубежных странах : учеб.пособие / С. Ю. Данилов. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — 145 с.
87. Конституционное право Российской Федерации / Под ред. М. В. Баглай. — М. : Норма, 2007. — 784 с.
88. Конституционное право. Энциклопедический словарь. / отв. за ред. С. А. Авакьян. — М. : Норма, 2001. — 565 с.
89. Конституционное право России : учебник / отв. ред. А. Н. Кокотов, М. И. Кукушкин. — М., 2003. — 536 с.
90. Конституційне право України в схемах і дефініціях :

- навч. посібник для студ. юрид. вузів та факультетів / за ред. О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько, Ф. В. Веніславського — Х. : Торнадо, 2003. — 328 с.
91. Конституционно-правовой механизм внешней политики : учеб.пособие / редкол.: В. П. Воробьев, Ю. И. Лейбо, А. Г. Орлов. — М. : РОССПЭН, 2004. — 319 с.
92. Конституція незалежної України: У 3 кн./під заг. ред. С. Головатого; Упоряд. С. Головатий, Я. Юзьков. — К.: Право. Укр. Правнич. Фундація, 1995. Кн. I: Документи, коментарі, статті. — 398 с.
93. Конституція Угорщини [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_Венгрии. — Заголовокз екрана.
94. Коченов Д. Рецензия на книгу: Ван Элсуэдж П. От республик Советского Союза к государствам — членам Европейского Союза / Д. Коченов // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. правоведения. — М., 2012. — № 2. — С. 180-196.
95. Кравчук І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І. В. Кравчук, М. В. Парапан. — К. : Слово, 2005. — 320 с.
96. Кревельд Мартин ван. Расцвет и упадок государства / Мартин ван Кревельд ; пер. с англ. под ред. Ю. Кузнецова, А. Макеева. — М.: ИРИСЭН, 2006. — 544 с.
97. Кремень Т.В. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Т.В.Кремень; НАН України, Інститут економіки і міжнародних відносин. — К., 2004. — 178 с.
98. Крикун В. Б. Фонд державного майна України як суб'єкт антикризового адміністративно-правового регулювання у сфері економіки // Крикун В. Б. — М.: Журнал «Публічне право», 2012. — №1(5). — С. 76-82.

99. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг: Теория разнообразия и свободы / Ч. Кукатас; пер. с англ. Н. Эдельмана, под научн. ред. А.В. Куряева. — М.: Мысль, 2011. — 482 с.
100. Куян І. А. Розвиток вчення про суверенітет в українській та російській конституційно-правовій думці дорадянського періоду / І. А. Куян // Часопис Київського університету права. — 2011. — № 1. — С. 86-90.
101. Лазарев М. И. Военные базы США —нарушение Устава ООН / М. И. Лазарев // Советский ежегодный журнал международного права. — 1958. — С. 192-199.
102. Леви Л. Упадок политики силы и необходимость новой архитектуры международных организаций / Л. Леви // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М., 2011. — № 2 . — С. 175-177.
103. Левин И. Д. Суверенитет / И. Д. Левин. — Спб. : Юридический центр Пресс, 2003. — 373 с.
104. Летнянчин Л. І. Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики: монографія / Л. І. Летнянчин. — Х. : СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. — 256 с.
105. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении / Ф. Лист. — М.: Юрьев тин. К. Матиссена, 1909. — 674 с.
106. Литовські депутати запропонували розмістити в країні бази НАТО [Електронний ресурс]—<http://uebr.sko.kz/rus>. — Заголовок з екрана.
107. Лунц Л. А. Курс международного частного права: учеб. курс: Общая часть в 3-х томах / Л. А. Лунц. — М. : Юрид. лит., 1973. — 384 с.
108. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности / Ф. Люшер. — М. : Прогресс-Универс, 1993. — 384 с.

109. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Н. Макиавелли; пер. с итал. Г. Муравьевой, Р. Хлодовского; вступ. ст. И. А. Гончарова. — СПб. : Азбука-классика, 2005. — 288 с.
110. Манелис Б. Л. Проблема суверенитета и ее значение в современных условиях / Б. Л. Манелис; отв. ред. А. И. Ишанов. — Ташкент : Изд-во «Наука» Узб. ССР, 1964. — 306 с.
111. Маркс Э. Великобритания: суверенитет Парламента под угрозой / Э. Маркс // Сравнительное Конституционное Обозрение. — 2006. — №1 (54). — С. 15-20.
112. Марченко М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. — 2003. — №1. — С.186-197.
113. Марченко М. Н. Проблемы государственного суверенитета: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. — 2009. — № 3. — С. 192-194.
114. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2011. — 399 с.
115. Медушевский О. Н. Параметры измерения современной российской демократии: народовластие, многопартийность, конкуренция / О. Н. Медушевский // Сравнительное конституционное обозрение. — № 6(85). — 2011. — С. 170-175.
116. Международное право (перевод с немецкого) / под. ред. В. Г. Витцум — М. : Волтер Клюверт. — 2011. — 992 с.
117. Международное публичное право :учебник / под ред. Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекяшева, К. А. Бекяшева, В. В. Устинова [и др.]. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2009. — 784 с.
118. Меркель: Положения бюджетного пакту Євросоюзу не підлягають перегляду[Електронний ресурс]. Режим доступу: — Заголовок з екрана.

119. Мельникова І. В. Україна на міжнародній арені / І. В. Мельникова // Україна в європейських міжнародних відносинах. — К.: НАНУ, 1998. — С. 63-71.
120. Мещерякова О. М. Наднаціональність в праві Європейського Союзу і проблема суверенітета: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / О. М. Мещерякова. — М., 2010. — 38 с.
121. Михеев В. В. Логика глобалізації і інтереси Росії / В. В. Михеев // Pro et Contra. — 1999. — № 4. — С. 49-65.
122. Моїсєєв А. А. Соотношение суверенитета и надгосударственности в современном международном праве: в контексте глобализации : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10 / А. А. Моїсєєв ; Дипломат.акад. МИД РФ. — М., 2007. — 45 с.
123. Моїсєєв А.А. Суверенитет государства в международном праве / А. А. Моїсєєв. — М.: «Восток-Запад», 2009. — 384 с.
124. Набли Б. Нестабільність в п'ятій республіці / Б. Набли, Ж. Сюттер // Соціальні та гуманітарні науки. Отечественная і зарубіжна література. Сер. 4. Государство і право: РЖ / РАН. ІНІОН. Центр соціал. науч.-інформ. дослід. Отд. правознавства. — М., 2011. — № 2. — С.37-45.
125. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель: монографія / Л. Р. Наливайко. — Х. : Право, 2009. — 600 с.
126. Николаи А. Конституционные механизмы Дании и Швеции, лежащие в основе легитимности Европейского Союза / А. Николаи // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — № 1 (50). — С. 145-153.
127. Новак А. Я. Як підняти українську економіку: монографія / А. Я. Новак. — К. : Гнозіс, 2011. — 368 с.

128. Ногера-Фернандес А. Колумбійська конституція 1991 г. як начало нового конституціоналізму в Латинській Америці / А. Ногера-Фернандес, М. Криадо де Дієго // Соціальні та гуманітарні науки. Отечественна та зарубіжна література. Сер. 4. Государство та право. — М.: ІНІОН РАН, 2012. — № 2. — С. 60-64.
129. Обзор конституційних новостей (январь — февраль 2012) // Сравнительное конституційне обозрение. — 2012. — № 1. — С.10-18.
130. Обзор конституційних новостей (июнь-июль 2011) // Сравнительное конституційне право. — 2011. — № 4 (83). — С. 10-17.
131. Общая теория государства та права / отв. ред.: Д. А. Керимов, М. Д. Шаргородский. — Л. : Изд-во Ленинград.ун-та, 1961. — 528 с.
132. Ориу М. Основы публичного права. / М. Ориу ; пер. с фр. — М. : Изд-во Коммунист.акад., 1929. —760с.
133. Оруку Э. Культурное многообразие та правовые системы: Мультикультурализм та евроскептицизм / Э. Оруку // Соціальні та гуманітарні науки. Отечественна та зарубіжна література. Сер. 4. Государство та право. — М.: ІНІОН РАН, 2011. — № 4. — С. 17-22.
134. Основы российского права: учебник для вузов / под ред. Т. В. Кашанина, А. В. Кашанина—М.: Изд. НОРМА, 2002. — 800 с.
135. Осьминин Б. И. Заключение та имплементация международных договоров та внутригосударственное право: учеб.пособие / Б. И. Осьминин.—М.: Инфотропик Медиа, 2010. — 383 с.
136. Палиенко Н. И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета та ее правовое значение / Н. И. Палиенко // Антологія української юридичної думки. Т. 1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. — К. : Вид. Дім «Юрид. кн.», 2002. — С. 361-368.

137. Пастухова Н. Б. Государственный суверенитет как основа российской государственности // Конституционное развитие России и Украины. Вып. 1: Сб. науч. тр. — Харьков: Право, 2011. — 216 с.
138. Пастухова Н. Б. Суверенитет и федеративная организация Российского государства в условиях глобализации: конституционно-правовые аспекты: дис.... д-ра юр. наук : 12.00.02 / Н. Б. Пастухова; Москва, 2010. — 418 с.
139. Пастухова Н. Б. Суверенитет и федеративная организация российского государства в условиях глобализации: конституционно-правовые аспекты: автореф. дис... докт. юрид. наук : 12.00.02 / Н. Б. Пастухова ; Рос. Акад. гос. службы при Президенте РФ. — М., 2010. — 45 с.
140. Политическая философия в Германии: Сб. ст. Изензее Й. и др. / М. : Современные тетради, 2005. — 520 с.
141. Порфирьев А. И. Национальный суверенитет в правовой природе российского федерализма: монография / А. И. Порфирьев. — М. : Книгодел, 2009. — 294 с.
142. Правова система України: історія, стан та перспективи: Т.2: Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / под. ред. Ю.П. Битяка. Х.: Право. — 2012. — 576 с.
143. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка / упоряд. О. В. Петришин [та ін.] . — Х. : Право, 2010. — 272 с.
144. Пустовіт Ж. М. Концепція суверенітету народу в Конституції України / Ж. М. Пустовіт // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 4. — С. 13-20.
145. Равин С. М. Сущность советского государственного права / С. М. Равин. —Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. — 86 с.
146. Речицкий В.В. Конституционализм. Украинский опыт / В. В. Речицкий. — Х.: Фолио, 1998. — 160с.

147. Речицький В. В. Політичний предмет конституції / В. В. Речицький. — К. : ДУХ І ЛІТЕРАТУРА, 2012 р. — 728 с.
148. Речицький В. В. Прості цінності конституціоналізму [Електронний ресурс] / В. В. Речицький // Права человека в Украине : информ. портал Харьк. правозащит. группы. — Режим доступу :<http://khpg.org/ru/index.php?id=1317622749>. — Заголовок з екрана.
149. Рішення Конституційного суду Литовської Республіки [Електронний ресурс]<http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm> Заголовок з екрана.
150. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про деякі питання здійснення керівництва у сферах національної безпеки і оборони»: рішення від 25 лютого 2009 року № 5-рп/200 // Вісник Конституційного Суду України. — 2009. — № 3. — С. 45.
151. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Кабінету Міністрів України про офіційне тлумачення положення частини другої статті 95 Конституції України та словосполучення «збалансованість бюджету», використаного в частині третій цієї статті (справа про збалансованість бюджету) : від 27 листопада 2008 року № 26-рп // Вісник Конституційного Суду України. — 2009. — № 1. — С. 42.
152. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини першої статті 5, частини третьої статті 6, статті 32 Закону України «Про угоди про розподіл продукції» (справа про угоди про розподіл продукції): рішення

від 6 грудня 2001 року № 17-рп // Офіційний Вісник України. — 2001. — № 50. — Ст. 2239. — С.48.

153. Рішення Конституційного суду ФРН GER-1994-2-021 Das Bundesverfassungsgericht im Juli 1994 entschieden, dass der Einsatz der Bundeswehr außerhalb des NATO angeblich nicht im Widerspruch gegen das Grundgesetz. Nur im Einzelfall bedarf der vorherigen Zustimmung des Bundestages. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm>.
154. Рішення Конституційного суду ФРН GER-2007-2-013 — 2 BvE 2/07 vom 03.07.2007 Die Anträge im Organstreitverfahren betreffen die Beteiligung bewaffneter deutscher Streitkräfte an dem Einsatz einer Internationalen Sicherheitsunterstützungstruppe in Afghanistan. Die Antragstellerin rügt, die Antragsgegnerin habe an einer Fortentwicklung des NATO-Vertrags über dessen gesetzlichen Ermächtigungsrahmen hinaus mitgewirkt und dadurch Rechte des Deutschen Bundestages aus Art. 59 Abs. 2 GG verletzt. siehe auch Pressemitteilung vom 3.07.2007 2 BvE 2/07 vom 03.07.2007 The applications in the Organstreit proceedings / / (proceedings on a dispute between supreme federal bodies) relate to the participation of armed German forces in the deployment of an International Security Assistance Force in Afghanistan. 3.07.2007 2 BvE 2/07 vom 03.07.2007 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm>.
155. Рішення Конституційного суду ФРН GER-2008-3-011 — 2 BvE 1/03 vom 07.05.2008 Das Organstreitverfahren betrifft die Frage, ob der Einsatz deutscher Soldaten in AWACS-Flugzeugen der NATO zur Luftraumüberwachung über dem Hoheitsgebiet der Türkei im Frühjahr 2003 der Zustimmung des Deutschen Bundestags bedurfte. siehe

- auch Pressemitteilung vom 7.05.2008 , press release of 7.05.2008 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm>.
156. Розанвалон П. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / П. Розанвалон. — К. : Києво-Могилянська академія. — 2009. — 287 с.
157. Романова Л. М. Национальный суверенитет в условиях глобализации: институционально-правовой анализ : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 23.00.02 / Л. М. Романова. — Ростов-н/Д., 2009. — 41 с.
158. Рукавишников В.О. Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения / В. О. Рукавишников, Л. Халман, П. Эстер: пер. с англ. — М.: Совпадение, 1998. — 368 с.
159. Румянцев О. Г. Основы конституционного строя России: понятие, содержание, вопросы становления: монография / О. Г. Румянцев. — М. : Юрист, 1994. — 285 с.
160. Руссо Ж.-Ж. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо; изд. подгот. В. С. Алексеев-Попов. — М.: Наука, 1969. — 703 с.
161. Руссо Ж.-Ж. Суспільна угода, демократія і представництво / Ж.-Ж. Руссо // Демократія : антологія / Упоряд. О. Проценко. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 140-150.
162. Сантьяго К. О. Конституционное право в собственном контексте: культурная сфера конституционализма / Сантьяго К. О. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право. — М.: ИНИОРАН РАН, 2011. — № 4. — С. 57-64.
163. Сеидов А.В. Воздействие глобализации на концепцию государственного суверенитета в международном праве: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / А. В. Сеидов — М., 2004. — 170 с.

164. Северная Европа. Регион нового развития / под ред. Ю. С. Дерябин, Н. М. Антюшина. — М.: «Весь мир», 2008. — 512 с.
165. Селіванов А.О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади / А. О. Селіванов. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. — 120 с.
166. Сіваш О. М. Розвиток українськими і російськими юристами-міжнародниками вчення про державний суверенітет (XVIII-початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / О. М. Сіваш. ; Нац. унів. — Х. : Б. в., 2010. — 19 с.
167. Скупінський О. В. Конституційно-правові засади економічної системи України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Скупінській; Нац. унів. внутр. справ — Х., 2011. — 26 с.
168. Современное государство: Политико-правовые и экономические исследования: сб. науч. тр./ отв. ред. Е. В. Алферова. — М., 2010. — 282с.
169. Суверенитет: Государство / сост. Н. Гараджа.— М.:Европа, 2006. —304 с.
170. Суверенитет. Трансформация понятий и практик: монография / ред. М. В. Ильина, И. В. Кудряшовой — М. : МГИМО-университет, 2008. — 228 с.
171. Сунгуровський М.В. Дефіцит безпеки: чинники, тенденції, роль експертного середовища в подоланні / М. В. Сингуровський // Національна безпека і оборона. — 2009. — №2. —С. 21- 27.
172. Ганчев Е. Верховенство конституції в контексте конституційного плюралізму / Е. Ганчев // Сравнительное конституционное обозрение. — 2005. — №4 (53). — С. 104-113.
173. Тацій В. Я. Право визначати і змінювати конститу-

- ційний лад належить винятково народові України / В. Я. Тацій // *Голос України*. 3 липня 2012 р. — № 118 (5368). — С. 21-23.
174. *Теория государства : учеб.пос. / В. В. Иванов. — М.: Территория будущего, 2010. — 272 с.*
175. *Теория государства и права: Учебник / под ред. В.К. Бабаева. — М.: Юрист, 2003. — 592 с.*
176. *Теория современной конституции: учеб.пособие / под ред. Т. Я. Хабриева, В. Е. Чиркина. — М. : Норма, 2005. — 320 с.*
177. Тиунов О. И. *Международно-правовые гарантии как средство обеспечения международных договоров / О. И. Тиунов // Журнал российского права. — № 4. — 2011. — С. 27- 38.*
178. Ткаченко Є. В. *Щодо деяких особливостей європейської інтеграції країн Центральної та Східної Європи / Є. В. Ткаченко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — № 1000. — Х., 2012. — С. 109-114.*
179. *Тодика О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монография / О. Ю. Тодика. — Х.: Право, 2005. — 336 с.*
180. *Тодика О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства : монографія / О. Ю. Тодика. — Х. : Право, 2007. — 480 с.*
181. *Тодика Ю. Н. Конституция Украины — основа стабильности конституционного строя и реформирования общества / Ю. Н. Тодика, Е. В. Супрун. — Симферополь : Таврия, 1997. — 312 с.*
182. *Тодика Ю. Н. Конституция Украины — Основной Закон государства и общества: учебник/ Ю. Н. Тодика — Х. : Факт, 2001. — 383 с.*
183. *Тодика Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодика — Х.: Право, 1999. — 320с.*

184. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины: монография / Ю. Н. Тодыка. — Х.: Факт, 2000. — 176с.
185. Уайт Р. Разделение властей и верховенство законодательной власти / Р. Уайт // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М., 2012. — № 2. — С. 21-27.
186. Указ Президента України № 389/2012 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України». // Офіційний Вісник Президента України 19.06. 2012. — № 20.
187. Україні — 20. Від державної — до ринкової економіки. Погляд соціолога [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://i-soc.com.ua/institute/presentation_18_08_2011.pdf. — Заголовок з екрана.
188. Федущак-Паславська Г. М. Політико-правова ідея суверенітету державної влади та її реалізація в державотворенні України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Г. М. Федущак-Паславська; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2000. — 195 с.
189. Федчишин С. А. Дипломатичне представництво України за кордоном: сучасні проблеми організації та правового забезпечення: монографія / С. А. Федчишин ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Н. П. Матюхіної. — Харків: Видавництво «ФІНН», 2011. — 264 с.
190. Филиппов А. Суверенитет как политический выбор // под. ред. Н. Гараджа. — М.: Европа. 2006. — С. 190-199.
191. Философский энциклопедический словарь / под. ред. Л. Ф. Ильичёва, П. Н. Федосеева, С. М. Ковалёва, В. Г. Панова — М. : Сов. Энциклопедия, 1983. — 840 с.

192. ФДМ хоче отримати облгази до 2012 року [Електронний режим]: <http://www.epravda.com.ua/news/2011/11/23/306722/> – Заголовок з екрана.
193. Франция в поисках новых путей: учеб. пособие / под ред. Ю. И. Рубинского – М. : Весь мир, 2007. – 621с.
194. Француз А. Й. Конституційно-правові основи демократичного розвитку політичної системи сучасної України: концептуальний та нормативний аналіз / А. Й. Француз. – К. : Логос, 2006. – 516 с.
195. Фуллер Лон Л. Мораль права / Л. Лон Фуллер ; под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 306 с.
196. Хабермас Ю. Залучення іншого: Нариси політичної теорії / Ю. Хабермас ; за ред. Скляднева Д. А. – М. : Наука, 2001. – 417 с.
197. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480с.
198. Хасебе Я. Конституционные заимствования и политическая теория / Я. Хасебе // Сравнительное конституционное обозрение, 2010 – № 4 (53). – С. 90-96.
199. Шавцова А. В. Конституционно-правовая основа финансово-экономической системы как гарантия государственного суверенитета Республики Беларусь / А. В. Шавцова // Право и демократия, 2004. – № 15 – С. 139-148.
200. Шайо А. Вступление в ЕС и его влияние на конституционный строй новых членов / А. Шайо // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение., 2009 – №1 (46). –С. 3-12.
201. Шайо А. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма): пер. с венг. / А. Шайо – М. : Юрист, 2001. – 292 с.
202. Шаповал В. Поняття держави і суверенітету в конституційному праві / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 70-83.

203. Шарифов М. Ш. Теоретические проблемы определения содержания и соотношения народного и государственного суверенитета / М. Ш. Шарифов // Труды института государства и права Российской академии наук. — 2009. — № 2. — С. 3-16.
204. Шевцов В. С. Национальный суверенитет: проблемы теории и методологии. / В. С. Шевцов. — М. : Юридическая литература, 1978. — 230 с.
205. Шевцов В. С. Суверенитет советского государства / В. С. Шевцов. — М. : Юрид. лит., 1972. — 263 с.
206. Шевчук С. В. Концепція «суддівського активізму» у контексті судової правотворчості / С. В. Шевчук // Аналітика. — 2008. — № 7-8(74) — С. 54-63.
207. Шемшученко Ю. С. Проблема державного суверенітету як предмет наукових досліджень / Ю. С. Шемшученко // Вісник НАН України, 2011. — № 6. — С. 3-9.
208. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія / Л. М. Шипілов. — Х. : ФІНН, 2009. — 216 с.
209. Шмитт К. Диктатура. От истоков современной идеи суверенитета до пролетарской классовой борьбы. / К. Шмитт. — СПб.: Наука, 2005. — 158 с.
210. Шохин А. Н. Взаимодействие бизнеса и власти в Европейском Союзе / А. Н. Шохин, Е. А. Королёв. — М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. — 160 с.
211. Шумков Д. В. Социально-правовые основания государственного суверенитета Российской Федерации: историко-теоретический анализ: автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Шумков. — СПб., 2002. — 48 с.
212. Шутс Р. Субсидиарность после Лиссабона: укрепление гарантий федерализма / Р. Шутс // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4. Государство и право: РЖ / РАН.

- ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. отд. правоведения. — М., 2011. — №1. — С. 134-140.
213. Эсмен А. Общие основания конституционного права : монография / А. Эсмен; под ред. В. Ф. Дерюжинского. — СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1909. — 357 с.
214. Якименко Х. С. Відображення ідеї наднаціональності в історії європейської інтеграції / Х. С. Якименко // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2008. — № 1 (52). — С. 251-261.
215. Якименко Х.С. Рада Європейського Союзу в інституційній системі ЄС / Х. С. Якименко // Державне будівництво та місцевесамоврядування : зб. наук, праць. — Х. : Право, 2007. — № 14. — С. 183-192.
216. Яковюк І. В. Державний суверенітет в умовах наднаціональної організації влади / І. В. Яковюк // Проблеми державно-правового розвитку в умовах європейської інтеграції: матеріали міжнар. наук. семінар. — Х. : Право, 2008. — С. 16-18.
217. Ясперс К. Власть массы. Призрак толпы / К. Ясперс. — М.: Алгоритм, 2007. — 272 с.
218. Яценко А. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. / А.Яценко // — Юрьев: тип. К. Маттисена, 1912. — 841с.
219. Andritzky J. Sovereign default risk valuation / J. Andritzky // Springer Berlin Heidelberg, New York., 2006. — 251 p.
220. Alison L. Young Parliamentary sovereignty and the human rights Act / L. Alison — Oxford: Hart Publishing, 2009. — P. 154-157.
221. Camilleri A., Falk J. The End of Sovereignty? — The Politics of a Shrinking and Fragmenting World. Aldershot, 1992. — 312 p.
222. Costa P. The Rule of Law. History, Theory and Criticism / P. Costa and D. Zolo. — Springer, 2009. — 695 p.

223. Friedman L. M. Frewhon: the coming global legal order / L. M. Friedman // *Stanford J. of international Law*. 2001. – Vol. 37. – № 2. – P. 360-374.
224. Fukuyama F. *America at the Crossroads: Democracy, Power and the Neoconservative Legacy* / F. Fukuyama. – L.: New Haven, 2006. – 240 p.
225. Gibbs S.H. *The Erosion of National Sovereignty* / S. H. Gibbs // *Australia & World Affairs*. – 2001. – June. – № 49. – P. 10-16.
226. Goldsworthy J. *The Debate About Sovereignty in the United States: a Historical and Comparative Perspective* / J. Goldsworthy // *Sovereignty in transition* Edby Neil Walker Oxford: Hart Publishing, 2003. – 556 p.
227. James A. A. *Sovereign Statehood : The Basis of International Society* / A. A. James. – Sydney, 1986. – P. 15-22.
228. Laffranque J. *The Legal System of European Union and Estonian Law* / J . Laffranque – Juura, 2006 – 234 p.
229. *Ruling of Constitutional Court of the Republic of Latvia On compliance of the Law «On Lisbon Agreement Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community» with Article 101 of the Satversme (Constitution) of the Republic of Latvia № 2008-35-01, 7.04.2009* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.codices.coe.int/NXT/gateway.dll?f=templates&fn=default.htm>.
230. Sassen S. *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization* / S. Sassen – N .Y .: Columbia University Press, 1996. – 158p.
231. Sorensen G. *Sovereignty, Post-Sovereignty and Pre-Sovereignty: Three Models of the State, Democracy and Rights within the EU* / G. Sorensen. – 2001. – 190 p.
232. Ústavní soud 2008/11/26 – Pl. ЪS 19/08: *Treaty of Lisbon I* Petition from the Senate of the Parliament of the Czech Republic, seeking review of whether the Treaty of

- Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community is consistent with the constitutional order of the Czech Republic. — 2008/11/26 — Pl. ÚS 19/08, [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.concourt.cz/clanek/internetcs>.
233. Walker N. *Sovereignty in Transition* / N. Walker. — Oxford: Hart Publishing, 2003. — 556 p.
234. Walker N. Late Sovereignty in the European Union European / N. Walker // *Journal of International Relations*. — 2005. — P. 264-277.
235. Weiler J. H. H. *The Constitution of Europe: «Do the New Clothes Have an Emperor?» and Other Essays on European Integration* / J. H. H. Weiler — Cambridge: Cambridge University Press, 1999. — 356 p.
236. Wilson E. *Government of the Shadows: Parapolitics and Criminal Sovereignty* / E. Wilson. — New York: Pluto Press, 2009. — 290 p.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Ковтун Віталій Іванович

кандидат юридичних наук

**ГАРАНТІЇ
ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ:
КОНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ**

Монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск _____
Дизайн обкладинки _____
Комп'ютерна верстка *Р. Громов*

Підписано до друку 01.07.2014. Формат 60x84^{1/16}. Умов. друк. арк. 12,55.
Друк офсетний. Тираж 300 прим. Зам. № _____

Видавничий будинок «Фактор»,
вул. Сумська, 106а, Харків, 61002.
Тел.: (057) 714-37-28, 714-37-29.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
від 14.09.2001 р., серія ДК № 597.

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом «Фактор»
в друкарні «Impress» ФОП Болібок О.В.
(тел.: 8-057-757-31-64)

ISBN 978-966-180-616-9

© Ковтун В.І.
© ТОВ «Видавничий будинок «Фактор», 2014